พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๐๘. ๑๐๙. ๑๑๗. ๑๒๐. รวม ๔ คราว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ

สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิรินิภาพรรณวดี

กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา

ณพระเมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๖๗

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง

หอสมุดแห่งชาติ
๒๖ พ.ค. ๒๕๑๙
กรมศิลปากร

พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๐๘. ๑๐๙. ๑๑๗. ๑๒๐. รวม ๔ คราว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ

สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิรินิภาพรรณวดี

กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา

ณพระเมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๖๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง

J324.
104 1
2432

พระรูปสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา
ฉายเมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๒

คำนำ

หัวเมืองที่ตั้งอยู่ในแหลมมลายู เรียกกันมาแต่ก่อนเปน ๒ ชื่อ บรรดาหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางชายทเลอ่าวสยาม คือมณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลปัตตานี เหล่านี้เรียกว่า "หัวเมืองปักษ์ใต้" บรรดาหัวเมืองซึ่งอยู่ทางชายทเลอ่าวเบงกอล คือมณฑลภูเก็จ เรียกว่า "หัวเมืองฝ่ายทเลตวันตก" หรือ "หัวเมืองฝ่ายตวันตก" ก็หัวเมืองที่อยู่ในแหลมมลายูทั้งปวงนั้น แต่โบราณไปมายาก นอกจากเวลามีศึกสงคราม พระเจ้าแผ่นดินจึงมิได้เสด็จไปประพาส มีปรากฏในหนังสือ "สิหิงคนิทาน" ตำนานพระพุทธสิหิงค์ กล่าวว่าสมเด็จพระร่วง (สันนิษฐานว่าพระเจ้ารามคำแหง) ได้เสด็จลงไปรับพระพุทธสิหิงค์ถึงเมืองนครศรีธรรมราช แต่เปนเรื่องนิทาน ถ้าว่าตามเรื่องพงศาวดาร ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเปนราชธานีสืบมา ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งพระองค์ใดได้เสด็จไปประพาส จนถึงรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อมีเรือกลไฟเปนราชพาหนะแล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้เปนครั้งแรกเมื่อปีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๐๑ เสด็จไปจนถึงเมืองสงขลาครั้ง ๑ ต่อมาเมื่อปีกุญ พ. ศ. ๒๔๐๖ เสด็จไปประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้จนถึงเมืองปัตตานีอีกครั้ง ๑ แต่ส่วนหัวเมืองฝ่ายทเลตวันตกและหัวเมืองมลายูประเทศราช คือเมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน และเมืองตรังกานูนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวเปนพระองค์แรกที่จะได้เสด็จไปประพาส

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายูเปนครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จเมืองสิงคโปร์และเกาะชวาในปีมะเมีย พ. ศ. ๒๔๑๓ ครั้งนั้นเมื่อขาเสด็จไปเมืองสิงคโปร์แวะประพาสเมืองสงขลาแห่งหนึ่ง ต่อมาเมื่อเสด็จไปอินเดียในปีมะแม พ. ศ. ๒๔๑๔ ขากลับได้เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายทเลตวันตก คือเมืองภูเก็จ เมืองพังงาเมืองไทรบุรี แล้วเสด็จทางสถลมารคจากเมืองไทรบุรี ข้ามแหลมมลายูมาลงเรือพระที่นั่งที่เมืองสงขลา กลับมากรุงเทพ ฯ แต่นั้นก็เว้นว่างการเสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายูมาถึง ๑๗ ปี ในระหว่างนั้นเสด็จประพาสแต่ทางหัวเมืองฝ่ายตวันออกและฝ่ายเหนือ มาจนถึงปีชวด พ. ศ. ๒๔๓๑ จึงได้เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายูอีก ตั้งแต่คราวนี้ต่อมาก็เสด็จประพาสเนือง ๆ จนตลอดรัชกาล ดูเหมือนจะได้เคยเสด็จไปถึงเมืองในแหลมมลายู ทั้งในแดนไทยและแดนอังกฤษทั่วทุกเมือง เว้นแต่เมืองกระบี่ในแดนไทยกับเมืองเนครีเซมบิลันในแดนมลายูของอังกฤษ ๒ เมืองเท่านั้น แต่การที่เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายู มักเสด็จตามมณฑลบัภษ์ใด้ในพระราชอาณาเขตเปนพื้น

ในเวลาเสด็จประพาสหัวเมืองทางไกล พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมักทรงพระราชนิพนธ์จดหมายรายการที่เสด็จไปแทบทุกครั้ง ทรงพระราชนิพนธ์เปนจดหมายรายวัน เช่นเมื่อเสด็จประพาสเกาะชวาครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ บ้าง ทรงพระราชนิพนธ์เปนพระราช

หัตถเลขาส่วนพระองค์ เช่นพระราชหัตถเลขาพระราชทานมาถึงส
เด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ฯ เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งแร
และพระราชทานมาถึงสมเด็จหญิงน้อย (สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ
นิภานภดล) เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งหลัง และโปรด ฯ ให้รวมเป
หนังสือเรื่องไกลบ้านนั้นบ้าง ทรงเป็นพระราชหัตถเลขาบอกข่าวม
ยังผู้รักษาพระนคร ดังเช่นเมื่อคราวเสด็จประพาสหัวเมืองมณฑลฝ่า
เหนือบ้าง ในการเสด็จประพาสแหลมมลายู พระบาทสมเด็จพระพุท
เจ้าหลวงก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์เป็นพระราชหัตถเลขาบอกข่าวทรงเล่
เรื่องที่เสด็จประพาสมายังผู้รักษาพระนครหลายคราว พระราชหัต
เลขาเหล่านี้ยังหาเคยได้พิมพ์ไม่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประ
เสริฐ มีพระราชประสงค์จะให้พิมพ์หนังสือเป็นของพระราชทานใ
งานพระเมรุพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดาร
ศิรินิภาพรรณวดี กรมชุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา จึงทรงพระกรุณ
โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานกรมราชเลขาธิการคัดสำเนาพระราชหัต
เลขาพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลา
๔ คราว เป็นพระราชหัตถเลขา ๑๓ ฉบับ ส่งมายังหอพระสมุดวชิร
ญาณสำหรับพระนคร และโปรดเกล้า ฯ ให้กรรมการหอพระสมุด
ตรวจฉบับจัดการพิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายทรงแจกในงานพระเมรุท้อ
สนามหลวงครั้งนี้

เมื่อตรวจดูพระราชหัตถเลขาที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ เห็นรายกา

พิศดารตอนเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์คราว ร. ศ. ๑๐๙ ขาดอยู่ตอน ๑ สืบถามในกรมราชเลขาธิการ ก็ว่าต้นฉบับมีอยู่เพียงเท่าที่ส่งมา จึงสันนิษฐานว่าเห็นจะมิได้มีเวลาทรงพระราชนิพนธ์เรื่องพิศดารตอนที่ค้างนั้น เพราะในเวลาเสด็จประพาสหาเวลาว่างได้โดยยาก ถ้าผู้อ่านพระราชหัตถเลขาซึ่งพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ สังเกตจะเห็นได้ว่า แม้ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาเหล่านี้ ก็ต้องทรงพยายามลำบากพระองค์มิใช่น้อย

ในการพิมพ์พระราชหัตถเลขาครั้งนี้ ได้เติมอธิบายหมายเลขและรวมรปฉายาลักษณ์ซึ่งมีอยู่ในหอพระสมุด ฯ บ้าง ขอกระจก

สารบาญ

เสด็จประพาสตราว ร. ศ. ๑๐๘

ประกาศการรักษาพระนคร หน้า ๑

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ ,, ๓

เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ,, ๓

เสด็จถึงเกาะหลัก ,, ๓

เสด็จถึงชุมพร ,, ๖

เสด็จถึงเกาะง่าม ,, ๖

เสด็จถึงเกาะลังกาจิ๋วทอดพระเนตรถ้ำรังนก ,, ๗

เสด็จถึงเกาะพงัน ,, ๘

เสด็จประพาสเกาะพงันและเกาะช่องอ่างทอง ,, ๑๐

เสด็จถึงเกาะสมุย ,, ๑๑

เสด็จถึงเมืองสงขลา ,, ๑๑

เสด็จประพาสเมืองสงขลา ,, ๑๒

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒ ,, ๑๔

เสด็จจากสงขลา ,, ๑๔

เสด็จประทับร้อนที่ปากบางกับบ้านแหลมจากต่อกัน ,, ๑๕

เสด็จประทับแรมที่พลับพลาเกาะสี่เกาะห้า ,, ๑๖

เสด็จทอดพระเนตรการสอยรังนกที่ถ้ำใหญ่	หน้า ๑๘
ทรงจารึกอักษรพระปรมาภิธัย จ ป ร.	,, ๒๐
เสด็จทอดพระเนตรไล่กระจง	,, ๒๑
เสด็จถึงเมืองพัทลุง	,, ๒๑
เสด็จประพาสเมืองพัทลุง	,, ๒๒
อธิบายภูมิประเทศของเมืองพัทลุงและทเลสาบ	,, ๒๔
เสด็จจากพัทลุงกลับมาสงขลา	,, ๒๙
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓	,, ๓๑
เสด็จจากสงขลาไปเมืองหนองจิก	,, ๓๑
เสด็จไปเมืองสาย	,, ๓๕
เสด็จไปถึงเมืองตานี	,, ๔๐
เสด็จไปเมืองยิหริ่ง	,, ๔๕
เสด็จไปเมืองเทพา	,, ๔๗
เสด็จทอดพระเนตรการดักนกชัน	,, ๔๘
เสด็จจากเมืองเทพามาแวะเมืองสงขลา	,, ๕๓
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔	,, ๕๕
เสด็จกลับถึงเมืองไชยา	,, ๕๕
เสด็จประพาสเมืองไชยา	,, ๕๗
เสด็จไปเมืองกาญจนดิฐ	,, ๖๐
เสด็จประพาสตลาดเมืองกาญจนดิฐ	,, ๖๕
เสด็จกลับถึงเมืองหลังสวน	,, ๖๖

เสด็จประพาสเมืองหลังสวน หน้า ๖๗
เสด็จประพาสถ้ำเขาเอน ,, ๗๑
เสด็จประพาสคราว ร. ศ. ๑๐๙
ประกาศการรักษาพระนคร ,, ๗๕
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ ,, ๗๖
เสด็จจากกรุงเทพ ฯ ถึงชุมพร ,, ๗๖
เตรียมการเสด็จข้ามแหลมมลายูไปเมืองกระ ,, ๗๘
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒ ,, ๘๐
เสด็จทางสถลมารคจากเมืองชุมพร ,, ๘๐
อธิบายภูมิประเทศระหว่างชุมพรกับเมืองกระ ,, ๘๓
ทรงจารึก จ ป ร. ที่แบ่งน้ำ ,, ๘๕
เสด็จถึงเมืองกระ ,, ๘๙
อธิบายภูมิประเทศที่ต่อแดนอังกฤษ ,, ๙๐
เสด็จทางชลมารคแต่เมืองกระถึงระนอง ,, ๙๐
เสด็จประทับที่เมืองระนอง ,, ๙๖
เสด็จประพาสตลาดเมืองระนอง ,, ๙๘
เสด็จบ้านพระยาระนอง ,, ๙๙
พระราชทานชื่อสถานที่ในเมืองระนอง ,, ๑๐๐
เสด็จทอดพระเนตรที่ฝังศพพระยาดำรงสุจริต ,, ๑๐๑
ว่าด้วยการปกครองที่เมืองระนอง ,, ๑๐๒
เสด็จจากเมืองระนองไปเมืองตะกั่วป่า ,, ๑๐๔

เสด็จถึงเมืองตะกั่วป่า หน้า ๑๐๖
เสด็จประพาสเมืองตะกั่วป่า ,, ๑๐๗
เสด็จออกจากเมืองตะกั่วป่า ,, ๑๑๐
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓ ,, ๑๑๒
เสด็จถึงเมืองภูเก็จ ,, ๑๑๓
ว่าด้วยการทำเหมืองแร่ในเมืองภูเก็จ ,, ๑๑๔
เสด็จจากเมืองภูเก็จไปทอดประทับที่เกาะยาว ,, ๑๑๘
เสด็จไปเมืองตะกั่วทุ่ง ,, ๑๑๙
เสด็จประพาสเมืองตะกั่วทุ่ง ,, ๑๒๐
เสด็จถึงเมืองพังงา ,, ๑๒๓
ระยะทางโดยย่อแต่เมืองพังงาถึงเกาะตรูเตา ,, ๑๒๓
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔ (พระราชทานคำเนาระยะทางแต่เกาะตรูเตาถึงสิงคโปร์) ,, ๑๒๖
คำเนาส่งกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔ ,, ๑๓๑
ว่าด้วยภูมิประเทศและกิจการในเมืองพังงา ,, ๑๓๑
เสด็จประพาสวัดเขาประจิมเขต ,, ๑๓๕
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕ (พระราชทานคำเนาระยะทางโดยพิสดาร) ,, ๑๓๙
คำเนาที่ ๑ ส่งพร้อมกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕ ,, ๑๔๒
เสด็จจากเมืองพังงามาถึงเมืองตรัง ,, ๑๔๒
เสด็จขึ้นเมืองตรัง ,, ๑๔๖

ว่าด้วยการปกครองเมืองตรัง หน้า ๑๕๐
พวกจีนเผ้าและเสด็จวัดควนธานี ,, ๑๕๔
เสด็จจากเมืองตรังถึงเกาะถังกาวี ,, ๑๕๖
เสด็จทอดพระเนตรไก่กระจงที่เกาะถังกาวี ,, ๑๕๗
เสด็จประพาสน้ำตกบ่อโบราณ ,, ๑๖๐
เสด็จประพาสทเลสาบและถ้ำจาริก ,, ๑๖๓
เสด็จถึงเมืองไทร ,, ๑๖๘
ว่าด้วยเครื่องประโคมสำหรับยศเจ้าเมืองไทร ,, ๑๗๐
เสด็จประทับที่อะนะบูเกต ,, ๑๗๒
คำเนาที่ ๒ ต่างกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕ ,, ๑๗๗
เสด็จประพาสศาลากลางและตลาดเมืองไทร ,, ๑๗๗
เสด็จทอดพระเนตรที่ฝังศพเจ้าพระยาไทร ,, ๑๘๑
เสด็จทอดพระเนตรละครอนบังสาวัน ,, ๑๘๖
เสด็จบ้านพระยาสุรพล ,, ๑๘๗
เสด็จทอดพระเนตรการไล่สัตว์ป่า ,, ๑๘๙
เสด็จจากเมืองไทรไปปีนัง ,, ๑๙๑
เสด็จขึ้นเมืองปีนัง ,, ๑๙๓
รับเยี่ยมเรสิเดนต์และผู้อื่น ,, ๑๙๕
เสด็จทอดพระเนตรน้ำตก ,, ๑๙๗
เสด็จศาลารัฐบาล ,, ๑๙๘
เสด็จประพาสกวาลามุดา ,, ๑๙๙

NATIONAL LIBRARY

เสด็จประพาสคราว ร. ศ. ๑๑๗

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ หน้า ๒๐๕
เสด็จจากกรุงเทพ ฯ ถึงเกาะพงัน ,, ๒๐๕
เสด็จถึงเมืองสงขลา ,, ๒๐๖
เสด็จจากเมืองสงขลาไปเมืองกลันตัน ,, ๒๐๗
เสด็จจากเมืองกลันตันถึงเมืองตรังกานู ,, ๒๐๘
เสด็จกลับจากเมืองตรังกานูถึงบางนรา ,, ๒๐๙
เสด็จกลับจากบางนรามานครศรีธรรมราช ,, ๒๑๐
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒ ,, ๒๑๑
เสด็จประทับเมืองนครศรีธรรมราชสมโภชพระมหาธาตุ ,, ๒๑๑
ว่าด้วยอภินิหารของพระครูเทพมุนีปาน ,, ๒๑๒
เสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ,, ๒๑๔
เสด็จจากนครศรีธรรมราชมาหลังสวน ,, ๒๑๕

เสด็จประพาสคราว ร. ศ. ๑๒๐

ประกาศการรักษาพระนคร ,, ๒๑๖
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ ,, ๒๒๑
รายงารย่อที่ได้เสด็จจากกรุงเทพ ฯ ถึงสิงคโปร์ จนเสด็จ
ลงเรือกลับ ,, ๒๒๑
เสด็จจากสิงคโปร์มาประทับที่เมืองประจันตคิรีเขต ,, ๒๒๔
พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒ ,, ๒๒๕
ว่าด้วยการต้มกลั่นสุราที่บ้านคลองมยมเกาะช้าง ,, ๒๒๕

สารบารพ์รูป

๑ พระรูปสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้า ฯ กรมชุนศรีสัชนาลัย สุรกัญญา ต้นสมุด

๒ สพานทางไปถ้ำน้ำที่มีรังนก เกาะลังกาจิ๋ว หน้า ๖

๓ นกทำรังในถ้ำน้ำเกาะลังกาจิ๋ว ,, ๘

๔ พระบรมรูปสรงน้ำที่ธารเสด็จ เกาะพงัน ,, ๑๐

๕ รูปกระบวรเรือแห่เสด็จที่เมืองบัตตานี ,, ๔๔

๖ รูปริมฝั่งน้ำเมืองบัตตานี ,, ๔๖

๗ พระที่นั่งคูหาคฤหาสน์ ในถ้ำหลวงเขาสามร้อยยอด ,, ๗๒

๘ รูปหมู่ฉายที่พลับพลาประทับแรมท่าไม้ลาย แขวงเมืองชุมพร ,, ๘๒

๙ รูปหมู่ฉายที่หลังท้องพระโรงท่าไม้ลาย แขวงเมืองชุมพร ,, ๘๔

๑๐ ทรงช้างถึงบกอินทนิล พลับพลาประทับร้อน แขวงเมืองกระบุรี ,, ๘๖

๑๑ บ้านน้ำจืดคือเมืองกระดังใหม่ ,, ๙๐

๑๒ วังรัตนรังสรรค์ เมืองระนอง ,, ๑๐๐

๑๓ พลับพลาที่เมืองภูเก็จ ,, ๑๑๒

๑๔ เหมืองแร่เก่า หน้าพลับพลาเมืองภูเก็จ ,, ๑๑๔

๑๕ ตลาดเมืองภูเก็จ ,, ๑๑๖

๑๖ รูปหมู่ฉายที่บ้านพระยารัตนเศรษฐี ซึ่งพระราชทานชื่อว่า บ้านระนองที่เกาะหมาก ,, ๑๒๔

๑๗ พลับพลาที่เมืองพังงา หน้า ๑๓๒

๑๘ รับเสด็จที่เมืองตรังกานู (๑) ,, ๑๓๘

๑๙ พระยาตรังกานูคอยรับเสด็จ ,, ๑๔๐

๒๐ ราษฎรเมืองตรังกานูมาดูกระบวรเสด็จ ,, ๑๔๒

๒๑ รูปทางรับเสด็จเข้าบ้านพระยาตรังกานู ,, ๑๔๔

๒๒ รูปกระบวรเรือแห่เสด็จที่เมืองกลันตัน ,, ๑๔๖

๒๓ รูปแขกรายทางรับเสด็จที่เมืองกลันตัน ,, ๑๔๘

๒๔ สำรับเลี้ยงที่เมืองกลันตัน ,, ๑๕๐

๒๕ น้ำตกบุเราะตากา เกาะลังกาวี แขวงเมืองไทร ,, ๑๖๒

๒๖ เสด็จทรงเรือในทเลน้ำจืด ในเกาะลังกาวี แขวงเมืองไทร ,, ๑๖๔

๒๗ พระบรมรูปทรงสำราญพระราชอิริยาบถที่ธารเสด็จ เกาะพงัน ,, ๒๐๔

๒๘ พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช (๒) ,, ๒๑๐

๒๙ พระพุทธสิหิงค์เมืองนครศรีธรรมราช ,, ๒๑๒

๓๐ ทางขึ้นขั้นทักษิณพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ,, ๒๑๔

๓๑ พระเจดีย์บริวาร พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ,, ๒๑๖

๓๒ รูปครุฑโบราณ ที่พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ,, ๒๑๘

---

(๑) แต่รูปนี้ไปจะสอดให้ตรงกับเรื่องไม่ได้ เพราะพระราชทานระยะทางมาอย่างย่อ ๆ จึงต้องสอดถ่วงเลยไปในตอนอื่น ๆ

(๒) รูปตอนเมืองนครศรีธรรมราชนี้ ก็ต้องสอดเลยไปในตอนอื่น เพราะมีรายการเสด็จน้อย

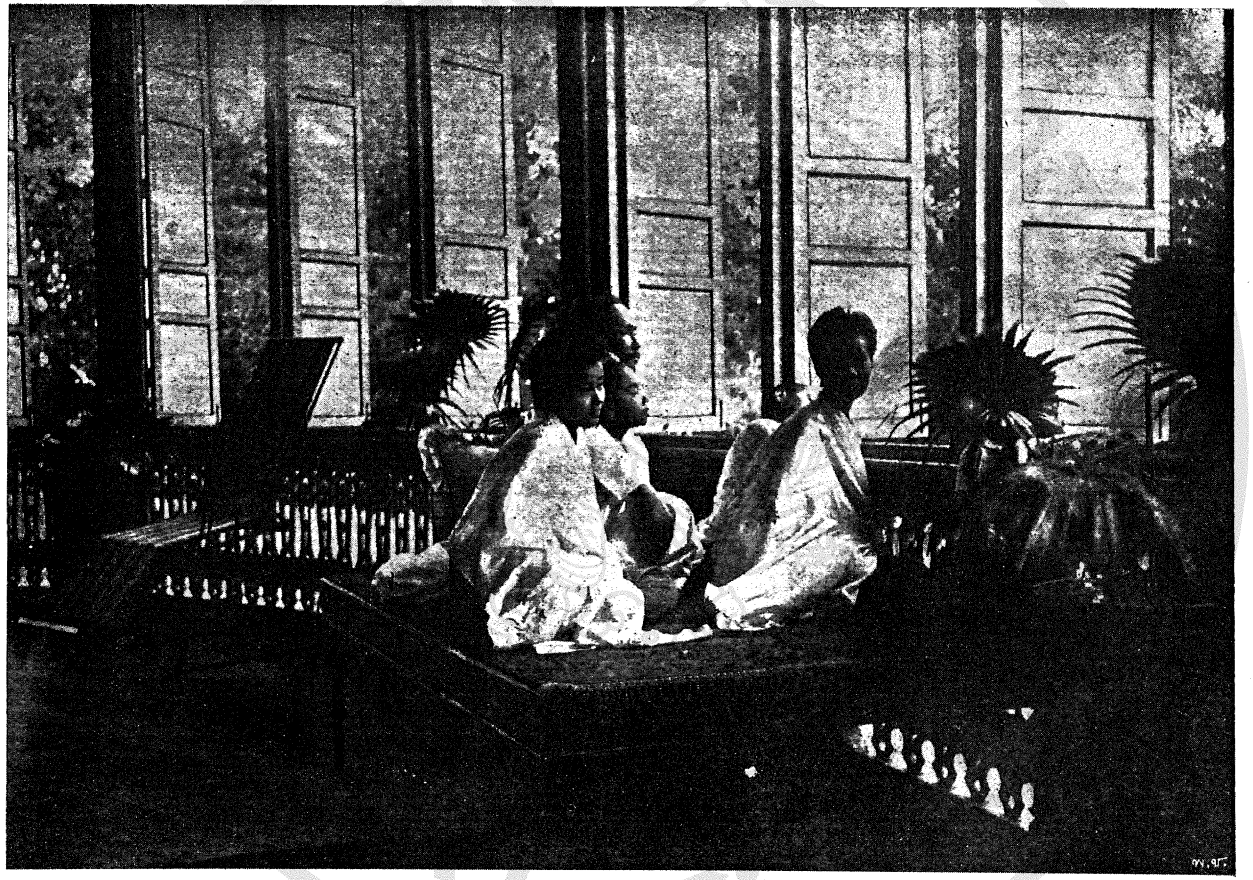

พระรูปหมู่ฉายที่พระที่นั่งพิมานเมฆ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ (พระรูปแต่ซ้ายไปขวา)
สมเด็จเจ้าฟ้านิภานพดล, สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา, พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระองค์เจ้าอรุพงศรัชสมโภช,
สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา

พระราชหัตถเลขา

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

ศก ร, ศ, ๑๐๘

ประกาศ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การเสด็จพระราชดำเนิรประพาสครั้งนี้ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์อิบดีพระคณังมหาสมบัติ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เปนประธานในที่ประชุมเสนาบดีบัญชาการทั้งปวงสิทธิ์ขาดทั่วไป พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ ว่าการกรมพระนครบาล พระเจ้าน้องยาเธอ กรม

หมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีว่าการกรมวัง พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ว่าการทหาร เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ที่สมุหนายก เจ้าพระยาพลเทพ ที่สมุหพระกระลาโหม พระยาภาส์กรวงศ์ ที่เกษตราธิบดี เปนผู้รักษาพระนคร(๑) ซึ่งได้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวังเปนนิตย์ทุกวันไป การอันใดเกิดขึ้นที่ควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้มีหนังสือไปกราบบังคมทูลพระกรุณา ถ้าการอันใดร้อนเร็ว หรือเปนการไม่สำคัญ ก็ให้พร้อมกันบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการ อย่าให้คนทั้งปวงมีความวิตกหวาดหวั่นตื่นเต้นประการใดเลย

ประกาศมาณวันที่ ๑๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

---

(๑) ผู้ซึ่งมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีไปตามเสด็จครั้งนั้นคือ สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กระทรวงมุรธาธร กับกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กระทรวงธรรมการ

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

เรื่องพระที่นั่งอุบลบุรทิศทอดปากอ่าวเมืองสงขลา

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๐๘

ถึงท่านกลางแลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

ด้วยระยะทางที่ฉันออกมาครั้งนี้ ไม่ตรงกันกับโปรแกรมที่กะไว้เดิม ต้องยักเยื้องไปตามเวลาที่ได้ช่องลมจัดไม่จัด แลตามความประสงค์ที่จะเที่ยวไปมาไม่จำเปนที่จะต้องเอาเปนแน่ จึ่งขอเล่าเรื่องพอให้ทราบตามระยะที่ได้มาแล้ว

ในวันที่ ๑๑ กรกฎาคม เวลาบ่าย ๔ โมงหย่อนเล็กน้อยออกจากเมืองสมุทปราการ เวลาหัวค่ำมีลมจัดคลื่นไม่สู้มากนัก แต่ฉันเมาเสียตั้งแต่พอเยี่ยมปากอ่าวออกมา ด้วยเวลาเย็นนั้นถึงอยู่บนบกก็ออกเมา ๆ อยู่ทุกวัน เปนเวลาไม่สบาย กระทบคลื่นเข้าก็ยิ่งเมามาก ต้องนอนอยู่กับที่ลุกขึ้นไม่ได้ ถ้านอนอยู่ก็สบายเหมือนปรกติ (๑)

วันที่ ๑๒ เวลาเช้าโมงเศษ ทอดที่อ่าวเกาะหลัก ห่างฝั่งประมาณ ๕๐ เส้น อ่าวนี้กว้างประมาณ ๓ ไมล์ แลดูฝั่งข้างในเห็นเขาติดเปนเทือกยาวเหมือนเมืองปราณ ที่ริมหาดมีเขาหัวแหลมทั้งข้าง

---

(๑) เหตุที่จะเสด็จประพาสครานี้ เพราะทรงประชวร พอพระอาการคลายขึ้นจึงเสด็จไปเปลี่ยนอากาศตามคำแนะนำของแพทย์

เหนือข้างใต้ ที่ตรงเขาเตาหมวกบ่ตายแหลมข้างใต้ออกมามีเกาะอยู่ใกล้ ๆ กันสามเกาะ ในสามเกาะนั้นเกาะหนึ่งที่เรียกว่าเกาะหลักเป็นชื่อของอ่าวนี้ ที่ริมฝั่งกลางอ่าวมีเขาลูกหนึ่งเป็นช่องทลุโต เวลาเช้า ๒ โมงขึ้นบกเป็นเวลาน้ำลง มีหาดทรายมูลเป็ดยื่นออกมาในน้ำยาว ต้องลงเรือเด็กเข็นขึ้นไปถึงบนฝั่ง มีบ้านเรือนคนประมาณร้อยหลัง มีวัดวัดหนึ่ง คนอยู่ที่นี่ตัดฝ่างตัดไม้ขายเป็นพื้น ทำนาแต่เข้าไม่พอกิน ต้องไปซื้อเมืองประจวบคีรีขันธ์บ้าง (๑) เพ็ชรบุรีบ้าง การทำปาณาติบาตก็ทำอยู่แต่พอกินไม่เป็นท่าซื้อขายมากเหมือนเมืองปราณ มีโป๊ะอยู่ลูกหนึ่ง ได้พบบุตรหญิงพระยาสุรเสนา คง เป็นพี่พระอนุรักษ์โยธา ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี่คนหนึ่ง กับคนค้าขายมาจากเมืองเพ็ชรบุรีคนหนึ่ง มาแต่เมืองกำเนิดนพคุณคนหนึ่ง ถามได้ความหลายอย่าง ในคำแจ้งความทั้งปวงนั้นว่าผู้ร้ายชุมนัก มาทั้งทางน้ำทางบก ผู้ร้ายนั้นเป็นไทยพูดเสียงชาวนอกเป็นพื้น การที่จะรักษาบ้านของชาวบ้านพวกนี้ ถ้ารู้ว่าผู้ร้ายมาแล้วก็หลบหลีกไปซุ่มซ่อนนอนเสียในป่า ถ้าผู้ร้ายไม่ได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก็ไม่กล้าเข้าปล้น ด้วยกลัวว่าชาวบ้านจะคิดอุบายซุ่ม

---

(๑) ชื่อเมืองประจวบคีรีขันธ์มีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานเป็นนามเมืองใหม่ซึ่งตั้งครั้งรัชกาลที่ ๒ เมืองเดิมอยู่ที่ใกล้ปากคลองบางนางรมในอ่าวเกาะหลักนั้นเอง แต่ต่อมาผู้ว่าราชการเมืองประจวบ ฯ ย้ายไปตั้งที่เมืองกุยอยู่ข้างเหนือขึ้นมา เพราะไร่นาบริบูรณ์กว่าที่บางนางรม

ซ่อนคอยนั่งรายสกัดทาง ถ้าได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก็ทุบตีเร่งเอาทรัพย์ ถ้าได้ทรัพย์แล้วใช้ให้เจ้าของบ้านนำไปส่งถึงในป่าหรือในเรือที่มา ให้ร้องประกาศว่าเต็มใจให้โดยดี ผู้ร้ายปล้นชิงทรัพย์สมบัติเช่นนี้มีหลายครั้งมาแล้ว ชุมจัดอยู่ในระหว่างตั้งแต่เมืองเพ็ชรบุรีไปจนถึงเมืองกำเนิดนพคุณ ราษฎรพากันกลัวครั่นคร้ามไปด้วยอุบาย คำฦาว่าผู้ร้ายพวกนี้ผู้ใดยิงไม่ออก จึงมีความหวาดหวั่นมาก เห็นว่าจะต้องกันกับใบบอกพระยาเพ็ชรบุรี (๑) ที่มีเข้าไปเมื่อก่อนนั่นจะออกมาขอให้เตือนเจ้าพระยาพลเทพ (๒) ให้คิดจัดการปราบปรามผู้ร้ายเหล่านี้ตามที่ได้สั่งไว้นั้น

ขึ้นไปอยู่บนบกประมาณชั่วโมงหนึ่งกลับมาลงเรือ เวลาบ่ายมีลมมีคลื่นด้วยฝนตกบนฝั่ง ฉันหายเมาเป็นปรกติแล้ว เวลาเย็นดูคลื่นค่อยสงบลง แต่เห็นว่าลมยังพัดจัดนัก จะออกไปกลัวจะถูกคลื่นมาก จึงได้จอดนอนอยู่ที่นั้น จันทรุปราคาจับเวลา ๘ ทุ่ม ๒๑ นิศ ต่อสามยามจึงได้ยินชาวบ้านยิงปืนแลที่วัดตีกลอง ออกเรือเวลา ๑๐ ทุ่ม

วันที่ ๑๓ เช้ามีลมจัดแต่ไม่มีคลื่น ต่อกลางวันจึงมีคลื่นอยู่ข้าง

---

(๑) พระยาสุรินทรฦาไชย (เทศ บุนนาค) ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาสุรพันธุพิสุทธ

(๒) เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม) ที่สมุหกระลาโหม ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ เวลานั้นหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตวันตกยังขึ้นกระทรวงกลาโหม

จะเมากันยับเยิน แต่ฉันอยู่ตัวแต่ว เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเมืองชุมพร วันนี้เปนฝน ฝนมัวครึ้มไปยังค่ำ ๕ โมงเศษลงเรือไปขึ้นบกที่น่าตึกปากน้ำ พระยาชุมพรกับพระยาไชยา(๑) มาคอยรับ ตกแต่งตบบึกเชอที่ผนัง (๒) หุ้มผ้าแดงเสา ปูเสื่อเรียบร้อยขึ้น แต่ลมพัดจากหมู่บ้านตรงมาที่ตึก เหม็นเหลือกำลังที่จะทนได้ พอเดรขึ้นดูบนตึกแล้วก็กลับมาลงเรือ ฝนตกพรำไปเสมอไม่ใคร่มีเวลาเว้น ถามพระยาชุมพรแจ้งว่าคนที่หนีนั้นกลับมามาก (๓) แต่นาทำยังไม่ได้ผลบริบูรณ์ด้วยฝนแล้ง ได้แต่เข้าไร่ แลไข้เจ็บยังมีชุกชุมอยู่ เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือมืดดื่นแต่ลมสงบ

วันที่ ๑๔ เวลาเช้าโมงเศษถึงเกาะง่ามทอดใกล้เกาะน่าตวันออก แลเห็นปากถ้ำเปนโพรง ๆ ที่เขานั้นมีต้นไม้น้อยแลเห็นศิลามาก ที่เกาะนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าได้ประทับทอดพระเนตรรังนกแต่ก่อน ฉันจำได้ว่าได้ตามเสด็จ แต่ครั้นเมื่อตึกระเชียงเข้าไปใกล้ ปากถ้ำที่ลงถึงน้ำเรือเข้าไปได้แต่ก่อนนั้น มีก้อนศิลาตกลงมาขวางเสียเรือเข้าไม่ได้ จะขึ้นก็ยากเพราะมืดดื่น ด้วยเกาะนี้เมื่อถูกปลายใต้ฝุ่นครั้งก่อนพังลงมามาก ตึกระเชียงอ้อมไปรอบเกาะ เห็นทับเล็ก ๆ ซึ่งปลูกไว้

---

(๑) พระยาชุมพร (ยัง) พระยาไชยา (ขำ ศรียาภัย) ต่อมาได้เปนพระยาวจีสัตยารักษ์

(๒) คือรูปที่เด็ก ๆ เขียนเล่น เพราะตึกนั้นว่างอยู่ไม่มีผู้อยู่แล

(๓) ก่อนนั้นเกิดไข้รบาดราษฎรพากันอพยบหนีความไข้ไปอยู่ที่อื่น

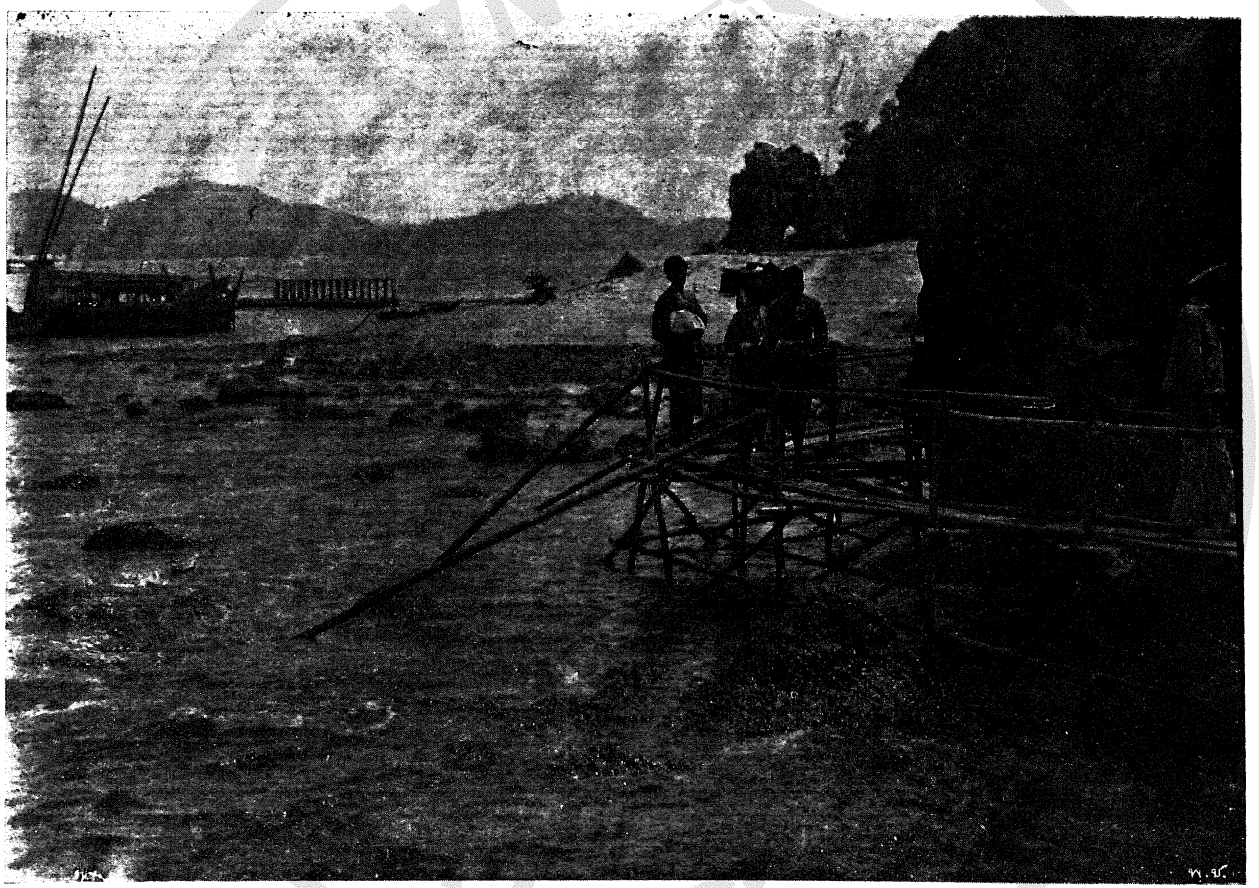

ศพานทางไปถ้ำน้ำที่มีรังนกเกาะถังกาจิ๋ว (รูปทรงถ่าย)

ตามก้อนศิลา สำหรับคนรักษาเกาะอาศัยเผ้ายามหลายหลัง ที่ย่านกลางเกาะเป็นที่ประชุมคนมีทับอย่างเยื่อง ๆ หลายหลัง แลศาลเจ้าก่ออิฐหลังเล็ก ๆ หลังหนึ่งตั้งอยู่บนไหล่เขา ที่ริมน้ำตรงนั้นลงมามีถ้ำรังนกถ้ำหนึ่ง มีรังนกอยู่ประมาณสักสามสิบสี่สิบรัง ต้องขึ้นไปดูแก้ระหายไปพลาง แต่ไม่มีเครื่องมือที่จะแซะ จีนผู้รักษาเอาไม้ไผ่กระทุ้งลงมาให้ดูเป็นตัวอย่างสัก ๑๒ รัง แต่เห็นมีตัวจับอยู่มากจึงได้ห้ามเสียไม่ให้กระทุ้งต่อไป เวลา ๓ โมงเช้าออกเรือ ฝนตกแลมืดครึ้มไม่มีแดดเลย

เวลาเช้า ๕ โมงเศษ ถึงเกาะลังกาจิ๋วซึ่งพระยาไชยาจัดไว้รับ รูปร่างเกาะก็คล้ายกันกับเกาะง่าม แต่ที่นี่มีหาดทรายยาวท่วงทีดีกว่ามาก ลงเรือไปที่ด้านเหนือมีถ้ำสองช่องเหมือนภูเขาหลังโรงละคอน ช่องข้างตวันตกเรือสิบสองกระเชียงเข้าไปได้พอหมดลำ แล้วมีซอกพอเรือเล็ก ๆ ออกไปตกทเลข้างนอกได้อีกช่องหนึ่ง มีรังนกจับอยู่บ้างเล็กน้อย แต่อยู่สูงสอยไม่ถึง ออกจากถ้ำนั้นมาเข้าถ้ำข้างตวันออก เรือกระเชียงก็เข้าไปได้เหมือนกัน แต่ระยะทางยาวต้องใช้เรือทอดเป็นตะพานเข้าไปอีกลำหนึ่ง ถ้ำนี้ใหญ่กว้างขึ้นชันขึ้นไปสูง เต็มไปด้วยมูลนก มีปล่องแสงสว่างสองปล่องนกจับมาก ที่นี่เขาลงตะแกรงให้ดูตามวิธีที่เก็บรังนก ครั้นจะพรรณาให้ฟังละเอียดก็จะยืดยาวนักไป น่าดูมากเพราะเป็นการประหลาดไม่เคยเห็น แต่น่าสงสารนกมากเหมือนกัน ด้วยลูกเล็ก ๆ ที่ยังบินไปไม่ไหวต้องตกจากรังมาก ออกจากถ้ำนี้อ้อมไปน่าตวันตก ขึ้นที่หาดแต่เป็นหาดมีกะรังขึ้นยาก เขาทำปะรำ

ไว้รับ มีถ้ำเล็ก ๆ เรียงกันไปสามถ้ำ ถ้ำกลางเรียกถ้ำคดองควาย มีรังนกที่ขาวบริสุทธิ์ประมาณสักร้อยรัง ไม่มีตัวนกเลย ที่นี่ฉันได้แซะลอยเองดองดู แต่ยังพบไข่ที่เห็นจะฟักไม่เป็นแล้วประมาณสักสามสี่ใบเหลืออยู่ในรัง ต่อไปเป็นถ้ำใหญ่หน่อยหนึ่งเรียกว่าถ้ำน้ำ คือเวลาน้ำขึ้นถึงพื้นถ้ำ น่าถ้ำเบิดแสงสว่างเข้าได้ตลอด ในนั้นมีรังนกหลายพันติดกันไปทั้งนั้นดูงามมาก ดูเขาแซะลอยอยู่จนเวลาบ่าย ๓ โมงจึงได้กลับมาลงเรือ ออกเรือจากเกาะดังกาจิ๋วเวลาบ่าย ๕ โมง ฝนตกประปรายคลื่นราบ เวลาย่ำค่ำครึ่งทอดที่อ่าวหาดรี

วันที่ ๑๕ เช้าโมงครึ่งขึ้นบ้านหาดรี มีเรือนโรงสักหกเจ็ดหลัง หากินในการทำปาณาติบาต ตัดไม้ ตัดหวาย ทำไต้ เหม็นเต็มที่ทนไม่ไหว ที่น่าอ่าวมีเกาะรายไปหลายเกาะล้วนแต่เกาะรังนกทั้งนั้น มีลำธารน้ำจืดไหลลงมาจนถึงหาดทรายแห่งหนึ่ง เดิรอยู่บนหาดหน่อยหนึ่งกลับลงเรือมาจะไปขึ้นหาดอื่น พอฝนตก ได้ออกเรือเช้า ๔ โมง มีลมพัดหนาว แต่ออกเรือมาจนเที่ยงฝนไม่ตก บ่ายสามโมงครึ่งถึงเกาะช่องอ่างทอง ทอดใกล้เกาะงัวตาหลับ เวลาเย็นลงเรือไปขึ้นหาดเกาะงัวตาหลับแล้วไปขึ้นหาดเกาะงัวตาหล่ำ ซึ่งเป็นที่พวกรังนกอยู่เฝ้าถ้ำรังนกที่ถ้ำเกาะงัวตาหล่ำนี้เป็นมากกว่าทุกตำบล แต่ไม่เป็นรังนกอย่างดีที่เดียวนัก ทางที่จะขึ้นไปปากถ้ำต้องขึ้นเขาถึงสองชั่วโมงสามชั่วโมงแล้วต้องลงทางปากปล่องบันไดถึง ๙๐ คั่น เวลาค่ำกลับมาเรือ ที่เกาะนี้มีน้ำจืดแต่ที่บ่อหาดเกาะงัวตาหลับแห่งเดียว เวลานี้น้ำขัดลงจึงได้คิดจะไปตักน้ำที่เกาะพงัน แล้วจึงจะกลับมาที่นี่ต่อไป ได้ออกเรือ

(ที่มาของภาพ: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1010154...)

เวลา ๑๑ ทุ่ม

วันที่ ๑๒ เวลา ๓ โมงเช้าทอดสมอที่อ่าวเสด็จ ขึ้นบกเดินตามลำธารไปถึงที่จารึกครั้งก่อน(๑) จารึกศักราช ๑๒๕๑ เติมลงอีกบรรทัดหนึ่ง แล้วเดินต่อไปเป็นธารทรายราบ ๆ บ้าง เป็นก้อนศิลาบ้าง มีน้ำตกที่งาม ๆ อีกสี่แห่ง ขึ้นไปจนหมดก้อนศิลาถึงหลังเขา เป็นธารหินทรายราบ ๆ ไม่มีศิลา ทางไปตามลำธารประมาณสักสองร้อยเส้น จึงได้จารึกก้อนศิลาที่สุดด้วยอักษร จ. ป. ร. แลศักราช ๑๐๙ ไว้ แล้วเดินต่อไปอีกสักสามสิบวาหรือสองเส้น ขึ้นถึงหลังเขาเป็นที่ราบ พบไร่พริกมะเขือกล้วย ซึ่งพวกบ้านใต้ขึ้นมาทำ เรียกว่าท้องชะนาง อยู่ในระหว่างยอดเขาสูงล้อม พื้นที่สูงกว่าทเล ๕๕๐ ฟีต จึงได้ให้จารึกก้อนศิลาที่ปลายธารนั้นไว้อีกว่าต่อไปมีไร่ ได้ตัวขุนจ่าเมืองหัวเมืองพะงันให้มานำทางกลับ ลัดมาในหมู่ต้นไม้ ข้ามไหล่เขาสูง ๆ ต่ำ ๆ ลงมาทางประมาณสักร้อยยี่สิบเส้นถึงปากธารข้างล่าง เวลาบ่าย ๔ โมงอาบน้ำแล้วกลับลงมาเรือ เวลาวันนี้หยุดตักน้ำอยู่ที่นี่จนดึก

วันที่ ๑๗ พอสว่างออกเรือจะไปดูบ้านใต้ ซึ่งเป็นบ้านใหญ่ในเกาะพะงัน มีเรือนประมาณสามร้อยหลัง ลมจัดทอดไม่ได้ ต้องเลยไปเกาะสมุย ทอดที่อ่าวแม่น้ำด้านตวันออกถึงเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ๔ โมงเช้าขึ้นบก มีโรงจีนท่าทางคล้ายกันกับอ่าวน่าค่าย แต่ที่นี่มีมะพร้าวน้อยกว่า เดินไปตามในสวนถึงวัดเล (คือทเล) ทางประมาณ

---

(๑) เสด็จประพาสคราวแรกก่อนคราวนี้หนึ่งปี

๓๐ เส้น วัดนี้ไม่มีโบสถ์ ไปทำอุโบสถวัดเขา มีพระสงฆ์ ๒ รูป ออกจากวัดเลไปวัดเขาทางประมาณ ๒๐ เส้น เป็นเนินสูงขึ้นไปหน่อยหนึ่ง มีโรงอุโบสถเสาไม้จริง หลังคามุงกระเบื้องสามห้อง เฉลียงรอบหลังหนึ่ง พระประธานใหญ่สลักไว้จะบีดทอง วัดนี้ก็ว่าเป็นของพระพุทธสอนสร้างเหมือนกัน แต่ทิ้งร้างไปพึ่งจะมีพระสงฆ์มาอยู่ในสองเดือนนี้ มีแต่กุฏิเป็นที่พักเล็ก ๆ หลังเดียว กลับมาลงเรือที่เก่าแล้วออกเรือจากเกาะสมุยกลับมาที่เกาะช่องอ่างทอง ทอดที่น่าเกาะงัวตาหลับตามเดิม เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ มินิต ลงเรือไปดูเกาะที่เป็นหมู่อยู่ในที่นั้น มีสักสิบเอ็ดสิบสองเกาะ ดูไม่สู้งามเหมือนที่ชมกันฤๅที่คนดูในแผนที่ว่าจะงาม ถ้าจะว่าตามความเห็นของข้างก่อเขาแล้ว ต้องร้องว่าก่อไม่เป็นเลยทั้งนั้น เขาแลเห็นศิลามากสิ่เหมือนผนังโบสถ์ร้าง ต้นไม้ขึ้นก็เล็ก ๆ ให้นึกเห็นเป็นวัดร้างในกรุงเก่ามากกว่าอย่างอื่น ที่สูงก็คล้ายพระปรางค์ยอดพัง ที่โตก็คล้ายผนังโบสถ์ไม่มีหลังคา ถ้าจะว่าเป็นเขาในอ่างแก้วก็เรียงเป็นแถวกันมากไป ไม่สลับซับซ้อนไปเหมือนอยู่แต่ที่ริมน้ำเป็นรอยเขาตื้น ๆ เข้าไปเหมือนกับภูเขาตั้งอยู่บนร้านตะกั่วที่ในอ่างแก้ว นอนอยู่ที่นี้จนเวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือ

วันที่ ๑๘ ต่องจะไปทอดที่ในช่องสมุยอีก ลมจัดทอดไม่ได้ ฉันชอบใจตำบลที่อ่าวเสด็จ จึงให้กลับมาทอดที่นั้นขึ้นไปอาบน้ำอีกวันหนึ่ง ให้จารึกที่น้ำตกแรกน่าต้นกร่างซึ่งเป็นที่พักบอกชื่อไว้ว่า “ธารเสด็จ” แลจะให้พระยาไชยาทำศาลาไว้ในที่นั้นด้วย แล้วกลับ

ภาพที่ ๒ ปางพระพุทธเจ้าแสดงธรรมจักรกัปวัตนสูตร

ลงมาเรือ ได้ออกเรือเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ มาทอดที่อ่าวแม่น้ำเกาะสมุยอีก เวลาเย็นขึ้นบกไปที่ข้างแหลมเรียกว่าน่าพระตาน เปนที่ทรายยาวประมาณสัก ๔ เส้น กว้างสัก ๒ เส้น ไม่มีต้นไม้แลหญ้าขึ้นในที่นั้นเลย มีพระเจดีย์เปนซุ้มคูหาสี่ด้านซ้อนสามชั้นสูงประมาณสามวาอยู่ในกลางที่นั้นองค์หนึ่ง ว่าเปนที่บรรจุกระดูกชฎัวพุดสอนราษฎรนับถือกันถึงปีมาก่อพระทราย ถ้าเจ็บไข้ก็มาตั้งน้ำมนต์ ที่เตียนนั้นว่าฝีมาคอยกวาด แต่จืดเต็มที่ไม่สนุกอะไรเลย ลงเรือตีกระเชียงอ้อมไปหาดด้านเหนือก็มีแต่โรงไร่โกไรโกเต ขึ้นครู่หนึ่งแล้วก็กลับมาเรือ เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือ

วันที่ ๑๙ วันนี้เปนวันคลื่นลมอยู่ข้างเรี่ยบร้าบกว่าทุกวันตั้งแต่มาเปนแต่เวลาเช้ามีเล็กน้อย เวลาบ่าย ๒ โมงตรงแหลมตลุมพุก หยุดขึ้นดูแหลมตลุมพุกเปนหาดทรายแคบนิดเดียว มีเรือนประมาณ ๗๐ หลัง ปลูกต้นมพร้าวมาก คนอยู่กินหากินด้วยทำปาณาติบาตเปนพื้น พวกส่งขลาขึ้นมาทำมาก มีของที่เปนสินค้าขายออก คือปลาเค้า ปลากระบอก เคย แตง เปนมาก ซื้อเข้ากินที่ปากพนัง อยู่ข้างจะเหม็นจัดทั้งบ้าน บ่าย ๔ โมงกลับมาลงเรือแล้วออกเรือต่อมา คลื่นลมเงี่ยบสบาย เวลา ๘ ทุ่มถึงเมืองส่งขลา แต่ยังไม่ได้เข้าทอดที่ พักอยู่ข้างนอกก่อน

วันที่ ๒๐ พอรุ่งสว่างเลื่อนเรือไปทอดที่ พระยาสุนทรานุรักษ์(๑)

---

(๑) พระยาสุนทรานุรักษ์ (ชม ณส่งขลา) ต่อมาได้เปนพระยาวิเชียรคิรี

นำแผนที่ทเลสาบลงมาคิดกะการที่จะไปเมืองพัทลุง เวลาบ่ายขึ้นบกเขาทำพลับพลารับที่ท่าน่าจวน กรมการแลภริยากรมการมาหา แล้วไปเที่ยวตามตลาด ตลอดจนถึงวัดมัชฌิมาวาส การที่เมืองสงขลาจัดตกแต่งบ้านเมืองเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน เชื่อนน่าเมืองที่ชำรุดก็ซ่อมใหม่ตลอด ถนนดาดปูนใหม่กว้างขวางหมดจด ที่วัดมัชฌิมาวาสตั้งแต่พระภัทรธรรมขาดาออกไปอยู่ (๑) ก็ตกแต่งปัดกวาดสะอาดสะอ้านขึ้นพอสมควรแก่เวลาที่ได้ออกมาอยู่น้อยวัน มีสัปรุษถวายของประมาณห้าสิบหกสิบคน มีนักเรียนร้องเพลงสรรเสริญบารมีกว่ายี่สิบคนได้ถวายเงินเฉลิมพระสงฆ์สามชั่ง แลเงินข้างในเข้าเรี่ยรายกันทำถนนในวัดสี่ชั่งหย่อน แลแจกเงินสัปรุษนักเรียน แล้วจึ่งได้กลับมาลงเรือผ้าพื้นในตลาดเมืองสงขลาบี้มากอย่างยิ่ง ด้วยรู้อยู่แต่ก่อนว่าจะมาลงมือทอกันเลี่ยตั้งแต่เดือนอ้ายเดือนยี่ก็มี ซื้อไม่พร่องเหมือนอย่างแต่ก่อน เมื่อผ่านไปแล้วกลับมาก็เต็มบริบูรณ์อย่างเก่า แต่ผลไม้สู้ครั้งก่อนไม่ได้ ส้มก็ยังมีน้อยไม่หวาน มีแต่มังคุด จำปาดะก็หายาก

ซึ่งกำหนดว่าจะไปเมืองพัทลุงแต่สองคืนแต่ก่อนนั้น เปนอันไม่พอที่เดียว ด้วยระยะทางตั้งแต่เมืองสงขลาไปถึงเกาะห้าเต็มวันไม่มีเวลาพอที่จะเที่ยวในหมู่เกาะเหล่านั้นได้เลย ระยะทางตั้งแต่เกาะห้า

---

(๑) เดิมอยู่วัดโสมนัสวิหาร ได้เปนพระครูอยู่วัดสัมเกลี้ยงในกรุงเทพฯ แล้วจึ่งเปนพระราชาคณะออกไปอยู่เมืองสงขลา

ไปจนถึงเมืองพัทลุงก็ไกลเต็มวัน จะกลับไปกลับมาไม่ได้ จึงต้องคิดไปค้างที่เมืองพัทลุง เห็นว่าบางทีจะต้องค้างที่เกาะห้าสองคืน เมื่องพัทลุงสองคืน ฤๅถ้ากระไรจะต้องค้างเกาะห้าอีกคืนหนึ่ง เมื่อขากลับคงจะต้องเปนสี่คืนห้าคืนจึงจะพอ แต่จะกำหนดเอาเปนแน่ก็ยังไม่ได้ ต้องผ่อนผันตามเวลาที่จะพอควร กำหนดจะได้ออกจากเมืองสงขลาไปโดยทางทเลสามเวลาพรุ่งนี้

ตัวฉันแลบันดาผู้ที่มา มีลูกโต (๑) เจ็บจับไข้วันหนึ่ง ด้วยไม่สบายรวนมาแต่กรุงเทพ ฯ แล้ว สองวันก็หายเปนปรกติ ฉันก็ค่อยมีกำลังแขงแรงมากขึ้นตั้งแต่ล่วงมาได้สี่วันห้าวัน เว้นแต่ท้องแลนอนนั้นยังไม่เปนปรกติที่เดียวนัก แต่เชื่อว่าคงจะสบายได้ในเร็ว ๆ นี้เปนแน่ คนอื่นก็มีความสบายด้วยกันหมดทั้งสิ้น ให้เธอแจ้งความแด่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการทั้งฝ่ายน่าฝ่ายในให้ทราบทั่วกัน อย่าให้มีความวิตกถึงฉันเลย.

สยามินทร์

---

(๑) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

เรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศ ทอดปากอ่าวเมืองสงขลา

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ ๒๒

ถึงท่านกดางและกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

ด้วยแต่ก่อนได้บอกข่าวคราวเข้ามาเพียงวันที่ ๒๐ เดือนกรกฎาคม จะขอบอกข่าวต่อไปตามลำดับ

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม ได้รับหนังสือกรุงเทพ ฯ เขียนหนังสืออยู่ในเรือ จนบ่าย ๓ โมงจึงได้ขึ้นบก ฝนตกมาแต่เที่ยงเปนคราว ๆ เมื่อเวลาขึ้นบกฝนสงบ แต่ครั้นเมื่อตีกระเชียงไปถึงกลางทางฝนกลับตกอีก พร่ำเพรื่อไปไม่หยุด ขึ้นพักอยู่บนพลับพลารับพวกกรมการและภรรยากับทั้งราษฎรชาวร้านมาหา จนพลบกลับลงเรือ ตำบลที่หมายว่าจะไปเที่ยวแห่งใดไม่ได้ไป ป่วยการทั้งวัน

วันที่ ๒๒ เกือบโมงเช้าจึงได้ออกเรือ เพราะต้องกำหนดกันในการที่จะพ่วงเรือไป เรือกลไฟน้ำลึกที่จะไปในทเลสาบได้มีสามลำ คือเรือทอนิครอฟต์ลากเรือที่นั่งทรงที่นั่งรองผ้านุ่งห่มรวม ๔ ลำ เรือเซนต์ยอชลากเรือเจ้านายและเรือผ้านุ่งห่ม เรือครัวรวม ๕ ลำ เรือยาโรจูงเรือเครื่องเปนเรือหัวเมืองลำใหญ่ ๆ ๓ ลำ ต้องเดิรตามร่องน้ำลึกไปจนถึงน่ามะระหุ่ม จึงเลี้ยวกลับเข้าปากช่องแหลมทรายเสี้ยเวลาชั่วโมงหนึ่ง ได้เห็นบ้อมเขาแดงและบ้อมค่ายม่วงที่เขาแหลมสน

ซึ่งเขาถางไว้ทั้งสองตำบล ป้อมเขาแดงเปนป้อมสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ แต่ป้อมค่ายม่วงเปนป้อมยาวตามริมฝั่งน้ำ เรื่อมาออกช่องเขาเขียวกับเกาะยอ แลเห็นแนวเขาและทิวไม้รอบ ไปค่อนข้างฝั่งเหนือแลเห็นต้นไม้สนัดมีต้นตาลมาก ตาลเหล่านี้ที่ทำ "ผึ้งฮบ"(๑) ลงมาขายที่ตลาด มีต้นไม้อื่น ๆ บ้างไม่หนานัก แลเห็นทุ่งหลังหมู่ไม้เปนที่แผ่นดินราบ ๆ ตลอดไป บ้านเรื่อนมีรายเปนหมู่ ๆ ไม่สู้เปลี่ยวนัก ตั้งแต่น่าบ้านป่าจากไปน้ำน้อย จักรเรื่อคุ้ยดินขึ้นมาสี่แดง ๆ จนเกือบจะถึงคลองปากรอ ซึ่งเปนที่กิ่วแห่งหนึ่งในทเลสาบน้ำจึงได้ลึก แต่คลองปากรอนั้นมิใช่เล็ก ถ้าจะเรียกว่าแม่น้ำก็ได้ กว้างกว่าคลองเกร็จมาก พักร้อนที่หว่างบ้านปากบางกับบ้านแหลมจากต่อกัน บักเตนต์ใหญ่ของพระยาสุนทรา พระยาจางวาง (เมืองพัทลุง) ยกรบัตรและหม่อมราชวงศ์หรั่ง เมืองพัทลุงมารับ(๒) ออกจากที่พักร้อนมาตามทาง เห็นบ้านปากจ่า มีบ้านเรื่อนมากเปนสามหมู่ไปในระหว่างฝั่งกับเกาะญวน เรียกว่าคลองหลวง น้ำตื้นบ้างลึกบ้างจนถึงบ้านปากพยูนซึ่งเปนช่องจะออกที่กว้าง มีบ้านเรื่อนหลายสิบหลังต้นไม้และภูมิที่งามนัก ฝั่ง

---

(๑) ชาวนครเรียกน้ำตาลงบว่า (น้ำ) ผึ้งฮบ เพราะใช้คำเนียง ฮ แทน ง

(๒) พระยาวรวุฒิไวย น้อย ท.จ. จางวางเมืองพัทลุง หม่อมราชวงศ์หรั่ง สุทัศน ณอยุธยา บุตรหม่อมเจ้าจินดาในกรมหมื่นไกรสรวิชิต เปนญาติกับพระยาพัทลุง ทับ

ขวาเปนเกาะหมากฝั่งซ้ายเปนแหลมเขาปากพยูน ตั้งแต่เมืองสงขลาขึ้นมาจนถึงปากพยูน มีเสารั้วโพงพางและยกยอตลอดระทางไปไม่ได้ขาดเลย เพราะในตอนนี้ปลาชุม พอขึ้นไปถึงกลางเกาะปราบบ่ายหัวเรือขึ้นเหนือจะไปตามน่าเกาะรังนก ลมพัดโต้น่าจัดน้ำก็ตื้น เรือไปได้เพียงน่าเกาะยิโสซึ่งเปนเกาะที่สองในหมู่เกาะสี่เกาะห้า ต้องปล่อยเรือกลไฟตีกระเชียงไปจนถึงพลับพลาซึ่งปลูกไว้ที่เกาะมวย เข้าทางช่องหว่างเกาะมวยกับเกาะพระต่อกัน เวลาค่ำจึงได้ถึง หลวงอุดมภักดี (๑) เจ้าภาษีรังนกมาคอยรับตั้งเลี้ยงอยู่ในที่นี้ ที่ซึ่งปลูกพลับพลานี้เรียกว่าน่าเทวดา คือเปนที่ศาลสำหรับพวกรังนกไหว้เจ้าก่อนที่จะลงมือทำรังนก พระมหาอรรคนิกรเปนผู้มาปลูก มีห้องพระโรงหลังหนึ่งที่อยู่หลังหนึ่งที่เจ้านายข้าราชการอยู่อาศรัยโรงของเจ้าภาษีรังนกสองหลัง พื้นที่ที่ทำพลับพลาเปนที่เตนขึ้นตัดหญ้าถมทรายโรย เมื่อมาตามทางไม่ถูกฝน แต่ที่พลับพลาฝนตกอยู่ข้างจะเปรอะเปื้อนมีกดินเหม็นตมเหม็นหญ้า เคยอยู่ในที่เตกว้าง ๆ ขึ้นมาอยู่บนบกออกร้อนและฝนก็ยังตกประปรายอยู่เปนคราว ๆ มาเกือบสิบสองชั่วโมงออกเหนื่อย แต่ก่อน ๆ ที่มากันเขาพักปากพยูนเปนเวลาพอดีอยู่ในสี่โมงเย็น แต่คำสั่งให้มาปลูกพลับพลาที่เกาะเขาก็ทำตามคำสั่ง ก็นับว่าดีอย่างหนึ่งที่เที่ยวได้สดวกไม่ต้องไปทางไกล

วันที่ ๒๓ ฝนตกแต่เช้ามืดพร่ำเพรื่อไปจนเกือบ ๕ โมงจึงหายสนิท

---

(๑) หลวงอุดมภักดี พ่วง ณสงขลา เดี๋ยวนี้เปนพระยาหนองจิก

ไปเที่ยวที่ตรงน่าพลับพลาซึ่งเปนศาลเจ้านั้น เปนเพิงเข้าไปตามเชิงเขา เพดานราบก่อแท่นไว้เปนที่ตั้งเครื่องสังเวยกว้างขวาง ในนั้นเปนที่ตำรวจและกรมวังอาศรัย ต่อไปข้างซ้ายเขาก่อสอบศิลาก้อนสูงขึ้นไปเปนที่ก่อพระเจดีย์ทรายเมื่อเวลาเลิกทำรังนกแล้ว มีชาตรีประชันกันเปนการฉลองทุกปี ในซอกเขากับที่ก่อพระทรายต่อกันปลูกร้านมุงกระแชงฝากระแชงเปนที่ผึ่งรังนก ต่อนั้นไปเปนโรงครัวหลวงอุดมซึ่งมาตั้งเลี้ยง ข้างขวามือเปนเพิงเขาคล้ายกันกับที่ศาลเทวดาแต่กว้างกว่า เปนที่อาศรัยของพวกทำรังนก เดิมนั้นมาแต่เดี๋ยวนี้เปิดไว้ให้เปนที่ข้าราชการอาศรัย เพดานเพิงนั้นเปนควันดำรอยหุงเข้าตลอดไป ที่ตรงน่าเพิงมาข้างมุมพลับพลา หรือจะเรียกว่าค่ายหลวงอย่างย่อ ๆ เพราะกั้นด้วยหญ้าแฝกผ้าฉนวนทั้งนั้น มีบ่อน้ำร้อนแห่งหนึ่งก่อขอบไว้แล้วมีเปนธารลั้น ๆ ออกไปหน่อยหนึ่ง น้ำนั้นถ้าจะร้อนก็คงเปนร้อนด้วยหินปูนอย่างที่ท้องช้าง แต่เมื่อไปลองดูก็ไม่เห็นร้อน เปนแต่ไม่เย็นตามที่ควรจะเย็นเท่านั้น เดินเลียบไปตามข้างเขาหนทางกว้าง แต่อยู่ข้างจะเปียกเปรอะด้วยน้ำฝน มีศิลาที่ท่วงทีงาม ๆ เปนช่องเหมือนปากถ้ำบ้าง เปนหลืบเปนโพรงพรุนไปทั้งนั้น มีต้นไม้ใหญ่เล็กแซกด้วยไม้ประดับบังดงาม ถ้าช่างก่อเขาเห็นก็จะไม่สู้ติว่า "ไม่เปน" นัก ไปทางประมาณห้าเส้นถึงที่จะขึ้นถ้ำ เรียกว่าถ้ำใหญ่ ต้องขึ้นเขาอยู่ข้างจะชัน ต้องมีบันไดสองตอน ถึงปากถ้ำแล้วลงไปตามศิลาชัน ๆ ต้องผูกเชือกเปนราวไต่ลงไปถึงพื้นถ้ำ ในถ้ำกว้างกว่าสิบห้าวาสูงมาก ที่พื้นเปนมอสูง ๆ ต่ำ ๆ มีหลืบซอกไปได้

บ้างอยู่ข้างจะมืด แต่ไม่ถึงต้องอาศัยแสงเทียนมากนัก นกทำรังอยู่เสียในโพรงในซอกศิลาบนเพดานถ้ำมาก ไม่ใคร่แลเห็นรัง ต่อจุดไต้ผูกปลายไม้ชี้นไปส่องจึงได้เห็น การทำรังนกที่นี่ไม่ใช่ลงตะแกรงเหมือนอย่างที่ชุมพร ใช้พะองไม้ลำเดียวพาดขึ้นไปสอย ที่สูงนักก็มีขาทรายรับ ไม้ถ่อที่สอยก็ใช้ลำเดียวไม่ต่อได้เปนท่อน ๆ เหล็กปลายถ่อไม่ใช้เปนวงเดือน ทำเปนแบน ๆ เหมือนปากสิ่ว เมื่อสอย หรือเรียกว่าแทงตามคำเขาเรียก ตกลงมาแล้วไม่ร้อง “ออย” อยู่ข้างจะถือฉัทธิสุบัสติเชียสต่าง ๆ มีพิธีรีตองกันมาก แต่ดีอย่างหนึ่งที่เก็บรังนกแต่ปีละสองครั้งเท่านั้น แต่เดิมมาก็ว่าเก็บสามครั้ง แต่นกน้อยไปทุกปี ๆ จึงได้เปลี่ยนเปนเก็บสองครั้ง แต่นั้นมานกก็มากขึ้น รังก็หนากว่ารังนกที่ชุมพร ฉันเห็นว่ารังนกที่ชุมพรควรจะบังคับให้เก็บแต่สองครั้งได้เหมือนกันจึงจะดี ถ้าคงเก็บอยู่สามคราวเช่นนี้ นกคงจะหมดลงไปเสมอ ที่ส่งขตามีนกน้อยจึงได้รู้สึกได้เร็ว ที่ชุมพรมีนกมากก็ไม่รู้สึกแลเปนภาษีผูกขาดแท้ เจ้าภาษีคิดแต่จะหาประโยชน์ชั่วเวลาที่ตัวทำ ไม่ได้คิดบำรุงรักษาเผื่อกาลภายน่า ถ้าไม่จัดการตรวจตรามีข้อบังคับเสียให้ดี รังนกคงจะตกลงไปทุกปี ครั้นจะพูดให้ละเอียดในที่นี้ ก็จะยืดยาวนักไป ขอตัดไปตามเรื่องระยะทาง กลับจากถ้ำใหญ่ลงเรือข้ามไปถ้ำยู่หลี่ที่หัวเกาะพระตรงเกาะมวยข้าม เดิรเลียบเขาไป ศิลาตามเชิงเขาเปนโพรงพรุนรอยน้ำกัดไปทั้งนั้น ที่มีรังนกนั้นเปนโพรงลึกเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีรังนกบ้างเล็กน้อย ออกจากถ้ำยู่หลี่ไปถ้ำแรงวัวที่เกาะดำถัดเกาะพระไป ก็คล้ายคลึงกันกับถ้ำยู่หลี่

กลับจากถ้ำแรงวัวมาขึ้นถ้ำดูซิมที่ในเกาะดำนั้นเอง ถ้ำนี้ปากช่องแคบเพราะมีเงื้อมศิลาบัง เมื่อเข้าไปถึงปากถ้ำลอดศีรษะเข้าในที่บังแล้วจึงปีนศิลาขึ้นไปหน่อยหนึ่งก็ถึงในถ้ำ เปนถ้ำใหญ่เหมือนฉนวนตรงลิ่วเข้าไปยาว แล้วจึงถึงที่กว้างแยกเปนขาไปอีกขาหนึ่ง เพดานถ้ำสูงกว่าถ้ำใหญ่ มีรังนกที่แดเห็นมาก แต่ยังไม่แน่นเต็มไปเหมือนถ้ำน้ำที่เกาะลังกาจิว ในถ้ำนี้มืดต้องจุดไฟ มีปล่องแต่สูงนักแสงสว่างลงมาไม่พอถึงพื้น มีปล่องที่เปนช่องน่าต่างแดเห็นอยู่ภายนอก ไม่สู้สูงนัก แต่ครั้นเมื่อเข้าไปในถ้ำเห็นปล่องนั้นสูงมาก พื้นถ้ำคงจะต่ำลงไปกว่าหลังน้ำบ้าง กลับจากถ้ำดูซิม ผ่านน่าพลับพลาลงไปถ้ำเสือที่ท้ายเกาะมวยนี้เอง ขึ้นบกไปหน่อยหนึ่งถึงถ้ำแรดย่อมกว่าถ้ำหลัง ออกเดิรจากถ้ำแรดนี้ไปไม่มากก็ถึงถ้ำใหญ่ ถ้ำทั้งสองนี้เปนโพรงเดิรได้ตลอดทั่วทั้งถ้ำ เหมือนกับเอาก้อนศิลาตั้งไว้บนเสาหลาย ๆ สิบเสา ไม่มีผนังโปร่งปรุเดิรลัดลอดไปได้ทั่วทั้งถ้ำ เขาในเกาะรังนกเช่นนี้เปนศิลาปูนเหมือนกันกับเขาข้างแควแม่น้ำน้อยไทรโยค และแควป่าสักมักจะโปร่งปรุไปตามเชิงเขาแดมีถ้ำมาก ๆ เวลาน้ำท่วมท่วมได้ถึงในถ้ำ พื้นถ้ำเปนดินรอยน้ำท่วมคล้าย ๆ กันทั้งนั้น ศิลาที่น้ำท่วมจึงเปนสีนวล ๆ มีคราบน้ำจับเขียว ๆ น้อย ๆ พอสังเกตได้ ที่พ้นน้ำท่วมขึ้นไปก็เปนสีเทาแห้ง ๆ เหมือนปูนผนังโบราณ เกาะรังนกแถบนี้ทรวดทรงสัณฐานก็ทำนองเดียวกันกับที่น่าเมืองชุมพร แต่มีท่วงทีงาม ๆ กว่า ไม่เปนเข้าไปเที่ยวในกรุงเก่าเหมือนเกาะอ่างทอง มีต้นไม้ใหญ่ ๆ และต้นกล้วยไม้ใบเขียวสด ช่วยประดับประดาให้หายร้างขึ้นได้มาก

นกพวกนี้อยู่ข้างชอบที่ชื้น ๆ สังเกตดูที่ตรงไหนมีคราบน้ำเป็นทาง นกมักทำรังตรงนั้นมาก ศิลาปูนเช่นนี้มักเป็นซอกเป็นเชิงเป็นแอ่งที่ขังน้ำ ฝนตกเวลาวานนี้แลวันนี้ทำให้มีน้ำหยดน้ำซึมได้หลายแห่ง กลับจากถ้ำเลื่อออ้อมเข้าไปดูเกาะเข็มข้างใน เกาะนี้เห็นข้างนอกเป็นก้อนศิลาโต ๆ รูปรี ๆ ตั้งเกะกะอยู่สามก้อน แต่ครั้นเมื่อไปข้างในเห็นเป็นรูปเขามอเช่นก่อลงไว้ในกระถาง ประดับด้วยต้นไม้ใหญ่เล็ก และมีหญ้าดาดลงไปจนถึงริมน้ำน่าดูอยู่ ในท้องทเลนี้น้ำยังกร่อยแต่มีบัวสายมีสันตะวาสำหร่ายตามริม ๆ เกาะ ถ้าหันหน้าเข้ามาข้างเกาะแลดูคล้าย ๆ ทุ่งที่น้ำท่วม ต่อเมื่อแลออกไปข้างฝั่งไม่แลเห็นฝั่งจึงเห็นเป็นทเล เวลาบ่ายกลับมา วันนี้ฝนตกแต่เช้า บ่ายมีแดดพื้นแห้งดูค่อยสบายขึ้น เวลาเย็นก็มืดมพัดจนตลอดค่ำ

วันที่ ๒๔ เดิมคิดว่าจะไปเมืองพัทลุงในวันนี้ แต่ครั้นเมื่อเวลาวานซืนนี้ได้ความว่า ที่เมืองพัทลุงทำไว้แต่พลับพลาประทับร้อน เมื่อวานนี้จึงได้ให้พระมหาอรรคนิกรคุมเดนต์ขึ้นไปตั้ง จึงพักอยู่ที่นี่พอได้ทำการเวลาหนึ่ง ครั้นเวลาสายพระยาพัทลุง (๑) ลงมาแจ้งว่าได้ทำพลับพลาไว้ใหญ่โตพร้อมแล้วเป็นแต่ยังสงสัยเด็กน้อยนำแผนที่มาให้แก้ไข.

ได้จารึกอักษร จ. ป. ร. และศักราช ๑๐๔ ไว้ที่น่าเพิงศาลเทวดาแห่งหนึ่งเป็นศิลาปูนเราะง่าย แล้วลงเรือไปที่เขาชันเป็นเกาะใหญ่ของเมืองพัทลุง อยู่หลังเกาะสี่เกาะห้า ระยะทางชั่วโมงหนึ่ง ตั้ง

---

(๑) พระยาอภัยบริรักษ (เนตร) บุตร์พระยาจางวาง

ข่ายไล่กระจง ในที่ที่ไล่นั้นเป็นป่าคอแหตมกว้างสักสี่สิบวาเท่านั้น ซึ่งข่ายสกัดได้เกือบตลอด ข้างหนึ่งเป็นทุ่ง ข้างหนึ่งเป็นทเล ใช้คนประมาณ ๕๐ คน เข้าไปต้อนที่ป่าใกล้ ๆ ในป่านี้ไม่มีสัตว์อื่นเลย นอกจากกระจงเพราะเป็นป่าโปร่งเดินง่าย และกระจงที่นี่ตัวเล็ก ๆ เล็กกว่ากระจงที่เคยเห็น ๆ กันอยู่สักครึ่งหนึ่ง สีตัวเหลืองท้องขาว ไม่โตกว่ากระต่าย ดูน่ารักมาก ต้อนมาเข้าข่ายแล้วก็ตะครุบจับเอาได้ง่าย ๆ กิริยาที่จะมาไม่เหมือนเนื้อ ไม่หนีคนไกล วิ่งวิ่งหยุด ๆ ไม่ใคร่จะเข้าที่รก วิ่งก็ช้าไม่เหมือนกระต่าย กิริยาที่วิ่งคล้ายหนูมากกว่าอย่างอื่น แต่ที่มาได้เห็นหลายสิบตัว วิ่งหักหลังไปเสียมาก ไล่สี่เที่ยวจับได้สิบสี่ตัว คราวหนึ่งคงจะได้เห็นอยู่ในสิบตัวขึ้นไปหาสิบห้าตัว การที่ไล่ได้น้อยเป็นเพราะคนเราไปนั่งน่าข่ายมาก ด้วนแต่เสื้อสีสรรพ์ต่าง ๆ เกือบจะเป็นหิบน้ำยาเครื่องเซ่ียน ถ้ากระจงไม่ไล่ง่ายที่สุดจนเกือบมานั่งตักได้ก็เห็นจะไม่ได้ตัว แต่เท่านี้ก็นับว่าเป็นได้มากอยู่แล้ว คิดว่าจะพาเข้าไปเลี้ยงในกรุงเทพ ฯ ให้ได้ กระจงใหญ่มีบ้างแต่น้อย แต่ดูอยู่ข้างจะเชื่องกว่าที่เคยเห็นไปเสียสักหน่อยอีก เวลาเย็นกลับมาพลับพลา

วันที่ ๒๕ เวลาเช้าโมงหนึ่งออกเรือไปพัทลุง น้ำลงขอดเรือไฟต้องเข็นออกจากช่องเกาะ พอพ้นแล้วไปได้สดวก น้ำในทเลตอนเมืองพัทลุงลึกกว่าข้างนี้ พอพ้นแหลมจองถนนออกไปแลเห็นแต่ฝั่งข้างใต้และฝั่งตวันตก ตรงเมืองพัทลุงข้างเหนือไม่แลเห็นฝั่ง ในทเลนอกนี้ไม่มีเกาะ ถ้าแล่นตัดตรงไปได้ก็จะไม่ช้าเลย แต่ต้องอ้อมหาร่อง ๕ ชั่วโมง

เต็มจึงได้ถึง พลับพลาตั้งอยู่ที่แหลมหาดทรายปากคลองลำปำข้างเหนือ ต้องทำศพานยาวประมาณ ๓๐ วา ลงมาจนถึงที่น้ำลึกแล้วเดินไปตามหาดจนพ้นที่น้ำกัดเป็นชะวากจึงถึงพลับพลา พลับพลานั้นทำเป็นตรีมุขหลังเดียว แต่มีเรือนที่ข้าราชการอาศัยรายตามสมควร เมื่องนี้ใช้ปูนจัดเต็มที่ อัฒจันท์โครงไม้ก็ถือปูน แต่ของเขาทำพออยู่ได้สบาย เวลาที่ทำนั้นก็น้อยอย่างยิ่ง นับว่าเป็นความอุตสาหมาก แต่ต้องอยู่ที่แจ้งกลางวันอายแดดร้อนจัด เวลาบ่ายลงไปดูจรเข้ที่เขาวางตะกางได้ในท้องทเล เป็นจรเข้ย่อม ๆ ยาวเจ็ดสอกแต่ยังทำฤทธิเดชได้บ้างหง่อย ๆ ลากขึ้นมาดูบนหาดได้ แล้วเข้าไปดูเมืองพัทลุงตามทางบก เป็นทางตัดใหม่ไปตามท้องทุ่งข้างวัดอนุราชธาราม ซึ่งเป็นของพระยาจางวางสร้าง แล้วไปร่วมทางเดิรถึงที่ตลาด ตลาดมีของขายกร่อย ๆ มีร้านผ้าอยู่สักสองสามร้าน นอกนั้นก็ขายของสด คนสักสี่สิบห้าสิบคน มีของคนละกระจาดบ้างไม่ถึงคนละกระจาดบ้าง แต่ปลาสดแล้วเป็นน่าดังเวชอย่างยิ่ง อย่างโตอยู่ในขนาดปลากระดี่อย่างเล็กจนถึงขนาดปลาช่อน ร้อยเป็นพวง ๆ ขาย เพราะปลาในทเลตอนนี้ไม่มี ที่มาขายนี้เป็นปลาในลำคลอง ที่ได้เห็นต่อไปอีกสองเวลา ได้ยินฉันบ่นถึงปลาอุตส่าห์ตู้ไปหาได้ปลาตะเพียนมาตัวหนึ่งฤๅสองตัววางขาย กุ้งก็มีแต่กุ้งต้มปลาย่างแห้งมาแต่ปากพยูนทั้งนั้น ผลไม้มีมะม่วงมะปริงแต่ผักอยู่ข้างจะมีมากหน่อยหนึ่ง ไปแวะที่บ้านพระยาจางวางแล้วไปวัดวังซึ่งเป็นวัดถือน้ำ กลับจากวัดวังสั่งให้เอาเรือมารับที่บ้านพระยาจางวางเพราะอยากจะดูทางลำน้ำ (ลำปำ) เรือสิบสองกระเชียงต่อง

ลงมาก็ไม่ขัดข้องอันใด ชั่วแต่ท้องเรือครือทรายครั้งหนึ่งเท่านั้น ลำน้ำตอนล่างนี้กว้างประมาณ ๘—๙ วาถึง ๑๐ วา แต่ที่ปากช่องออกทเลมีทรายตื้นต้องเข็น น้ำในลำคลองจืดสนิทเพราะเปนลำธารมาแต่เขา แต่ตอนล่างมีสาหร่ายในทเลเข้ามาลอยรุงรังอยู่มาก น้ำในทเลก็จืดพอไพร่ ๆ กินไม่รู้สึก จืดกว่าน้ำกร่อยในกรุงเทพ ฯ ตามริมคลองบ้านเรือนกรมการและคนที่พอมีอันจะกิน ตั้งอยู่ฝั่งข้างเหนือตลอดไป แต่เปนเรือนอย่างฝากระดานตามธรรมเนียม ชัดแต่เตะถือปูนทั้งนั้น ไม่มีฝากระดานเลยนอกจากบ้านพระยาจางวาง ลดจากชัดเตะถือปูนก็เปนฝาสานทีเดียว ข้างทางบกที่มาก็มีบ้านเรือนมาก แต่เปนบ้านตั้งรอบไม่มีที่เปนโรงติด ๆ กันเลย ถึงตลาดก็เปนร้านชำเท่านั้น จืนน้อยไม่ใคร่จะแลเห็นเลย เปนแปลกกว่าที่อื่นหมด เพราะไม่มีท่าค้าขายมาขึ้นที่ข้างค่ายหลวง เวลาเย็นร้อนเพราะดาดปะรำกันร้อนเดดไว้มาก เลยบังลมเสียไม่ใคร่เข้าไปได้ ต้องลงไปนั่งเล่นริมชายทเลสบายดี

วันที่ ๒๖ เกือบโมงเช้า ออกจากพลับพลาไปทางบกเหมือนวานนี้ เดินทางไปข้างวัดวังผ่านวัดเบิกไปอีกวันหนึ่ง แล้วต้องข้ามคลองเรียกว่าคลอง “พานสะดำ” ดูหน้าตาเปนพานหมากเต็มที ต่อได้เดียงจึงได้ความว่าเดิมตะพานนั้นมีศาลาคร่อมอยู่กลางน้ำจึงเรียกว่าตะพานศาลา แต่ชำรุดหนัก เขาจึ้องลงเสียทำตะพานให้กว้างออก ตะพานเดิมกว้างเพียงสามแผ่นกระดานเด็ก ๆ ศาลานั้นจึงใช้ไม่ได้ เมื่อมาในทเลแลเห็นเขาบนฝั่งเปนสามหย่อม คือข้างเหนือเขาแดงกลางเขาเมืองกับเขาอกทฤเห็นติดกันเปนหมู่เดียว ข้างใต้เห็นเขาหัวแตก

เขาสามหย่อมนี้เป็นที่หมายเมืองพัทลุงอยู่ตรงตวันตก เยื้องลงไปข้างใต้มีเขาไชยสนอีกเขาหนึ่ง แต่ครั้นเมื่อออกเดิรบกมาวันนี้ ตอนแรกแต่เห็นแต่เขาแดงเขาเมืองกับเขาอกทลุแยกออกไปเป็นสองเขา ไม่แลเห็นเขาหัวแตก ต่อเกือบไปถึงหัวเขาอกทลุจึงเห็นเขาหัวแตก เขาเมืองนั้นนัยหนึ่งเรียกว่าชัยบุรี มีเขาคอกอยู่ในนั้นแห่งหนึ่ง ก่อกำแพงสกัดหน้ายาวประมาณสามสิบวา ว่าเป็นเมืองเก่าตั้งอยู่ในที่นั้น เป็นความคิดเดียวกันกับเขาคอกไม่แปลกเลย กำแพงนั้นก็ยังอยู่ เขาอกทลุนั้นที่ยอดเขามีเป็นยอดสูงโพกขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีช่องเป็นปากถ้ำกว้าง ปล่องไปทลุข้างเขาอีกด้านหนึ่งตรงกันเป็นถ้ำกลวงตะแคงแลเห็นฟ้าแลต้นไม้ทางช่องนั้นได้ ว่าที่ในนั้นกว้างเท่าอันนาหนึ่ง แต่เห็นจะมากเกินไป เขาหัวแตกนั้นข้างเหนือเป็นตัวเขาที่เรียกว่าหัวแตก คือมีก้อนศิลาก้อนใหญ่แยกออกจากเทือกเขา สัณฐานเหมือนดอกเข้าโภชแลเห็นไปตั้งแต่พออออกจากเกาะสี่เกาะห้า น่าเขาข้างตวันออกตอนข้างใต้เรียกว่าคหาสวรรค์ เป็นที่ถ้ำซึ่งจะไปเดี๋ยวนี้ แลเห็นพระเจดีย์ที่วัดแต่ไกล เยื้องเขาหัวแตกลูกนี้ลงไปข้างใต้หน่อยหนึ่งเห็นเขาเจียกอีกเขาหนึ่ง ว่าระยะทางหกสิบเส้น มีถ้ำเหมือนกัน ตามระยะทางที่ไป บันดาที่พ้นราบแล้วเป็นนาทั่วไปหมดไม่มีที่ว่างเลย เว้นไว้ที่เป็น “ควน” คือ เนิน จึงเป็นหมู่บ้านตั้งอยู่ ผ่านหมู่บ้านไปหลายตำบลๆ หนึ่งมี ๒๐—๓๐ เรือน แต่ในหมู่เหล่านี้บ้านควนพร้าวเป็นบ้านใหญ่กว่าทั้งปวง มีเรือนประมาณร้อยหลัง มีวัดสี่วัด หยุดพักที่วัดควนพร้าวหน่อยหนึ่ง จึงไปต่อไปอีก ที่ในกลางบ้านมีคนขายของขนมผลไม้

ต่าง ๆ สัก ๖๐—๗๐ คน พบคนเดินทางที่ไปซื้อของมาแต่บวนเมา สองพวก ที่บวนเมานี้เป็นตลาดนัดของชาวบ้านป่า เว้นวันหนึ่งออกวันหนึ่ง ระยะทางอยู่ใน ๗—๘ ชั่วโมง มีผลไม้และผักต่าง ๆ มาขายมาก พวกชาวตลาดขึ้นไปรับลงมาขายในเมืองเสมอไม่ขาด เดินทางไปต้องข้ามน้ำลำป่าบ่อย ๆ เพราะแม่น้ำนั้นคดไปคดมา บางแห่งก็แคบเรียวลงไปจนสามวาสี่วา บางแห่งก็กว้างถึง ๖—๗ วา ราษฎรกั้นทำนบขังน้ำไว้ทำนาเป็นตอน ๆ ตลอดไป แม่น้ำนี้เองทำให้เมืองพิษณุโลกมีไร่นาบริบูรณ์มาก เลี้ยงเมืองส่งขายได้ทั้งเมือง คนในเมืองพิษณุโลกที่จะไม่ทำนาไม่มีเลย เกือบจะเป็นหากินอย่างเดียวด้วยเรื่องทำนาทั้งนั้น ที่แผ่นดินก็อุดมดี ถ้าไม่มีน้ำลำป่านี้แล้วเมืองพิษณุโลกเห็นจะตั้งอยู่ไม่ได้ ดูสารพัดจะกันดารหมดทุกอย่าง ลงมาบริบูรณ์อยู่ข้างทเลสาบแถบปากพยูนทั้งนั้น แต่คนในพื้นเมืองอยู่ข้างมักน้อยสันโดษ เป็นแบบเหมือน ๆ กันไปเสียหมด ไม่สนัดการซื้อขาย ทำนาแต่พอไปแลกกับเข้าเมืองส่งขายขึ้นมากิน ผ้านุ่งก็ทอนุ่งเองเพียงปีหนึ่งคนละสองผืนไม่ซื้อขายกัน แล้วก็อยู่เปล่า ๆ สบายแล้ว การซื้อขายจึงเกือบจะเรียกว่าไม่มีอันใดได้ นอกจากของป่าเล็กน้อย ในเดือนห้าปีนี้ไข้ทรพิษมากคนตายประมาณสักสามร้อยคน พระองค์หนึ่งมาปลูกฝีก็ลับปลับไปคนไม่นับถือ ขยับจะหาเอาว่าฉ้อ ฉันจึงได้สั่งพระยาพิษณุโลกให้ส่งคนเข้าไปฝึกหัดที่โรงพยาบาล แล้วให้รับหนองโคออกมาปลูกทุกปี แต่คนซึ่งตายที่อย่างในกรุงเทพ ฯ ควรฝังนั้น ถ้าเป็นคนจนก็นำไปแขวนไว้ที่ต้นไม้ ถ้าเป็นคนที่พอมีอันจะกินก็ปลูกแคร่เอาศพลงหิ้บไปตั้งไว้ที่วัด

สุดแต่ไม่ให้ถูกดิน เมื่อขากลับฉันไปที่วัดพระยาขันใกล้กับวัดควนพร้าว พบหีบศพตั้งอยู่บนร้านมุงกระแชง หีบนั้นสูงกว่าหีบศพในบางกอกสองเท่า จนแรกเห็นนึกว่าหีบบรรจุของมาแต่นอก ตามหมู่ต้นรังเขาว่าแขวนกันเกลื่อนกลาดไปทั้งนั้น แต่ฉันไม่ได้ไปเห็น เขาดูหาสวรรค์ที่ไปนั้น เมื่อจะเข้าเขตวัดมีสระ ๆ หนึ่ง ทางที่เข้าไปมีถูกเขาบังต้องเดรเฉียงไป พื้นแผ่นดินแดงเหมือนเขาจันทบุรีตลอด ที่ตรงน่าวัดมีบ่อ ๆ หนึ่งว่าน้ำจืดสนิท แต่เวลานี้น้ำแห้ง มีถ้ำอยู่ที่ถูกเขาข้างน่าเปนโพรงเล็ก ๆ มีพระพุทธรูปสิ้นไปบนชานชั้นบนอีกชั้นหนึ่งสูงสัก ๗—๘ ศอก เปนพื้นราบกว้างสักสามสิบวา มีต้นไม้ใหญ่ปลูกรายรอบร่มรื่นดี ที่กลางตานั้นยกพื้นอีกชั้นหนึ่งสูงสักศอกหนึ่ง มีโบสถ์สามห้องไม่มีผนังอย่างโบสถ์บ้านนอกข้างหัวเมืองตวันตกทั้งปวง มีพระประธานใหญ่ที่ลานชั้นกลางมีการปเรียญและกุฎีพระสงฆ์ ปลูกพลับพลาประทับร้อนบนนั้น ว่าข้างภูมที่ท่วงทีเขาดีอย่างยิ่ง เหมือนอย่างเรานึกทำเล่น ถ้าจะทำเปนวัดหลวงจะงามกว่าวัดมหาสมณารามมาก ขึ้นเนินลาด ๆ ไปอีกหน่อยหนึ่งจึงถึงปากถ้ำ ที่ปากถ้ำนั้นก็มีเทือกเขาบัง ต้องเดรเฉียงเข้าไปเหมือนกัน ถ้ำยาวสักสิบห้าวา ข้างแคบ ๆ กว่าหน่อยหนึ่ง แสงสว่างเข้าได้เต็มน่าเพราะปากช่องใหญ่ ถ้ำนี้เรียกว่าถ้ำน้ำเงิน เพราะน้ำซึมตะไคร่จับเขียวไปทั้งถ้ำ มีพระพุทธรูปนอนใหญ่องค์หนึ่ง นั่งใหญ่องค์หนึ่ง ย่อม ๆ ลงมาอีกยี่สิบหกองค์ พระพุทธรูปนั้นก็น้ำเงินไปด้วยกันโดยมาก ข้างหลังพระมีปล่องลงไปได้ลึกจนถึงพื้นล่างมีน้ำ ในนั้นทำนองถ้ำหมีแควป่าสัก แต่มืดต้องจุดเทียน ได้

จารึกอักษร จ. ป. ร. ไว้ที่เพิงผาถ้ำอีกแห่งหนึ่ง แล้วเดินกลับลงมาเลี้ยวไปตามทางข้างเขาอีกหน่อยหนึ่งถึงถ้ำนางคลอด ปากถ้ำสูงประมาณสี่วา เป็นเวิ้งเข้าไปตื้น ๆ ไม่อัศจรรย์อันใด กลับมาถึงพลับพลาเวลาบ่ายห้าโมงครึ่ง เวลากลางวันถูกมื่โนห์รา เวลาค่ำมืดหนังตลุงได้ให้คนไปดูที่ทเลน้อยเขวงเมืองนครศรีธรรมราชระยะทางสองชั่วโมง น้ำตื้นเรือไฟเข้าเข้าไม่ได้ ต้องลงเรือเล็กเข้าคลองนางเรียงไปอีกยี่สิบห้านาที ถึงในนั้นเป็นที่มีดอกบัวหลวงสีขาว แต่น้ำตื้นจนราษฎรทำนาได้ในทเล ที่เมืองพัทลุงนี้จะหาของประหลาดฤๅที่ทำในบ้านเมือง ไม่มีอันใดเลยสักอย่างเดียว มีแต่หม้อดินขาว ซึ่งทำที่บ้านนาระแนะในคลองปากประพรมแดนเมืองนครศรีธรรมราช ดินขาวดีกว่าคนโทดาวมาก แต่ขาวบ้านนั้นทำมาขายเมืองพัทลุงได้เล็กน้อยไม่ใคร่มีผู้ซื้อ เพราะปรกติไม่ใคร่ซื้อขายกัน ไม่ออกจากเมืองได้ จึงมีภาชนะแต่สักสามสี่อย่าง รูปไม่เป็นเรื่องทั้งนั้น ถ้ารู้จักทำรูปดี ๆ จะดีกว่าดินสงขลามาก

วันที่ ๒๗ เวลาเช้าสองโมง ๔๕ ออกจากเมืองพัทลุง มาที่พลับพลาเกาะมวยเร็วกว่าเมื่อขาไป ๑๕ มินิต พอมาถึงก็มีพายุจัด ภายหลังเป็นฝนตกพรำไปจนค่ำ ไม่ได้ไปไหนและไม่ได้ทำอะไร จึงจะพูดถึงทเลสาบหน่อยหนึ่ง ทเลสาบนี้มีกว้างเป็นสามตอน ตอนต้นอยู่ในกลางเมืองสงขลา มีคลองหลายคลอง แต่คลองอู่ตำเภาเป็นคลองใหญ่ มีเกาะสองเกาะ ช่องที่จะออกไปตอนที่สอง เรียกว่าคลองปากรอ เป็นเขวงสงขลาทั้งสองข้าง ข้างทิศใต้คลองบางไม้เป็นพรมแดนกับ

เมืองพัทลุง แต่ที่ของสงขลาเข้าไปแซกอยู่ในหว่างเมืองพัทลุงล้อมรอบตำบลหนึ่งเรียกว่าที่พะเกิด นอกนั้นเปนแขวงพัทลุงทั้งสิ้น ฝั่งข้างเหนือเปนแขวงสงขลา เกาะในทเลตอนที่สองนี้ บนดาเกาะใหญ่ ๆ ตั้งแต่ปากช่องคลองปากรอออกไปเจ็ดเกาะ ๆ เล็กสามเกาะ ไม่มีประโยชน์อันใด ตกเปนของเมืองพัทลุง แต่เกาะเล็ก ๆ ที่มีรังนกเรียกว่าเกาะสี่เกาะห้า รายอยู่ตามน่าเกาะใหญ่ของพัทลุงสิบเอ็ดเกาะ มีรังนกอยู่หกเกาะ กับเกาะหว่างช่องที่จะออกไปทเลตอนที่สาม ซึ่งน่าจะเปนของเมืองพัทลุงด้วยนั้น กลับเปนของเมืองสงขลา ยังเกาะเล็ก ๆ ข้างเหนืออีกห้าเกาะ จะเปนของสงขลาก็ดูจะควรอยู่ แต่เหตุที่เปนเช่นนี้ ก็เห็นจะเปนด้วยเรื่องเมืองสงขลาผูกอากรรังนก จึงได้ยกมาให้ขึ้นสงขลาเท่านั้น ดูก็ไม่สู้กระไรนัก แต่ที่พะเกิดนั้นเกือบจะแปดไม่ออก เห็นจะเปนด้วยเรื่องไม้เคี่ยมในที่นั้นจะมีมากแต่เดิมอย่างไร เมืองสงขลาสบเสี่ยอยู่ก็ขอตัดเอาแต่นเพาะต้องการ แต่ในเวลานี้ก็ว่าไม่มีอันใด ดูน่ากลัวที่จะเปนซ่องโจรผู้ร้ายหลบหลีกข้ามแขวงข้ามแดนได้ง่าย ในทเลตอนที่สาม ตั้งแต่ทิศใต้โอบไปจนทิศตวันตกครึ่งทเล เปนแขวงเมืองพัทลุง ตั้งแต่ทิศตวันตกครึ่งทเลโอบไปจนทิศเหนือเปนแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ทิศตวันออกเปนแขวงเมืองสงขลา ในที่ทเลต่อแดนกันนี้ ว่าผู้ร้ายชุมอย่างยิ่ง ฟังเลื่องทั้งพัทลุงทั้งสงขลา กล่าวโทษว่าแถบทเลน้อยในแขวงเมืองนครมีคนตั้งบ้านเรือนมาก แต่เกือบจะไม่มีคนดีเลย ในหมู่นั้นเปนผู้ร้ายทั้งสิ้น ด้วยเปนปลายแดนห่างจากเมืองนครศรีธรรมราชมาก การติดตามผู้ร้าย

ยากลำบากอย่างยิ่ง การอันนี้ก็เห็นจะเป็นจริง ด้วยหัวเมืองที่มีเขตแขวงติดต่อกันถี่ ๆ หรือที่ขนาบคาบเกี่ยวกันและก็ติดตามผู้ร้ายยากอยู่ด้วยกันทุกเมือง

วันที่ ๒๘ เวลาย่ำรุ่ง ๔๕ นาที ออกจากเกาะห้า ฝนตกตำเมื่อคลุ้มมาแต่กลางคืนจนออกหนาว เวลาเที่ยงแล้วค่อยซาลงฝนบ่ายก็ตกอีกจนตลอดถึงเรือ ขากลับเร็วกว่าเมื่อไปมาก เพราะไปได้ ๑๒ ชั่วโมงเต็ม ขากลับ ๙ ชั่วโมงเศษเท่านั้น เมื่อถึงเรือแล้วเย็นมีพยุพักหนึ่งพอพลบก็ส่งบ

เมื่อก่อนที่จะขึ้นไปเมืองพัทลุง เห็นว่าเรือจะหยุดอยู่เปล่า จึงได้ให้พระยาไชยาลงไปเยี่ยมเยียนพังราชการตู ที่เมืองกลันตันเมืองตรังกานู พระยาไชยากลับมาถึงส่งขลา แล้วตามขึ้นไปที่เกาะห้าแจ้งว่า พระยากลันตันพระยาตรังกานูต้อนรับเป็นสมควร การทั้งสองเมืองนั้นก็เป็นปรกติดีอยู่

กำหนดเดิมว่ากลับจากเมืองพัทลุง แล้วรุ่งขึ้นจะไปเมืองหนองจิก เห็นว่ากลับลงมาถึงเวลาเย็นผู้คนเหนื่อยบอบช้ำ แลจะตั้งผู้ช่วยเมืองพัทลุง ได้สั่งให้เขาตามลงมา จึงได้ทอดนอนอยู่ที่ส่งขลาอีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๙ เวลาบ่าย ขึ้นไปดูที่บั้นหม้อตำบลบ่อพลับเหนือเมืองส่งขลา เป็นที่บั้นหม้ออย่างบาง แล้วกลับออกไปดูที่เมรุพระยาส่ง-

ขดา(๑) ซึ่งปลูกไว้ที่สนามหลังเมือง แล้วเข้าไปดูบ้านพระอนันต สมบัติ(๒) บ้านพระยาสุนทรานุรักษ์ เวลาบ่ายเป็นพยุฝน ต้องรอ อยู่จนบ่าย ๕ โมงเศษ จึงได้กลับมาลงเรือ กำหนดว่าเวลาวันนี้แปด ทุ่มจะออกเรือไปเมืองหนองจิก เมืองสายเป็นที่สุด แล้วจะกลับขึ้นมา แวะเมืองเทพา เมืองกาญจนดิฐ เมืองไชยา เมืองหลังสวน ตามที่ กะไว้แต่เดิม แต่วันคงจะต้องเคลื่อนออกไปมาก ด้วยการที่มาเที่ยว ครั้งนี้อยู่ข้างจะหาความสบายมาก ไม่ร้อนเหมือนครั้งก่อน ตั้งแต่ มาถึงเมืองส่งขดาแล้ว อาการที่เจ็บของฉันก็นับว่าเป็นหาย ในระยะที่ ไปเมืองพัทลุงครั้งนี้ ได้มีความสบายอ้วนขึ้นเสมอกับปรกติแต่ก่อนได้ แต่ยังไม่นับว่ามีกำไร บรรดาคนที่มามีไม่สบายบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ ถึงนับว่าเจ็บได้ พอจะบอกได้ว่าเป็นสุขสบายอยู่ทั้งสิ้น

สยามินทร์

---

(๑) พระยาวิเชียรคีรี ลังข์ ณส่งขดา

(๒) พระอนันต์สมบัติ (เอม ณส่งขดา) น้องพระยาสุนทรานุรักษ์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓

เรื่อพระที่นั่งอุบลบุรทิศ

วันที่ ๔ สิงหาคม ๒๒ รัตนโกสินทรศก ๑๐๘

ถึงท่านกลางแดะกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

ด้วยจดหมายระยะทางฉบับที่ ๒ บอกแจ้งความมาเพี่ยงวันที่ ๒๙ บัดนี้จะขอบอกรายวันระยะทางต่อไป

ในวันที่ ๒๙ กรกฎาคมนั้นได้ออกเรื่อจากเมืองสงขลาวันที่ ๓๐ มาถึงเมืองหนองจิกเวลาเช้าโมงหนึ่ง ที่ทอดสมอไม่มีอ่าวเกาะอันใด บังลมเหมือนกันกับหัวเมืองตอนล่าง ๆ ทั้งปวง แลไม่มีสิ่งที่จะเปนสำคัญสำหรับจำแน่นอนเปนเครื่องหมายอย่างไร นอกจากอาศรัยแผนที่ด้วยมีเขาใหญ่ลูกหนึ่งก็ดูเหมือน ๆ กับเขาทั้งปวง ไม่แปลกประหลาดอันใด เรียกชื่อว่าเขาใหญ่ พระยาหนองจิก (๑) ลงมาหาในเรื่อ ได้ไต่ถามด้วยเรื่องเขตแดนแลการต่าง ๆ แจ้งว่าข้างเหนือต่อแขวงเมืองเทพา ระยะทางเดิรวันหนึ่ง ข้างตวันตกต่อเมืองจะนะ ตวันตกกึ่งใต้ต่อจะแหน ทางไปสองวันทั้งสองตำบล ตวันตกเฉียงใต้ต่อเมืองยะลาทางวันหนึ่ง ทิศใต้ต่อเมืองตานี เดิรตามชายทเลชั่วโมงหนึ่ง

---

(๑) พระยาเพ็ชราภิบาล (ทัด ณสงขลา) บุตรเจ้าพระยาสงขลา (สังข์)

แขกราษฎรมีประมาณสามพันหลังเรือน คนไทยประมาณสองร้อยคน เก็บเงินต้นไม้ทองเงินแต่พวกแขก พระยาหนองจิกคนนี้ได้ว่าการบ้านเมืองลดลงเก็บแต่คนละสองเหรียญ ว่าได้อยู่ในปีละสี่พันเหรียญ เห็นผิดกันกับจำนวนเรือนมากนัก ที่เป็นดังนี้ ด้วยถามถึงคนมากคนน้อย กำลังบอกการบ้านเมืองเจริญอยู่ จำนวนเรือนจึงได้มาก จำนวนเงินน้อยไปนั้นก็เพราะเป็นเงินคนไทยที่ว่าสองร้อยคน เก็บเงินส่งส่งขลาคนหนึ่งปีละสองเหรียญ ได้เงินปีละสี่ร้อยเหรียญ แบ่งไว้เป็นค่าเก็บ ๕๐ เหรียญ ส่งปีละ ๑๕๐ เหรียญ แต่เมื่อฉันพบพระครูวิบุลยสมณวัตรแจ้งว่าพระสงฆ์มีถึง ๑๖๐ ฤๅ ๑๘๐ คนสองร้อยเท่านั้น เลยพระสงฆ์ถึงเท่านี้ทุกวัน แล้วแต่จะโปรด เห็นจะเป็นครั้นครั้งพวกส่งขลามาก ด้วยตัวพระยาหนองจิกก็ส่งขลาอยู่เอง ได้ความเช่นนี้จึงมิรู้ที่จะบอกแน่อย่างไรได้ในเรื่องคน การทำมาหากินในเมืองนี้ มีแต่ทำนาอย่างเดียว บางปีเข้าได้ออกจากเมืองบ้าง แต่ไม่มากนัก สินค้าขาออกอาศรัยของมาแต่เมืองยะลา ที่เมืองนี้คอยแต่เก็บค่าด่าน ที่ว่าสินค้าออกนั้นก็ออกไปเมืองตานีทั้งนั้น สินค้าเข้าก็มาทางเมืองตานีนั้น ไม่มีจีนเลยสักคนเดียว เพราะไม่มีการค้าขายอันใดเช่นนี้ ตลาดก็มีแต่ร้านชำสองร้านสามร้าน ถ้าจะกินของสดหมูเปดไก่ก็ไปซื้อที่ตลาดเมืองตานี แต่ปลามีราษฎรทำอยู่มาก เป็นคนเมืองกลันตันบ้าง เมืองอื่นบ้างขึ้นมาทำ ที่หาดทรายปากอ่าวทั้งสองฟากมีเรือนกว่าร้อยหลัง ลำน้ำมีหาดทรายขวางน่า เวลาน้ำลงแห้งต้องเข็นเรือประมาณสักยี่สิบวาต่อเข้าไปข้างในถึกน้ำจึงลึกดีนิท เพราะแม่น้ำนี้ไหลมาแต่ที่ยะรมเมือง

รามัน ผ่านเมืองยะลาลงมา เวลาจวน ๕ โมงเช้าขึ้นบก เขาทำพลับพลารับที่ปากน้ำ พระยาตานีมาคอยอยู่สี่วันแล้วพึ่งกลับไป พระยาหนองจิกให้ไปบอกก็ขึ้นมาพร้อมด้วยพระศรีบุรีรัฐพินิจ พระพิพิธภักดี หลวงจันคณานุรักษ์ ทราบว่าศาลาการเปรียญที่วัดเมืองตานีซึ่งฉันสร้างไว้นั้นเกือบจะแล้วเสร็จ จึงคิดว่าเป็นโอกาศดีพอที่จะฉลองได้ จึงปล่อยให้พวกเมืองตานีกลับไปจัดการรับที่เมืองตานี แลให้ไปนัดเมืองยิหริ่งซึ่งได้ใต่ถามดูลู่ทางเห็นพอจะไปได้อีกเมืองหนึ่ง ให้บักกรุยร่องน้ำไว้คอยรับ แต่ตัวพระยายิหริ่งและพระโยธานุประดิษฐ์ว่าขึ้นไปต้องคดีอยู่ในเมืองสงขลา

ได้สั่งห้ามปรามไปทั้งเมืองตานีและเมืองยิหริ่ง ไม่ให้ต้องทำพลับพลาเพราะว่าจะขึ้นไปเที่ยวเวลาเดียวกลับ แล้วลงเรือกระเชียงเข้าไปในลำน้ำ มีบ้านเรือนราย ๆ ไปไม่ขาด เห็นปลูกแต่หมากกล้วยอ้อย แลไร่ยาสูบเป็นแห่ง ๆ นอกนั้นเป็นทุ่งนาตลอด ลำน้ำก็คล้าย ๆ กันกับลำน้ำเมืองตานี เป็นแต่ย่อมลง ขึ้นไปประมาณครึ่งชั่วโมงเศษถึงบ้านตุยงซึ่งเจ้าเมืองอยู่ เดินตามถนนซึ่งเป็นถนนแคบ แต่งใหม่ให้ใหญ่กว้างขึ้นไปสักสามสี่เส้นถึงบ้านเจ้าเมืองอยู่ข้างถนน มีบ้านกรมการแลราษฎรเด็กน้อยห่าง ๆ เป็นทางผ่านไปในท้องนาสิบสี่เส้น ถึงวัดตุยงมีพลับพลา ขนาดพลับพลายกอีกหลังหนึ่ง ปลูกอยู่ในกลางลานวัด พระอุโบสถหลังคาจากสามห้องไม่มีฝา ผูกพัทธสีมาแล้วมีก้อนหินวางไว้เป็นที่กำหนดเขต มีศาลาการเปรียญหลังคาจากหลังหนึ่ง กุฎีแฝดฝากระดานหลังหนึ่ง ฝากระแชงอ่อนซุดโซมอยู่

หลายหลัง ว่าเปนวัดของพระยาหนองจิก เกลี้ยง พระเรียกว่าพระยาแก้มดำเปนผู้สร้าง เปนวัดถือน้ำพระพิพัฒสัจจา ฉันเห็นว่าดูเปนที่น่าสังเวชนัก จึ่งได้มอบเงินให้พระยาหนองจิกไว้ยี่สิบชั่ง ให้สร้างพระอุโบสถขึ้นพอได้เปนที่ถือน้ำ เมื่อทำแล้วเงินขาดเท่าใดจึ่งให้เบิกต่อไป แลให้ชื่อวัดด้วยว่า วัดมุจลินทวาปีวิหาร พระครูเจ้าวัดอยู่ข้างเปนคนแข็งแรง ที่กุฏิก็ตกแต่งวาดเขียนกาวกาวสนุกอยู่ มีประหลาดอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธรูปยืนในนั้นสององค์นุ่งสโหร่งทั้งคู่ เมื่อมาตามทางในเรือฝนตกพักหนึ่ง ครั้นเมื่อนั่งอยู่ที่พลับพลาที่วัดฝนตกอีกจนพลับพลาคุ้มไม่ได้ ต้องไปอยู่บนกุฏิพระครู พอฝนซาออกเดินกลับมาได้ครึ่งทางฝนตกลงมาอีกมาก จึ่งได้แวะเข้าดูบ้านพระยาหนองจิก เปนเรือนจากสองหลังพื้นไม้หมาก มีโรงอีกสองหลังอยู่ข้างจะเก่ากรอบแกรบเต็มที เรือนพระขรุงแลพระพิไชยชลธีเมืองประจันตคีรีเขตดีกว่ามาก เปนการผิดคาดผิดหมายที่ชื่อว่าเปนเมืองประเทศราช แลมีจำนวนเรือนถึงสามพันหลัง ไม่คิดเห็นว่าจะเปนเช่นนี้ ถ้าดูตำบลคุยแล้วพอดีรั้งกันกับเมืองขรุงทีเดียว บ่ายสามโมงกลับลงมาเรือ ต้องเข็นบ้าง ให้ตราภัทราภรณ์พระยาหนองจิกดวงหนึ่ง กับเงิน ๕๐๐ บาทให้แจกคน ๒๐๐ คนซึ่งเกณฑ์มาใช้ แลให้รางวัลผู้ซึ่งถวายของตามสมควร รอรับฟืนอยู่จนเวลาดึก ด้วยเขาได้ตัดตระเตรียมไว้มาก เวลาค่ำเขาตั้งล้อมวงบนบก กองเพลิงแลมีกลองแขกอยู่จนดึก ได้ให้ใบอนุญาตวิสุงคามสีมาด้วยสองวัด เพราะเปนการยากลำบากที่จะเข้าไปขอถึงกรุงเทพ ฯ ของหัวเมืองเหล่า

นยิ่งนัก

วันที่ ๓๑ ออกเรือมาแต่ ๘ ทุ่ม ๑๕ มินิต ทอดสมอน่าเมืองสาย เข้าโมงครึ่งทอดได้ใกล้ฝั่ง เปนหาดทรายยาว แลเห็นเขาโต ๆ อยู่ไกล ๆ ที่อยู่ใกล้สองเขา คือบุเกะสิโลบายู บุเกะบาศา ซึ่งอยู่ในตำบลบ้านสิลินองบายูที่เปนเมืองสายใหม่นี้พอเปนที่สังเกตจำได้ถนัด พระยาสาย(๑) พาสี่ตวันกรมการและเรือแขกลงมารับ ๗๐ ลำ คนลำหนึ่ง ๑๕) ๑๖) คน ที่เปนลำย่อม ๆ จน ๕) คนเปนที่สุด คนกว่า ๕๐๐ มี่เครื่องแห่ม้องประจำเรือ และพิณพาทย์จีนด้วยลำหนึ่ง พระยากลันตันมาด้วยเรือยอดช์ใหญ่สองลำ ทอดอยู่ที่น่าเมือง แต่ตัวพระยากลันตัน พระยาสายรับเข้าไปให้อยู่ในลำน้ำ จัดเรือกำบั่นให้อยู่หมดลำหนึ่ง พวกเมืองกลันตันก็ลงเรือมาลอยรับอยู่พร้อมด้วยพวกเมืองสาย ได้ออกแขกเมืองอย่างครึ่งยศในเรืออุบลบุรทิศ รับพระยากลันตัน ๑ พระโยธีประดิยุทธรายามุดา ๑ พระรัษฎาธิบดีบุตร ๑ เมืองสายพระยาสาย ๑ พระรัตนมนตรี ๑ พระวิเศษวังศา ๑ พระยากลันตันแจ้งความว่า พระยาเดชานุชิตได้ลงมาถึงปากน้ำแล้วไม่สบาย (ทำนองเมาคลื่น) ต้องกลับขึ้นไปพูดจาแสดงความชื่นชมยินดีต่าง ๆ พระยาสายได้จัดสะเบียงอาหารและฟืนลงมาส่งเรือทุกลำเปนอันมาก เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งแต่งตัวเครื่องยศขึ้นบก มีเรือแขกนำสองลำ นอกนั้นตามไปภายหลัง ตั้งแต่เรือไปจนถึงปากช่องลำน้ำประมาณครึ่งไมล์

---

(๑) เปนที่พระยาสุริยสุนทร

เปนหาดทรายสลับบังกัน คล้ายอย่างปากช่องเมืองตรังกานู เปนแต่ย่อมกว่า เหมือน แหลม ตลุมพุกเมือง นครศรีธรรม ราชกับ แหลมเมืองตานี ที่คอหาดสองข้างเปนหมู่ต้นสน ต่อนั้นไปเปนสวนมะพร้าวแต เห็นไปโดยรอบ ที่ปลูกใหม่ออกมาตามหาดทรายก็มี ดูเปนเมืองที่กำลังปลูกสร้างอยู่ไม่ลอยหลัง ลำน้ำกว้างใหญ่ มีคลองเล็กน้อยแยกไปหลายทาง ล้วนแต่เปนสวนมะพร้าว และหมู่ต้นตาลและเรือนโรงที่คนอาศรัยรักษาสวน เปนระยะกันไปมิได้ขาด ที่กลางน้ำมีทรายมูลเปนเกาะ ร่องน้ำอ้อมไปตามท้องคุ้ง ท่วงที่โรงเรือนและลำแม่น้ำต้นไม้ก็คล้ายเมืองตรังกานู บางแห่งก็มีไร่ยาไร่อ้อย ที่เปนบ้านหมู่ใหญ่ก็มี คนมานั่งดูหลาย ๆ ร้อยคน เห็นจีนมีเนือง ๆ แต่ราษฎรที่มาดูผู้หญิงคลุมหัวน้อยคน ไม่เหมือนเมืองกลันตัน และเมืองตรังกานู ดูงาม ที่หัวคุ้งสุดถนนบ้านจีนมีตึกจีนก่อกำแพงสกัดน่าหลังหนึ่ง มีเรือค้าขายเปนเรือทเล จอดอยู่สักสิบเอ็ดสิบสองลำ เรือศรีษะแบน ๆ รูปร่างคล้ายเรือเหนือบันทุกเพียบ ๆ สี่ห้าลำ พอแลเห็นสังเกตได้ว่าเปนเรือเหนือจอดอยู่ตามริมฝั่ง ไปประมาณสัก ๕๐ มินิตเศษถึงท่าน่าพลับพลา ฉนวนน้ำแลแต่ไกลนึกว่าเปนตะพานน้ำ น่าสุเหร่าใช้โครงไม้ไผ่หุ้มผ้าขาว แลดูแต่ไกลเหมือนก่ออิฐถือปูน ท่วงที่เปนอย่างแขก มีประรำตั้งแต่ตะพานขึ้นไปจนถึงพลับพลา มีร้านดาดประรำพระสงฆ์นั่งข้างหนึ่ง ๗ รูป ข้างหนึ่ง ๖ รูป นั่งชยันโตคอยประน้ำมนต์ พระครูเจ้าคณะมานั่งอยู่ด้วย วัดที่พระครูอยู่แขกเรียกว่ากรากี แต่พระครูบอกเองว่าวัดกรักขีเปนวัดโบราณ อยู่ไกลออกไป ที่พลับพลานั้นทำ

เปนลี่มุข ยกพื้นกลางสูง มีพนักรอบเหมือนอย่างจะตั้งพระเจดีย์หรือฐานสุกขีพุทธปรางค์ปราสาทตั้งโต๊ะเก้าอี้เปนที่ประทับบนนั้น มุขและเฉลียงด้านหลังกั้นม่านแพรสีต่าง ๆ เปนข้างใน ที่ช่องม่านจะขึ้นไปบนยกพื้นกลางตัดผ้าปะเปนซุ้ม มีรูปช้างสามเศียรและตราเกียวยอดแบน ๆ มุขซ้ายขวายกพื้นไว้เปนที่เจ้านายนั่ง มุขน่าพื้นฉดเสมอเฉลียง สำหรับหัวเมืองเผ้า มีรั้วไม้ไผ่ขึงผ้าขาวเปนกำแพงรอบ ซุ้มประตูเหมือนกระบังหน้ามีจอนหู การที่ทำและที่ตกแต่งพลับพลาทั้งปวง เห็นชัดว่าเปนฝีมือแขกอยู่ข้างคล้ายสุเหร่ามากกว่าพลับพลา พวกเมืองกลันตันและเมืองสายขึ้นมาหา พระยาเดชานุชิตฝากหีบหมากทองสัมฤทธิ์เดี่ยมทอง เครื่องในนาก เปนอย่างหีบหมากแขกเช่นเคยอยู่ที่บ้าน เมื่อเวลาไปเมืองกลันตันมาให้ใบหนึ่ง กับหอกคอทองสลักสองเล่ม หอกคอทองตามธรรมเนียมและผ้าส้าโหร่งรายา ปรำปวนซึ่งเปนภรรยาพระยาเดชานุชิต มารดาพระยากลันตัน และตนกูบัศรีบุตรพระยาเดชานุชิตพี่พระยากลันตัน ซึ่งเปนภรรยาพระยาตานีคนก่อน ฝากผ้าส้าโหร่งไหมมาให้แม่กลางคนละสองผืน ผ้านั้นเนื้อหนาละเอียดเหมือนอย่างแพรฝรั่งเปนของทอในวังเมืองกลันตัน ควรนับว่าเปนฝีมืออย่างเอกได้ พระยาสายและญาติพี่น้องสี่ตวันกรมการก็ให้ของต่าง ๆ มีอาวุธเปนต้น ได้แจกของตอบแทนตามสมควร ข้างในภรรยาและญาติพี่น้องพระยาสายสวมเสื้อแพรประดับลายทองคำสลักเปนเพชรโสร่งแทนลายปักเหมือนอย่างเสื้อปักถันหลายคนมาต้อนรับ ได้ถามการต่าง ๆ ในเมืองสายได้ความว่า ลำน้ำนี้มีทางแยกไปได้สามทาง คือทาง

ยิ่งขึ้นไปเมืองเก่า ซึ่งอยู่สูงขึ้นไประยะทางวันหนึ่ง พระยาสายเห็นว่าระดูแล้งน้ำแห้งเรือเดินไม่ตลอด จึงได้เลื่อนลงมาตั้งเสียที่เมืองใหม่นี้ได้สิบแปดปีมาแล้ว แต่เมืองเก่ายังมีคนมากกว่า แม่น้ำอีกแยกหนึ่งไปที่กะลาพอ อีกแยกหนึ่งไปเมืองระแงะ ปลายคลองจดเมืองรามันคนในเมืองได้ตรวจดูบาญชีครั้งก่อนมีห้าพันหลังเรือน แต่เดี๋ยวนี้คนมากขึ้นกว่าแต่ก่อนหาได้ตรวจดูไม่ จนมีประมาณสัก ๗๐) หลังเรือน แต่ไม่ต้องเสียอะไรค่าต้นไม้เงินทองเหมือนพวกแขก ผิดกันกับที่เมืองกลันตันเขาเก็บเสมอหน้ากัน คนในพื้นเมืองทำนาทำน้ำตาลโตนดปลูกมะพร้าว พวกจีนทำสวนมะพร้าว ปลูกเผือกปลูกมันและซื้อขายในตลาด มะพร้าวเป็นสินค้าตรงเข้าไปขายกรุงเทพ ฯ น้ำตาลโตนดไปขายเมืองสิงคโปร์ เข้าไปขายเมืองกลันตันเมืองตรังกานู เรือเหนือบันทุกผลิตยาสูบยาแดงปลา ขึ้นไปขายถึงบ่อทองเมืองระแงะและเมืองรามัน ขาล่องบันทุกดีบุกบ้าง เข้าสารบ้าง เก็บภาษีเข้าสารร้อยชั่งเป็นเงินครึ่งเหรียญ บีหนึ่งเข้าออกอยู่ในแสนชั่ง (๒๐๐ เกวียน) คนไทยจีนแขกอยู่ปะปนกันไม่ได้แบ่งแผนกเหมือนเมืองตานี ทางเดิรตั้งแต่น่าพลับพลาไปจนถึงบ้านพระยาสาย ที่ริมเขาดิโดบายกว่าสิบเส้นเป็นทางกว้างทำไว้แต่เมื่อสร้างเมือง ตกแต่งบ้าง ข้างทางมีร้านขายผ้าอยู่สองสามร้าน มีบ้านเรือนต้อมริ้วหัน ๆ ริ ๆ เกะกะไม่เป็นระเบียบเรียบร้อย แต่ก็ทำนองเมืองตรังกานู ที่น่าบ้านพระยาสายทำพลับพลายกไว้หลังหนึ่ง ในที่ซึ่งถางกว้างเป็นสนาม ไม่มีต้นไม้เลย ริ้วบ้านกว้างประมาณสักสองเส้นเศษ ทำตึกขึ้นใหม่เป็นสองหลังเคียง

กันมีหลังหนึ่งชักกลางถึงกัน เปนความคิดและฝีมือจีนเปนแขกบ้าง ตามความปราถนาของเจ้าของ แต่ยังไม่แล้วเสร็จ ที่อยู่เดียวนี้อยู่ข้างหลังติกนั้น เปนเรือนแฝดฝาสานหลังหนึ่ง เรือนหลังเดียวต้อมสี่ห้าหลังชานแล่นถึงกันปูด้วยไม้หมาก ทำเปนมุขยื่นออกมาตรงกลาง และที่ตรงเรือนแถวที่จะเปนหอนั่งยังไม่แล้ว แต่ในบ้านนั้นไม่มีต้นไม้เลย แดดร้อนจัด ถามดูว่าทำไมจึงไม่ปลูกต้นไม้ ก็ว่าจะคอยหาต้นไม้ในกรุงเทพ ฯ ออกมาปลูก แล้วจัดการเลี้ยงที่เรือนเก่า ของหวานนั้นเลี้ยงเลี่ยแต่ที่พลับพลาต่าง ใช้จานข้อนโต๊ะหนึ่งห้าสิบกว่าใบ แต่ขนมข้างต่างเปนฉาบ ๆ ข้างบนเปนชุบ ๆ คล้าย ๆ กับที่ทำกันอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่สู้แปลกนัก ที่น้ำเย็นและที่น้ำชาใช้เหมือนเมืองกลันตันมาเลี้ยงที่บ้านนี้เลี้ยงแต่ของคาวอย่างเดียว ไม่มีของหวาน สำรับเดว ๆ ใช้โต๊ะทองเหลืองซ้อนกับเข้าสี่ชั้น แต่ที่ตั้งเครื่องใช้ถาดเงินเยอรมันโถฝรั่งเหมือนสำรับไทย แปลกแต่กับเข้าเปนสีเหลือง ๆ ดำ ๆ ไม่มีแดง เกือกแกงการือย่างเหลืองเปนอาหารแขกทั้งนั้น การทำกับเข้าอยู่ข้างเปนรองเมืองกลันตันและเมืองตรังกานู ที่ตั้งเครื่องนั้นจัดเลี้ยงในห้องนอนของตัวเอง ซึ่งยังมีที่นอนอยู่ในที่นั้น การที่จัดรับรองทั้งปวงนั้นดูเปนที่ชื่นชมยินดีอย่างยิ่ง ทำจนสุดกำลังที่จะทำได้ ภรรยาและญาติพี่น้องยกสำรับเองทั้งสิ้น เมื่อกลับมาแวะไปดูตลาดจีนซึ่งเลียวไปตามลำน้ำประมาณสักห้าหกเส้น มีร้านขายผ้าและขายของมาก เมืองที่สิลินังบายูนี้ แลเห็นได้ว่าเปนเมืองใหม่ยังไม่บริบูรณ์เต็มที่ เพราะเมื่อก่อนสิบแปดปีนี้เปนป่าทึบเดียว จนเดี๋ยวนี้ที่หลังเขาสองยอด

ที่กล่าวมาแล้วยังมีเรื่องมีเนื้ออยู่ พระยาสายคนนี้ไม่แต่พูดภาษาไทยได้ รู้หนังสือไทยดีทีเดียว ได้ทดลองให้อ่านแล้ว เมื่อครั้งก่อนชวนให้พูดก็งกเงิ่นไป ครั้นมาครั้งนี้แต่แรกก็ไม่ใคร่จะพูด ต่อภายหลังคุ้นเคยและปลื้ม มากเข้า ลงกราบ ทูลเปน ภาษาไทย หน่องแหน่ง เปนเสียงชาวนอก เพราะได้ไปเรียนหนังสือที่เมืองสงขลา อยู่ช้างจะเปนคนแข็งแรง ถึงพวกสงขลาก็สรรเสริญ ว่าในทางราชการอยู่ช้างเข้าใจดีมาก แต่เปนไทยอย่างเก่าแท้ เดิมคิดว่าจะใคร่ออกเรือไปเมืองตานีเสียในเย็นวันนี้ แต่เห็นว่าต้อนรับแข็งแรง และพวกกลันตันก็กระหายเฝ้าไม่ใคร่คลาศอยู่วันยังค่ำ จนบ่าย ๔ โมงจึงได้กลับลงมา พระยากลันตันยังมาลอยเรือเฝ้าอยู่ข้างเรือ ยิ้มย่องอยู่ไม่กลับไปจนจวนพลบ เห็นว่าจะบอบนัก ด้วยมาคอยอยู่ถึงสี่วันแล้ว จึงบอกให้กลับไปเรือ และอนุญาตให้กลับไปเมืองก่อนเวลาที่เรือที่นั่งออก ในเวลาค่ำที่เรือยังทอดอยู่นั้น บนบกก็ตั้งกองล้อมวงกองไฟ ตีฆ้องกันชานไป และมีกลองแขกลงเรือมาตีอยู่ห่าง ๆ จนดึกเวลา ๘ ทุ่มออกเรือจากเมืองสาย

วันที่ ๑ เดือนสิงหาคม เวลาเช้าโมงเศษทอดที่น่าเมืองตานี พระยาตานี พระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร พระศรีบุรีรัฐพินิจ พระพิพิธภักดีลงมาหา รับเปนไปรเวตในเรืออุบลบุรทิศ เปลี่ยนตราพระยาตานีเปน จ. ม. พระยาพิทักษ์เปน ม. ม. พระศรีให้ ภ. ม. พระพิพิธให้ ท. ช. เห็นว่ามาจอดอยู่ในกลางทเลแดดร้อนนักสั่งให้เชาขึ้นไปคอยรับเสียที่วัดก่อน เวลา ๔ โมงเช้าแต่งตัวเต็มยศ เพราะจะมีงารเปนการฉลองวัด ขึ้นไปชั่วโมงหนึ่ง ถึงฉนวนน่าวัดตานีบางน้ำจืด ขึ้นไปเลี้ยง

พระบนติกการเปรียญที่ทำขึ้นใหม่ พระสงฆ์ฉัน ๗ รูป หลวงจีนคณานุ-รักษ์จัดสำรับแลมีของตักบาตรขึ้นไปจากในเรือด้วย พระสงฆ์ฉันแล้ว ถวายไตรองค์ละไตร พระยาตานี่จัดของไทยทานมาช่วยในการทำบุญ ผ้าขาวพับหมากพลูชูปเทียนดอกไม้ใบชาไม้ขีดไฟ เข้าสารทำเหมือนชัน ตักบาตรมีทัพพีมาให้ตักบาตร ดูอยู่ข้างเข้าใจอย่างทำบุญไทยมาก เวลาบ่ายสวดมนต์ พระสงฆ์ในวัดเพิ่มขึ้นอีก ถวายเงินแทนเครื่อง ไทยทาน พระครูพิพัฒสมณกิจ แลพระสมุหวัดใหม่ องค์ละสิบสอง เหรียญ พระอันดับในวัดตานี่องค์ละ ๖ เหรียญ ๑๒ รูป พระอันดับ วัดไหม่องค์ละ ๓ เหรียญ ๗ รูป มีงารฉลอง โนห์ราสองโรง มายง โรงหนึ่ง หนังแขกโรงหนึ่ง หนังไทย (คือหนังตลุง) โรงหนึ่ง รำกฤช วงหนึ่ง เล่นตั้งแต่เช้าจนเย็น ราษฎรมาประชุมกันกว่าสามพันคนเต็ม ไปทั้งถนนวัด ได้ให้พระยาไชยาส่งน่าขึ้นมาแต่วานนี้ ให้จัดซื้อ ขนมผลไม้แลของกินต่าง ๆ บันดามีในตลาดทั้งสิ้นเงินราษฎร พระยาไชยาซื้อมาได้เพียง ๑๘ เหรียญหมดตลาด ต้องว่าให้ทำ แต ให้หามาขายอีกจึงได้ของมาต่อบ่าย จำหน่ายเงินสิ้น ๘๙ เหรียญหมด สิ่งของ แล้วแจกให้แก่ราษฎรเปนการครึกครื้นสนุกสนานกันมาก เวลาเย็นได้ทั้งทานเงินเพื่องเงินสลึง ๗ ชั่ง ปันไม่ให้ผู้หญิงผู้ชายปนกัน แย่งทานเสียงร้องกึ่ว ๆ เหมือนเรงพายเรือ กึกก้องกาหลกันยิ่งใหญ่ แล้วมีแกะชน ท่านผู้ช่วยสองคนลงไปเต้นอยู่กลางสนาม จนถึง พระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร พระยาตานี่เองก็อดดิดมือไม่ได้ ดูเปนการ สนุกสนานครึกครื้นรื่นเริง ตั้งแต่เจ้าเมืองกรมการตลอดลงไปจนราษฎร

มีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสอยู่ไม่ขาด พวกบุตรภรรยาเจ้าเมืองกรมการก็พากันไปนั่งน่าพลับพลาอยู่วันยังค่ำ พลับพลาที่ห้ามไม่ให้ทำก็ขึ้นทำจนได้ แล้วได้ติดศิลาจารึกเรื่องที่ปราภส์ร้างศาลาและเพิ่มชื่อวัดว่า วัดตานี นรสโมสร หลวงจีนคณานุรักษ์ลงทุนเลี้ยงข้าราชการและทหารทั่วไปได้ให้ตรา ๑. ม. ดวงหนึ่งกับสิ่งของอื่น ๆ ตามสมควร คนซึ่งพระยาตานีเกณฑ์มาใช้สี่ร้อยคนก็ได้ให้เงินแจกสิบชั่ง

เวลาเย็นลงเรือขึ้นไปดูที่เตาหม้อ ทำอิฐโอ่งอ่างที่ตำบลเกาะเหนือตลาดขึ้นไปหน่อยหนึ่ง แล้วกลับลงมาขึ้นบกที่ถนนตลาด เดินในเวลาที่ไม่ทันรู้ตัว ดูร้านตลาดขายผ้าผ่อนครึกครื้นแน่นหนาขึ้นมาก เมืองตานีเป็นเมืองกำลังเจริญ เข้าเกลือบริบูรณ์ สินค้าเข้าออกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน นับว่าเป็นที่สองเมืองสงขลาได้ ที่ตลาดจีนข้างริมปากน้ำก็มีตึกแถวขึ้นอีก ตั้งแต่ตลาดจีนไปจนกระทั่งถึงตลาดแขกมีหนทางริมแม่น้ำอยู่เดี๋ยวนี้ เดี๋ยวนี้หมดจดเรียบร้อยกว่าแต่ก่อน บ้านเรือนก็เกือบจะติดต่อกัน มีร้านตลาดหลายสิบเส้น เดินไปจนถึงที่บ้านพระยาตานี ในร้านเนียดชั้นนอกมีโรงงานโหรศพและร้านขายของทำนองหลังรทารุงรังเต็มไป ที่หอนั่งมีโต๊ะยาวตั้ง ตรงโต๊ะขึ้นไปติดรูปฉัน บนโต๊ะตั้งต้นไม้เงินทองสำหรับการพิธีของเขา ใหญ่สองต้นเล็กสองต้น มีเทียนใหญ่คู่หนึ่ง เทียนเล็กสองคู่จุดอยู่ตั้งสัญญาบัตรและเครื่องยศพระยาตานีรายามุดาผู้ช่วย โต๊ะอันนี้ได้ตั้งไว้สองเดือนเศษเกือบสามเดือนมาแล้วด้วยทำการฉลองศรา พระสงฆ์ไทยสวดมนต์สามวัน สวดภาณวารด้วย แล้วทำบุญแขกอีกห้าวัน ต่อนั้นไปมีงาร

สำหรับที่เอาไปเล่นที่วัด เล่นเปรอะไปทุกวัน มีการเลี้ยงกันเล่นเบ็ดบ้าง ติดต่อกันกับแต่งงารบุตรสาว ซึ่งยกให้เปนภริยาพระศรีบุรีรัฐพินิจ การที่มาเมืองตานี ครั้งนี้เห็นเปลี่ยนแปลกไปกว่าแต่ก่อนหมด พวกพี่น้องผู้หญิงแลผู้ชายซึ่งนั่งแตกกันอยู่เปนสองพวกต่างคนต่างนิ-ทากันนั้น กลับเข้ากลมเกลียวรักใคร่กันเปนอันหนึ่งอันเดียว ด้วยพระศรีผู้ซึ่งเปนคู่แข่งนั้นกลับมาเปนลูกเขยเสียแล้ว พวกที่เคยนิ-ทาอยู่แต่ก่อนกลับสรรเสริญพระยาตานี ว่าเปนคนโอบอ้อมอารีรักใคร่พระศรีมาก ภริยาพระยาตานีที่ตายก็แจกนาให้ทำกินทุกคน บ้านใหญ่ซึ่งเปนที่สำหรับเจ้าเมืองนั้นก็ไม่เข้าไปอยู่ ยอมให้พระศรีอยู่ พวกพี่น้องผู้หญิงของพระยาตานีที่ตาย ที่มีผัวแยกบ้านเรือนไปก็พากันกลับเข้ามาอยู่ในบ้านนั้นรวบรวมกันทั้งสิ้น ตัวพระยาตานีเองอยู่บ้านเดิมซึ่งเปนบ้านเล็ก การปราบปรามโจรผู้ร้ายในบ้านเมืองก็แข็งแรง ราษฎรพากันนิยมนับถือมาก เมืองสงขลาซึ่งเปนผู้บังคับที่ออกระหองระแหงอยู่แต่ก่อน ก็กลับสรรเสริญยกย่องว่าเปนคนดีดูหยอดกันมาก พระยาตานีคนนี้ อยู่ข้างจะเปนคนที่ควรนับว่ามีสติปัญญาแลอัชยาศัยเรียบร้อยแท้ ถึงแม้นว่าจะมีความคิดที่พอจะเดาถึงอยู่บ้างก็ซ่อนเงื่อนมิดชิดดีนัก ฉันสังเกตได้อย่างหนึ่ง ว่าแต่ก่อนเมื่อตัวพระยาตานีเปนพระศรี ในสัญญาบัตรว่าเปนผู้ช่วย แต่เรียกกันในพื้นเมืองว่ารายามุดาชื่ออยู่น่าพระพิพิธ แต่ครั้นเมื่อยืนบาญชีชื่อทูลเกล้าครั้งนี้ ชื่อพระ

พิพิธ (๑) อยู่น่า พระศรีอยู่หลัง เรียกว่าผู้ช่วยทั้งสองคน ก็ยังคิดเห็นอยู่ว่าบางทีจะเปนพระสุรินทรามาตย์ไขว้เขวไปเอง แต่ครั้นเมื่อผู้หญิงไปพูดกับพวกผู้หญิงชาวเมืองนั้น เรียกพระศรีว่ารายามุดาไม่มีใครรู้จักเลย รู้แต่ว่าเปนผู้ช่วย ทั้งสัญญาบัตรครั้งนี้เรียกว่ารายามุดาด้วย เพราะฉันจะแก้การบาดหมางด้วยซ้ำไป เขามาทำกันเสี่ยงเงียบ ๆ ได้สบายดีไม่มีใครสดุ้งสเทือนเลย เห็นว่าความมุ่งหมายภายน่าคงยังมีอยู่ที่แท้พระพิพิธดูมีแววมากกว่าพระศรี มีเงาแตกร้าวอยู่อีกเรื่องหนึ่ง คือตาพี่ชายที่เปนพระเปนเถรเรียกกันว่ากูหะย์ ครานี้มาหาฉันที่เมืองหนองจิก บอกว่าย้ายไปอยู่ที่นั่น ถามถึงความเดือดร้อนอันใดก็ไม่พูด เลยทั้งผัวทั้งเมีย เปนแต่ยายเมียยิ้ม ๆ อยู่บ้าง แต่คนทั้งปวงนั้นดูลืมไม่นึกถึงตาคนนี้เลยแต่เดิมมา การคุ้นเคยของพระยาตานี้กับฉันดูสนิทสนมมากขึ้น เมื่อมาครั้งก่อนพูดไทยไม่เข้าใจ แต่ไม่พูดออกมาเลยเปนอันขาด คนอื่นยังต่อได้บ้าง แต่ครั้งนี้ตกบ่ายลงพูดไทยกับฉันจ้อทีเดียว ที่ไม่พูดนั้นจะเปนด้วยรู้ศัพท์ไม่พออย่างหนึ่ง พูดไม่ชัดคือไม่ดังเช่อช้าวเช่นชาวนอก เสี่ยงกราว ๆ ไปเช่นแขกฤๅฝรั่งพูดไทยนั้นอย่างหนึ่ง ประหม่าสะทกสะท้านนั้นอย่างหนึ่ง พอได้พูดไทยเสี่ยก็ดูสบายใจขึ้นมาก ทำอาการกิริยาเกือบจะเปนข้าราชการไทย ๆ เดิมคิดว่าจะแวะตลาดจีน แต่เวลาค่ำเสี่ยไม่ได้แวะ กลับลงมาเรือติดเข็นอยู่จนสองทุ่มได้มาถึงเรือ

---

(๑) พระพิพิธภักดีคนนี้ ชื่ออับดุลกาเด เปนบุตรพระยาตานี ต่อมาเมื่อบิดาถึงอนิจกรรมได้เปนพระยาตานี แล้วมีความผิดถูกถอด

รูปกระบวนเรือแห่เสด็จที่เมืองปัตตานี

วันที่ ๒ เวลาย่ำรุ่งครึ่ง ลงเรือกันเชี่ยงพวกเมืองตานีนำทาง พระยาตานี พระยาพิทักษ์ธรรมสุนทร รายามุดา ผู้ช่วย และเรือพวกเมืองตานีตามไปด้วยหลายลำ ไปในอ่าวตามฝั่งแลเห็นมีเรือนพวกหาปลารายเปนหมู่ ๆ ไปเกือบจะตลอดฝั่ง มีต้นตาลเปนอันมาก เรือเล็ก ๆ ตกเบ็ดอยู่ตามน่าหาดเปนหมู่ ๆ เปนพวกหาปลาทั้งสิ้น ไปได้ครึ่งทางเรือกรมการเมืองยิหริ่งออกมารับห้าลำ คนลำละ ๑๑/๑๒) คน มีเรือค้าขายทางทเลจอดรายไปตามทางหลายลำ ปากช่องลำน้ำเปนป่าไม้โกงกางที่แหลมเลนยื่นออกมา มีนกจับชาวไปเหมือนเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งแต่ที่ทอดสมอเมืองตานีไปจนถึงปากอ่าวสองชั่วโมงเศษ ลำน้ำนั้นแรกเข้าไปคล้ายเมืองนครศรีธรรมราช แต่ครั้นเมื่อเข้าไปลึกก็กว้างขึ้น มีร้านทำปลาหลายแห่ง ต่อเข้าไปข้างในดงสูงหน่อยหนึ่ง ไม่มีบ้านเรือนคนจนเกือบจะถึงที่หมาย จึงได้มีบ้านหมู่หนึ่งประมาณ ๒๐/๓๐) เรือน มีต้นมะพร้าวต่อออกไปเปนท้องนา ครึ่งชั่วโมงถึงท่าเมืองยิหริ่ง เขาแต่งโรงหลังหนึ่งคล้ายโรงเลี้ยงไม้เปนพลับพลาที่รับริมท่า ขึ้นนั่งรอพอพรักพร้อมกัน นิโซ๊ะ(๑) บุตรพระยายิหริ่งพาสี่ต่วันกรมการมาคอยรับอยู่ที่นั่น แล้วออกเดิรตามหนทางที่จะเรียกว่าเปนถนนไม่ได้ เพราะเปนพื้นทรายปรกติทั่วไป ทรายลึกเดิรลำบาก ผ่าน่าบ้านพระยายิหริ่งเก่า มีหอนั่งเปนโรงหลังคามุงกระเบื้อง เรือนฝากระดานหลังคามุงกระเบื้องหลายหลังแต่ชำรุดทรุดโซม ต้นไม้ขึ้น

---

(๑) เดี๋ยวนี้เปนพระยายิหริ่ง ว่าราชการเมืองสายบุรี

รกเปนที่ร้าง ต่อนั้นไปเปนสุเหร่ามีโรงสวดย่อม ๆ หลังคามุงกระเบื้องหลังหนึ่ง ผีหอระฆังหอหนึ่ง ที่วัดนั้นก็อยู่ข้างจะโทรมแต่ไม่ถึงร้าง อีกฟากถนนหนึ่งถึงก็เปนบ้านเรือน มีบ้านนิโซ๊ะอยู่ต้นทาง แต่รั้วและเรือนเก๊อบ ๆ จะพังอยู่แล้วทั้งนั้น ถนนเลี้ยวไปทางริมน้ำเปนตลาดปลูกต้นประดู่กลางถนนร่ม ในใต้ต้นประดู่นั้น มีร้านเล็ก ๆ เรียงเปนสี่แถวหันหน้าเข้าหากัน เดิรเปนสองทางคล้ายตลาดเมืองกลันตัน แต่ขายผ้าและของกินคละปะปนกัน ประมาณสัก ๖๐ ร้าน ดูก็มีผ้าผ่อนมาก แต่ราคาผ้าที่ซื้อขายกันแพงกว่าเมืองตานี เปนผ้าทอในเมืองยิหริ่งบ้าง ผ้าดอกมาแต่สิงคโปร์บ้าง มีหีบแตะกลักเหล็กวิลาศอย่างหนึ่งซึ่งเปนของทำซื้อขายในเมืองยิหริ่งเอง ได้ไต่ถามในการเมืองยิหริ่งจากนิโซ๊ะก็ทราบบ้างไม่ทราบบ้าง ดูไม่สู้เปนคนคุ้นเคยในราชการนัก ในเมืองยิหริ่งนี้เสียเปรียบเมืองสายเมืองตานีมาก ด้วยลำน้ำขึ้นไปด้วนน้ำเค็มตลอดจนปลายคลอง เรือค้าขายก็มีแต่เรือเล็ก ๆ บันทุกเข้าสารเกลือน้ำตาลตโหนด ซึ่งเปนของเกิดในเมืองยิหริ่งเองขึ้นล่อง น้ำตาลตโหนดเปนอย่างมีมากที่ได้ซื้อขายออกต่างเมือง บ้านเรือนที่ริมตลาดนั้น แลต่อออกไปหน่อยหนึ่งจนถึงคลองแยก เปนบ้านจีนบ้านไทยมาก จีนมีประมาณสิบห้าหลังเรือน เปนแต่คนซื้อขายไม่ได้ทำมาหากินด้วยที่แผ่นดิน เข้าออกจากเมืองยิหริ่งบ้าง เมื่อเวลากลับมาก็ได้เห็นกำลังบันทุกอยู่ ว่าอยู่ในประมาณสองหมื่นกันตังเปนอย่างน้อย คนในเมืองนี้ว่าประมาณสามพันเรือน คนไทยมีมาก วัดถึงสิบห้าวัด ตามตลาดพบคนไทยฤๅแขกที่พูดไทยได้มากกว่าเมืองอื่น ๆ หมด ปลาที่กินใน

ภาพที่ ๒ ปืนใหญ่ที่ป้อมพระจุลจอมเกล้า

เมืองเปนปลาน้ำเค็มเปนพื้นปลาทูก็มี แต่ปลามีน้อยพอกินในเมือง ไม่ได้จำหน่าย เดิรกลับจากตลาดแล้วตรงไปตามทางที่ขึ้นมาจากท่า หน่อยหนึ่งถึงบ้านพระยายิหริ่ง อยู่เยื้องกันกับบ้านพระโยธานุประดิษฐ หน่อยหนึ่ง รั้วเปนไม้ไผ่ตีแตะลายสี่ อยู่ข้างจะชุดโทรม ประตูไม้สามช่องเปนแบบวังแขก มีรั้วชั้นเดียวก็เข้าไปถึงหอนั่ง ที่หอนั่งเปนโรงจากยกพื้นสูง แต่ดาดสี่ผูกม่าน ปูพรมและเสื่อเปนพลับพลา ตั้งโต๊ะเก้าอี้มีจนเต็มเยียดนอน มารดาและภรรยาพระยายิหริ่ง กับทั้งพี่สาว ซึ่งเปนภรรยารายามุตาเมื่องกลันตันคนก่อน ภรรยาพระโยธานุประดิษฐ ภรรยานิโซ๊ะกับญาติพี่น้องผู้หญิงออกมารับ จัดกับเข้าของเลี้ยงมาเลี้ยง เปนตำรับอย่างไทยรองถาดตามธรรมเนียม แต่กับเข้านั้นเปนกับเข้าแขกเปนพื้น มีกับเข้าไทยเจือสองสามสิ่ง ของหวานเปนอย่างไทย ภรรยาพระยายิหริ่งผู้นี้เรียกกันว่าแม่บ่า เปนลูกคนกูโนชาวเมืองตานี อยู่ในกรุงเทพ ฯ พูดภาษาไทยได้ จัดการรับรองอันใดก็อยู่ข้างจะเปนไทย แต่เปนเวลาที่จะรับร้อนออกเรือ จึงได้ให้เงินเปนค่าเบี้ยเลี้ยงห้าสิบเหรียญ และให้แจกคนที่เกณฑ์ไปรับและใช้การงาร ๒๐๐ เหรียญ แล้วกลับมาลงเรือ ออกจากเมืองยิหริ่งมาถึงเรืออุบลบุรทิศเกือบบ่าย ๓ โมง พอคนพร้อมก็ออกจากเมืองตานีเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง

เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ มินิต ถึงเมืองเทพา ที่ฝั่งแลเห็นมีเขาลูกหนึ่งหลังหาดทรายยาว แลเห็นแหลมที่ต่อแดนกับเมืองจะนะเปนภูเขาติดต่อกันเทือกยาว เวลาที่มาถึงเปนหมอกกลุ้มไปตามฝั่งเหมือนอย่างฝนตก มีลมพัดหนาวออกมาจนถึงเรือ พระยาสุนทรานุรักษ์ พระ

ดำรงเทวะฤทธิ์เจ้าเมืองเทพา(๑) พระยาหนองจิกตามขึ้นมาหาที่ในเรือด้วย เวลาเย็นค่ำเสียแล้วจึงไม่ได้ขึ้นบก วันนี้เป็นวันได้รับหนังสือเมล์ซึ่งมาด้วยเรือนฤเบนทรบุตรี จึงได้หยุดทำหนังสืออยู่จนดึก

วันที่ ๓ เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ มินิต ลงเรือกระเชียงขึ้นไปตามลำน้ำเมืองเทพา ที่หาดทรายปากช่องมีกองฟืนมาก เพราะใช้ทั้งการที่เตรียมรับเสด็จด้วย ส่งขลาก็ใช้ฟืนเมืองเทพาด้วย มีเรือนโรงสองฝั่งประมาณ ๔๐ หลัง มีต้นมะพร้าวต้นตาลเด็กน้อย เป็นบ้านคนทำปลา คนพวกนี้ว่าเป็นแขกเมืองกลันตันมาก ต่อนั้นเข้าไปก็เป็นป่าไม้โกงกางไม้เสม็ด ลำน้ำเข้าไปข้างในยิ่งกว้างขึ้น มีบ้านอีกหมู่หนึ่งประมาณ ๑๑) หลังเรือนอยู่ฝั่งข้างขวา ฝั่งข้างซ้ายมีไร่ยาหลายไร่ มีคลองแยกแต่งเผือกทำปลา พ้นจากนั้นขึ้นไปเลี้ยวหนึ่ง ถึงเกาะกลางแม่น้ำเป็นเกาะใหญ่อยู่ อยู่ตรงน่าบ้านพระเทพา แม่น้ำที่ตรงนั้นกว้างใหญ่ทั้งสองทาง ที่เกาะนี้เป็นที่นกชันหมุม นกชันนี้รูปพรรณสัณฐานคล้ายนกคุ่ม แต่ขายาวสีแดงตลอดจนถึงนิ้วเท้า ที่คอเป็นสีน้ำตาลเจือแดง แต่สีขนปีกเหมือนนกกระทานกคุ่ม ดวงตาแดงเป็นสีทับทิม นกพวกนี้สันดานเป็นคั่งคาว กลางคืนตื่นขึ้นหากิน กลางวันนอน ถ้าฤดูเดือน ๗) เป็นเวลากำลังที่มีเนื้อ มีชุมมาก นัยว่าดักได้ถึงวันละ ๓๐๐ ๔๐๐) แต่จะควรหารบ้างหรือประการใดนั้นตามใจ พระยาสุนทราเป็นผู้พูดก่อน แต่มีผู้รับยืนยันว่าจริงหลายปาก วิธีที่จะดักนั้นกลางคืนไป

---

(๑) พระดำรงเทวะฤทธิ์ ชื่อเรือง ข้าหลวงเดิมแต่ได้เลื่อนเป็นพระยา

นั่งอยู่ที่เกาะ ไม่ว่าคนมากน้อยเท่าใด ไม่เปนเหตุทำให้ตื่นเต้นหลบหนี ห้ามอย่างเดียวแต่ไม่ให้สูบบุหรี่ มีหมอที่สำหรับร้องเฉียนเสี่ยง พระยาสุนทราบอกว่าร้องแกร๊ก ๆ แกร๊ก ๆ ดูเสี่ยงไม่น่านกลงเลย แต่ครั้นเมื่อได้ฟังร้องวันนี้ ดูเสี่ยงฉ่ำเฉื่อยเยือกเย็นเปนเสี่ยงนก เวลาร้องนั้นร้องสองคนประสานกันไป คนหนึ่งร้องเสี่ยงนางนก ก๊อก ๆ ๆ ๆ ๆ ฯลฯ คนหนึ่งร้องเสี่ยงนกผู้ กี๋ว ปรื๋อ— แต่ปรื๋อนั้นลมออกริมผีปากตากยาวไป แล้วม้วนขึ้นมานิด ๆ ตากต่อไปอีกสองคราว จึงหมดโน๊ตครั้งหนึ่ง นัยว่าถ้าไปเรียกเช่นนั้นนกพวกนี้ที่บินอยู่ในอากาศก็ลงมาที่พื้นแผ่นดินใกล้ ๆ ตัวคนบ้าง นัยว่าถึงจับศีรษะคนต้องร้องต่อไว้จนสว่าง พอแสงสว่างขึ้นแล้วก็เปนบินไปไหนไม่ได้ด้วยตาฟางมืด หรือเปนเวลานอน แต่ถ้าทิ้งไว้จน ๕ โมงเศษหรือเที่ยงเปนเวลาตื่นก็ไปได้ วิธีที่จะจับนั้นเมื่อเรียกลงมาไว้ได้จนรุ่งเช้าแล้ว จึงไล่ต้อนให้เข้าไซเหมือนอย่างเช่นดักปลา ไม่ต้องยิงต้องจับอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เห็นเปนการที่น่าดูอยู่เช่นนี้ จึงให้พระยาสุนทราลงมาคอยอยู่ที่เมืองเทพา ครั้นเมื่อเวลาคืนนี้มาถึง ได้ถามพระยาสุนทรา พระยาหนองจิก พระเทพา ซึ่งรับรองสมคำกันมาแต่เดิมนั้น แจ้งว่าในฤดูนี้ตกมาถึงเดือนเก้านกเหล่านี้น้อยไป ไม่ชุมเหมือนเดือน ๗) เปนเวลาตกฟองใหม่ ๆ กำลังผอม พระยาสุนทราได้ลองไปเรียกดูสองคืน แยกเรียกหลายแห่งด้วยกัน ได้แต่เพียงแห่งละเก้านกสิบนก ไม่ตั้งร้อยดังเช่นว่า แต่คงจะมีตัวนกที่ทดลองได้ เดิมฉันคิดว่าจะขึ้นไปในเวลาค่ำ ดูเมื่อนกลง จึงได้รีบมาให้ถึงเมืองเทพาแต่วานนี้ ครั้นเมื่อทราบว่านกไม่ลงมากเหมือน

อย่างเช่นว่าแต่ก่อน และไม่เกลื่อนกลุ้มถึงจับหัวดังเช่นว่า จึ่งให้ขาเรียกเสี่ยเวลาเช้าวันนี้จึ่งขึ้นมาดู ที่ซึ่งจะต้อนให้นกเข้าไซนั้น เอาไม้ทำเปนคร่าวสระใบไม้เปนบี่กกา เอาไซวางดักไว้ที่ปากช่อง เวลาที่จะไล่นกก็ร้องเสี่ยงเบา ๆ เอาใบไม้ใบไล่ฟาด ๆ นกนั้นก็วิ่งเข้ามาประสงค์แต่ที่จะหลบเข้าซุกรกอย่างเดียว ตะครุบจับก็ได้ง่าย ๆ เมื่อไล่ให้เข้าไซก็วิ่งไปถึงน่าไซ เห็นใบไม้ที่สระรก ๆ ก็ลอดเข้าไปอยู่ในไซ แต่ที่ต้อนวันนี้ได้ห้าตัวเท่านั้น ตะครุบจับเอาตัวหนึ่งมาพิเคราะห์ดูก็อยู่ข้างผอมจริง และง่วงงุยงายไม่สู้ดิ้นรนนัก ถ้าจับไว้ในมือนิ่ง ๆ ประเดี๋ยวหนึ่งก็หลับตา ท่าทางอยู่ข้างครึ้มครำ นกที่พระยาสุนทราดักไว้ได้แต่ก่อนนั้นก็ได้เรียกมาไว้แล้ว ฉันคิดจะเลี้ยงเข้าไปให้ถึงกรุงเทพ ฯ เห็นว่าคงจะเลี้ยงรอดได้ด้วยดูไม่เปรี้ยวเลย อาหารก็อย่างนกกระทาหรือลูกไก่นั้นเอง นกเช่นนี้ว่าถ้าเปนฤดูที่มีชุม ขายในท้องตลาดเมืองสงขลาตัวละไพ เราฟังดูไม่สู้น่าเชื่อ แต่ไปเอ่ยขึ้นกับคนที่สงขลาดูรู้กันซึ้มทราบไม่เปนการอัศจรรย์อันใด ดูนกเข้าไซแล้วจึ่งได้ข้ามฟากไปที่พลับพลาน่าหมู่บ้านที่เปนเมืองเทพานั้น มีเรื่องเจ้าเมืองและราษฎรประมาณสัก ๓๐ หลัง ปลายแหลมวัดที่เกาะสี่ชังอยู่ข้างแน่นหนากว่ามาก มีวัดอยู่วัดหนึ่งเปนของเก่า แต่พระเทพาเรือง คนนี้มาปฏิสังขรณ์ขอที่วิสุงคามสีมา ได้ให้ใบอนุญาตแถลงท้ายชื่อเดิมซึ่งชื่อว่าวัดเทพา ให้มี เรือง อีกคำหนึ่ง ชื่อวัดเทพาไพโรจน์ ได้ออกเงินช่วยในการวัดสองชั่ง

เมืองเทพานี้อยู่ข้างเปนที่ขัดสนกันดารมาก เพราะพื้นที่ไม่ดีเอง

ถ้าคลองเทพาปลายขึ้นไปถึงเหมืองดีบุก แขวงเมืองยะลาตวันออกเฉียงเหนือต่อเมืองจะนะ ตวันตกเฉียงเหนือต่ออำเภอจะแหนขึ้นสงขลา ตวันตกต่อเมืองไทร ตวันตกเฉียงใต้ต่อเมืองยะลา ทิศใต้ต่อเมืองหนองจิก คนมีอยู่เรี่ยรายกันไปประมาณสักพันเรือน เปนแขกมาก ไทยก็มีจีนมีน้อย สิ่งซึ่งเปนที่เสียของเมืองเทพานั้น คือพื้นแผ่นดินลุ่มน้ำเหนือท่วมอยู่นาน ๆ น้ำทเลขึ้นถึง แผ่นดินเค็มอยู่เสมอทำนาไม่ได้ ทำได้แต่เข้าไร่ที่ใกล้ ๆ เขา แต่ไม่มีมาก หวายต่าง ๆ แดชันก็มี แต่ไม่มีผู้ใดทำ ไม่ได้เปนสินค้าออกจากเมือง เพราะราษฎรในเมืองไม่มีเข้าพอกิน คนที่อยู่ในเมืองนี้ต้องเสียแต่ค่าเข้า ที่เรียกว่าค่าน้ำมันดิน เห็นจะเปนค่าน้ำค่าดิน แต่น้ำเลี่ยงชาวนอกเมื่อเรียกติดกับค่าอื่นน่าจะมีมะขึ้นได้ แล้วจึงกลายเปนมันไป เสียสิบลดหนึ่งหรือลดสองกับเกณฑ์ให้ตัดพื้น คนหนึ่งปีละร้อยคุ้น เฉลี่ยเกณฑ์พอให้ได้ครบห้าหมื่นคุ้น นอกนั้นไม่ต้องเกณฑ์อันใด ฉันได้ว่ากับพระยาสุนทราว่าถ้าคิดซื้อเครื่องจักรเลื่อยไม้มาตั้ง จ้างราษฎรตัดไม้พอมีทางหากินคนเห็นจะติดมาก เขาก็เห็นด้วย แต่ยังคราวออดแอดจะต้องหาหุ้นส่วนต่อไป

อนึ่งหลวงประชาภิบาลผู้ช่วยราชการเมืองยิหริ่งกับยิกวน ซึ่งเปนบุตรพระยายิหริ่งแตง กับราษฎรอีกสามรายมาร้องฎีกากล่าวโทษพระยายิหริ่ง ว่ากระทำการคุมเหงตัวและราษฎรต่าง ๆ ฉันเห็นว่าควรจะยื่นเรื่องราวที่ผู้รักษาเมืองสงขลาก่อน จึงได้คืนเรื่องราวไป แต่ความเรื่องพระยายิหริ่งนี้ ว่ามีโจทมาร้องต่อพระยาวิเชียรคิรีชมถึง

๔๐
๕๐ คน ร้องที่พระยาสุนทราก็มิ ได้มีใบบอกเข้าไปที่กลาโหมสั่งให้หาตัวพระยายิหริ่งมาชำระ พระยายิหริ่งบิดพลิ้วเลี่ยไม่มา เปนช้านานจึงได้ได้ตัว ข้อความที่หานั้นหาว่าฆ่าคนไม่มีความผิดบ้าง เก็บริบทรัพย์สมบัติตามชอบใจบ้าง แต่ในเรื่องราวหลวงประชาภิบาลนั้น หลวงประชาภิบาลก็เปนหลานพระยายิหริ่ง ได้เปนผู้ให้ยืมเงินเข้าไปเลี่ยค่ารับตำแหน่งในกรุงเทพ ฯ ถึงสามพันสามร้อยเหรียญ ยิ่งควนนั้นก็เปนหลานแตะเปนบุตรเขยพระยายิหริ่ง หาว่าพระยายิหริ่งคุมเหงต่าง ๆ จึงต้องแตกร้าวกัน พระยายิหริ่งให้การรับตามที่หา แต่อ้างว่าผู้ที่ฆ่าเลี่ยนั้นมีความผิด และที่เก็บทรัพย์สมบัติมานั้นก็มีความผิด แต่จะเรียกสำนวนคำตัดสินก็ว่าไม่ได้เขียนไว้สักเรื่องเดียว เดี๋ยวนี้ความก็ยังพิจารณาอยู่ แต่พระยายิหริ่งไม่เข้าใจทางความเลย บิดพลิ้วหลีกเหลี่ยงไปไม่ใคร่ไปศาลจึงได้ช้าอยู่ ฉันก็ได้ตักเตือนพระยาสุนทราให้เร่งว่ากล่าวเลี่ยให้เห็นผิดแลชอบ ถ้ามีความผิดจริงก็ลงโทษได้ อย่าให้เปนที่ติเตียนว่าหนักหน่วงความไว้ด้วยการที่แกล้ง ให้เปนที่หวาดของเมืองแขกทั้งปวง

อนึ่งพระยาสุนทรานุรักษ์แจ้งความว่า พระยาไทรบุรีกับพระยาสุรพลพิพิธมาถึงเมืองสงขลา ไม่ทันเวลาที่ฉันอยู่ ทราบว่าพระยาสุนทรานุรักษ์มาคอยรับฉันจะแวะที่เมืองเทพา จึงได้ขอเรือมาดเก๋งที่เมืองสงขลาพายมาคืนยังรุ่ง ถึงหาดทรายน่าเมืองเทพาเวลาเช้าวันนี้ ให้คนเดิรบกขึ้นไปบอกพระยาสุนทราที่พลับพลา พระยาสุนทราได้สั่งให้ตามขึ้นไปหาฉันที่พลับพลา จึงได้คอยอยู่จนเช้า ๔ โมงเศษก็หายไป เห็นว่าจะเปนด้วยพระยาสุรพลมาเรือคนละลำยังไม่ถึงรอคอยกันอยู่ ฉัน

ยังไม่ได้กินเช้าเข้าขึ้นไปจึงได้กลับลงมาเรือ จัดเรือกระเชียงให้ไปรับมาหาในเรืออุบลบุรทิศ พระยาสุรพลพิพิธนั้นดูชราไปมาก ผมหงอกขาว ได้ถามถึงวันที่มาว่าเดินทางบกอยู่ ๔ วัน พักที่สงขลาวันหนึ่ง ลงเรือมาวันหนึ่ง เปน ๖ วันด้วยกันแล้ว ฉันเห็นว่าเวลาจะกลับไปเมืองสงขลาต้องทวนลมกว่าจะไปถึงเมืองสงขลาก็จะช้า จึงชวนให้ลงเรือเวสาตรีจะไปส่งที่สงขลาก็ไม่ยอม ว่าจะต้องขนเข้าของเปนความลำบาก ด้วยเรือกลไฟทอดอยู่ห่างฝั่งมาก มีคลื่นลม เปนเวลามีคลื่นอยู่บ้าง จะขอไปเรือเล็กเลียบฝั่งไปเหมือนเมื่อมา ได้พูดกันถึงราชการบ้าง เรื่องการทำรังนกบ้างประมาณค่อนชั่วโมง จึงได้ให้เรือกระเชียงใหญ่ (เรือเหว) ไปส่งที่เรือ และจัดสะเบียงอาหารที่ในเรือไปส่งให้ ด้วยในเมืองเทพานี้นอกจากเข้ากับปลาแล้วไม่มีอันใด การซึ่งเขาอุส่าห์ข้ามแหลมมาแล้วติดตามลงมาจนถึงเมืองเทพานี้ ก็เปนความแสดงความจงรักภักดีเปนอันมากชอบใจเขาอยู่ กว่าจะขึ้นไปถึงเมืองสงขลาได้เห็นจะถึงค่ำกับวันหนึ่ง บ่ายโมงเศษได้ออกเรือจากเมืองเทพา มาพบเรือเวสาตรีซึ่งรับหนังสือเมล์ออกมาก่อนน่าเรือนฤเบนทรบุตรี มาขัดฟืนตามทาง ทอดอยู่ที่เมืองสงขลาหยุดรับหนังสือเมล์และสิ่งของ แล้วจึงได้ออกเรือต่อมา

ในเวลานี้น้ำที่จะใช้ในเรืออยู่ข้างขัดสน จึงได้คิดจะไปแวะที่อ่าวเสด็จเกาะพงันอีกคราวหนึ่ง และจะได้พระยาไชยาซึ่งตาไปตรวจการที่เมืองไชยาด้วยเรือแคลดิศ จะได้ทราบเวลาน้ำ ซึ่งจะข้ามกระเด็นเข้าไปเมืองไชยาด้วย เพราะฉนั้นจะบอกกำหนดเวลาข้างน่าเปนแน่ที่เดียวยังไม่ได้

หนังสือฉันฉบับนี้มีข้อความคลุกคละปะปนกันอยู่หลาย อย่าง ด้วยเวลาไม่พอที่จะแยกออกเปนฉบับ ๆ ตั้งใจว่าจะให้ทราบในที่ประชุมเสนาบดีเต็มข้อความนี้ได้ แต่เมื่อจะส่งให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในทราบ ขอให้กรมหลวงเทวะวงศ์ตัดข้อความซึ่งไม่ควรจะพูดถึง เช่นว่าด้วยความคิดพระยาตานีในเรื่องรายามุดา ซึ่งเปนแต่ความคาดคะเนของฉันเองเปนต้นออกเสีย แล้วจึงบอกกล่าวให้ทราบทั่วกันแต่ข้อที่สมควร

ตัวฉันเองตั้งแต่มีหนังสือฉบับก่อนมาแล้ว ก็มีความสบายมากขึ้นแลอ้วนขึ้นอีกหน่อยหนึ่ง เว้นแต่เมื่อขึ้นเมืองสายเมืองตานีเมืองยิหริ่ง ๓ วันติด ๆ กันนี้อยู่ข้างจะเหนื่อยเกินไปหน่อยหนึ่ง เพราะต้องนั่งมาก ชักให้เมื่อยไม่เหมือนเดิร ถึงได้ตำรายาร้อยเส้นเหน็ดเหนื่อยก็กลับทำให้แก้โรคภัยได้ แต่นั่งมากนั้นกลับให้โทษได้มาก แต่ก็ไม่เจ็บไข้อันใดสบายดี บันดาคนที่มาก็มีแต่ไชยันต์(๑) ขึ้นไปถึงแดดที่เมืองสายกลับมาจับไข้ ไม่ได้ขึ้นเมืองตานีและเมืองยิหริ่ง ครั้นมาถึงเมืองเทพาก็ขึ้นบกได้หายเปนปรกติ นอกนั้นมีความสุขสบายอยู่ด้วยกันทั้งสิ้น

อนึ่งหนังสือของเธอ ลงวันที่ ๒๙ กรกฎาคม บอกรับหนังสือและข่าวที่กรุงเทพ ฯ กับส่งคำร้องเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงมานั้นได้รับแล้ว

สยามินทร์

---

(๑) คือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔

เรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศทอดที่ปากน้ำเมืองหลังส่วน
วันที่ ๑๐ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘[๒๒]

ถึงท่านกลาง แลกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

ด้วยจดหมายมาแต่ก่อน แจ้งความมาจนถึงวันที่ ๕ เดือนวันที่ ๖ เวลาเช้า ที่เรือเข้าไปทอดอยู่ในกระเด็ดน่าเมืองไชยาเตรียมจะขึ้นบกรอสายมากไปเพราะเขียนหนังสือเมล์ ซึ่งมาด้วยเรือมุรชาวลิตสวัสดิ์ เวลาย่ำเที่ยงตรงจึงได้ลงเรือกระเชียง เรือจักรนารายน์ลาก เข้าไปในอ่าวเมืองไชยา ที่ปลายแหลมปากช่องขวามือ มีศาลามุงกระเบื้องเฉลียงรอบหลังหนึ่ง เขาทำปะรำแลตะพานฉนวนไว้แต่ไม่ได้ขึ้น ต่อขึ้นไปหน่อยหนึ่งถึงปากคลองพุมเรียง พบเรือศรีษะช้างพระยาสวัสดิวาม-ดิฐ(๑) ออกมาทอดอยู่ในที่นั้น หยุดปล่อยเรือกลไฟตั้งแต่ที่เรือจอดเข้าถึงปากคลองไป ๔๐ นินิต ดึกระเชียงเข้าไปอีก ๑๐ นินิตพอถึงตะพานน้ำ ตามสองข้างทางเปนป่าสแกไม่มีบ้านเรือน เวลาที่ขึ้นนั้นถูกคราวน้ำลงมีที่ดินสองแห่ง เขาจัดคนให้มาคอยอยู่ในน้ำประมาณแห่งละ ๖๐ ๗๐ คน น้ำอยู่ในเพียงเข่าก็ดึกระเชียงเข้าไปได้ ไม่ต้องเข็น ถ้า

---

(๑) พระยาสวัสดิวามดิฐ (พั้ก) ต่อมาได้เปนพระยาโชฎึกราชเศรษฐี เวลานั้นเข้าหุ้นกับพระยาไชยา (ชำ ศรียาภัย) ทำอากรรังนก

คลองไชยาแคบเพราะเปนคลองด้วย ตะพานที่ข้ามนั้นอยู่ตรงบ้านพระยาไชยา ริมคลองเปนที่ลุ่มน้ำทเลท่วม ถนนต้องถมสูงขึ้นประมาณสองศอกตีกระดานกันไว้ ฟากถนนข้างซ้ายมือเปนสวนมพร้าวของพระยาไชยาปลูก ดูยอดใบก็งามดี มีมพร้าวมากทำอย่างเกาะสมุย ที่ดอนริตะพานมีบ้างก็ปลูกโรงเรือโรงงาร ขึ้นไปประมาณสักสองเส้นเศษฤๅสามเส้นถึงสนามหญ้าน่าบ้านพระยาไชยา ถมดินสูงพ้นน้ำทเลท่วม กว้างขวางปลูกต้นมลิฉัตรขนาดใหญ่ ต้นสายหยุด ต้นกระดังงารายรอบ มีดอกดกเต็มต้นทั้งสามอย่าง จนส่งกลิ่นหอมในที่บริเวณเหล่านั้นได้ ฟากสนามข้างริมคลองมีเรือนห้าห้อง เฉลียงรอบใหญ่หลังหนึ่ง เรือนสามห้องสกัดหัวท้ายข้างตะหลัง ชานกว้างปูกระดานเปนที่ซึ่งพระยาไชยาเรียกเองว่าสเตชั่น สำหรับรับเจ้านายแลขุนนางผู้ใหญ่ไปมา ในเรือนหลังใหญ่มีห้องนอนสองห้อง ตั่งเตียงมีมุ้งม่านพร้อม ครั้นจัดเปนที่รับเจ้านาย มีโต๊ะยาวตั้งเครื่องกับเข้าของฝรั่งอย่างเฉียงโต๊ะเครื่องประดับห้องมีฟอรนิเชออย่างฝรั่ง คือเก้าอี้นั่งเก้าอี้นอนแลเครื่องประดับฝา ดูพรักพร้อมบริบูรณ์ตามสมควรแก่ตัวเรือนเปนที่พออยู่สบาย ได้ที่ตรงสเตชั่นข้ามเปนบ้านพระยาไชยา ตีรเนียดไม้กระดาน เรือนข้างในเปนเรือนฝากระดานอย่างฝรั่งบ้าง เรือนฝากระแชงอ่อนบ้าง ที่ปลายสนามอีกด้านหนึ่งปลูกพลับพลาสามห้องเฉลียงรอบ กั้นเปนข้างน่าข้างใน ข้างในมีเรือนย่อมๆอีกหลังหนึ่ง ตกแต่งปูลาดดาดหุ้มด้วยผ้าแดงผ้าขาวผ้าลายหมดจดเรียบร้อย มีเครื่องประดับอย่างฝรั่งโต๊ะเก้าอี้เครื่องติดเสาพอสมควรแก่ที่ ดาดปะรำกระแชงกว้างตลอดด้านน่า กั้นร้วทาง

มะพร้าว มีกล้วยไม้ต่างๆห้อยตามชายปะรำ ปูพื้นกระดานแลตั้งเก้าอี้ไม้ไม่มีที่พิงอย่างจีน เปนที่ข้าราชการเฝ้า เที่ยวดูในที่ต่าง ๆ เหล่านี้แล้วพักอยู่ที่พลับพลาจนบ่าย ๒ โมง จึงได้ออกเดิรไปตามถนนน่าบ้านพระยาไชยาผ่านน่าศาลากลาง ไปเลี้ยวลงทางวัดสมุหนิมิตร (๑) แวะเข้าดูวัด พระสงฆ์ทั้งในวัดนั้นแลวัดอื่นมานั่งรับอยู่ในศาลาเต็ม ๆ ทุกศาลา ได้ถวายเงินองค์ละกึ่งตำลึงบ้าง องค์ละบาทบ้างทั่วกัน แล้วออกเดิรต่อไปตามถนนท้องตลาด ตลาดเมืองไชยาไม่เปนโรงแถวปลูกติดๆกันเหมือนเช่นเมืองสงขลา ซึ่งมีจีนแห่งใดมักจะเปนโรงแถวติดๆกันเช่นนั้น แต่ที่ตลาดเมืองไชยานี้เปนตลาดไทย ขายของน่าเรือนหรือริมประตูบ้านระยะห่างๆกัน มีผ้าพื้นบ้าง ขาวม้าราชวัดบ้าง ยกไหมยกทองก็มี เปนของทอในเมืองไชยา แต่ผ้าพื้นไม่มีมากเหมือนอย่างเมืองสงขลา ขนมมีขายมาก ชื่อเสียงเรียกเพี้ยนๆกันไปกับที่เมืองสงขลา บ้านเรือนก็ดูแน่นหนา มีเรือนฝากระดานบ้าง แต่ดีรั้วน่าบ้านโดยมาก ที่เกือบจะสุดปลายตลาดมีวัดโพธาราม เปนวัดโบราณซึ่งพระครูกาแก้วอยู่ พระอุโบสถหลังคาชำรุด ยังอยู่แต่ผนังมุงจากไว้ พระครูกาแก้วอายุ ๘๐ ปีตาไม่เห็น หูตึง แต่รูปร่างยังอ้วนพี่เปล่งปลั่ง จำการเก่าๆ

---

(๑) วัดสมุหนิมิตรนี้ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เมื่อยังเปนเจ้าพระยาพระคลัง ฯ ที่สมุหพระกลาโหมสร้างเมื่อรัชกาลที่ ๓ เพราะได้เปนแม่กองลงไปตั้งสักเลขอยู่ในหัวเมืองเหล่านั้นคราวหนึ่ง เมื่อตอนปลายรัชกาล

ได้มาก ปากคำอยู่ข้างจะแข็งแรงเรียบร้อย เปนคนช่างเก็บของเก่าแก่ อย่างเช่นผ้าไตรฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผ้ากราบปักเปนต้น ก็ยังรักษาไว้ได้ แลเล่าเรื่องราวในการงารที่มีที่กรุงเทพ ฯ ประกอบสิ่งของได้ด้วย เรียกชื่อคนทั้งชั้นเก่าชั้นใหม่เต็มชื่อเสียงแม่นยำ ได้สนทนากันก็ออกชอบใจ จึงได้รับจะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ซึ่งพระครูได้ตระเตรียมไว้บ้างแล้วนั้นให้สำเร็จ ได้มอบการให้พระยาไชยาเปนผู้ทำ เพราะอิฐแลกระเบื้องเขามีอยู่แล้ว แลได้ถวายเงินพระครูชั่งห้าตำลึง พระสงฆ์อันดับองค์ละกึ่งตำลึง ข้างในเรี่ยรายกันเข้าในการปฏิสังขรณ์บ้าง เจ้าสาย(๑) มาทำบุญวันเกิดที่วัดนี้ ได้ถวายเงินในการปฏิสังขรณ์สองชั่ง รวมเงินประมาณสี่ชั่ง ออกจากวัดเดิรไปจนสุดตลาดยังมีทางต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง จึงจะถึงทุ่งไชยา ทางตั้งแต่บ้านพระยาไชยาไปจนถึงทุ่งไชยาประมาณ ๓๐ เส้น กลับโดยทางเดิมมาพักที่พลับพลา พระยาสวัสดิวามดิฐเปนผู้ช่วยพระยาไชยาจัดการเลี้ยงทั่วไป อยู่ข้างดีกว่าทุกแห่ง เวลา ๕ โมงครึ่งกลับมาเรือ

ที่เมืองไชยานี้เขตแดนติดต่อกันกับเมืองหลังสวน ที่บางตำรุ่มทเลตวันตกต่อเมืองคีรีรัฐนิคมที่คลองยัน ด้านใต้ต่อเมืองกาญจนดิฐที่ปากคลองพันธุหา ลำน้ำใหญ่ซึ่งเรียกคลองพุมเรียงเหมือนกัน ปลาย

---

(๑) พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวดีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ

คลองไปทลุออกทเลเปนคลองน้ำเค็ม คลองพุมเรียงเล็กซึ่งเข้าไปถึงเมืองนั้นก็เปนคลองด้วนดังกล่าวมาแล้ว เพราะฉนั้นการที่ใช้ค้าขายในลำคลองไม่มีอันใด น้ำก็กินไม่ได้ ต้องใช้น้ำบ่อทั้งสิ้น จำนวนคนที่ได้ทำสำโนครัวแปดปีเก้าปีมาแล้วนั้น ประมาณสี่หมื่นเจ็ดพันเศษ เปนจีนอยู่สองร้อยแซกประมาณห้าร้อย แต่ในคนเหล่านี้ที่อยู่ในบังคับเมืองไชยาแท้เพียง ๗๐๐๐) ๘๐๐๐) คน นอกนั้นเปนคนต่างเมืองมาอยู่ การทำมาหากินของราษฎรทำนาเปนพื้น เมื่อโคกระบือยังไม่ (เปนโรคระบาท์) ล้มมีเข้าจำหน่ายออกจากเมืองบ้าง ตั้งแต่เกิดโคกระบือล้มมาแล้ว ยังไม่ฟื้นตัวขึ้นเต็มที่ได้ ต้องซื้อเข้าต่างเมืองกิน ต้นตาลในเมืองไชยามีมาก แต่ราษฎรไม่ใคร่พอใจทำ พระยาไชยาแจ้งว่าเมื่อเข้าแพงได้คิดชักนำให้ทำตาล ก็ทำได้น้ำตาลดีกว่าน้ำตาลเมืองยิหริง แต่สู้น้ำตาลเพ็ชร์บุรีไม่ได้ ครั้นพอมีเข้ากินแล้วก็พากันทิ้งการทำตาลเสียมาก ราษฎรอยู่ข้างจะสันโดษหากินแต่พอเลี้ยงชีวิตคล้ายเมืองพัทลุงสินค้าต่าง ๆ ที่ออกจากเมืองไชยานั้น อยู่ข้างจะไล่เลี่ยงได้ความมากเพราะพระยาไชยาสันทัดในการค้าขาย มาดไม้เคี่ยมสำหรับทำเรือพลูที่เข้าไปกรุงเทพ ฯ ปีหนึ่งถึง ๓๐๐) ลำ ดูก็ขนัดอยู่ คนช่างใช้เรือในกรุงเทพ ฯ มากเสียจริง ๆ แต่เมืองไชยาเมืองเดียวยังเท่านี้ ปีหนึ่งจะเกิดเรือขึ้นใหม่สักกี่ร้อยลำ พระยาไชยาเองก็ตั้งโรงต่อเรือเอี้ยมจุ๋นขาย ฉันได้ดูที่โรงที่ทำงานนั้น ว่าลงทุนเบ็ดเสร็จอยู่ใน ๒๘๐ บาท ขายได้สำหนึ่งสี่ร้อยแปดสิบบ้าง ห้าร้อยบ้าง กระดานไม้เคี่ยมเกิดขายกันขึ้นในหมู่เข้าแพง เพราะพระยาไชยาแนะนำ แต่ราษฎรยังชอบใจ

ทำติดต่อมาเดี๋ยวนี้ได้ออกจากเมืองอยู่ในปีละ ๒๐๐๐ แผ่น สินค้าที่เป็นพื้นอยู่อีกนอกนั้น คือหวายได้กระแชงเป็นอย่างมาก น้ำตาลมพร้าวสุกรเป็นออกน้อย สินค้าทั้งปวงนั้นเข้าไปกรุงเทพ ฯ โดยมาก แต่น้ำตาลจำหน่ายอยู่ในแถบนี้ สุกรและเขาหนังเมื่อคราวมีออกไปจำหน่ายเมืองสิงคโปร์ และพระยาไชยาแจ้งว่าได้พบดีบุกในแขวงเมืองไชยาต่อแขวงเมืองหลังสวนแห่งหนึ่ง ได้มีใบบอกเข้าไปกรุงเทพ ฯ แล้ว เขาคิดจะทำในระดูแล้งนี้ อนึ่งในหมู่ของถวายทั้งปวงมีขอนดอกด้วย ถามก็ได้ความว่าราษฎรไปตัดบ่าพบเข้า ในแขวงเมืองไชยานี้เอง ดูก็ไม่เคยมีมาแต่ก่อน ถ้าค้นจริง ๆ ก็เห็นจะได้เหมือนข้างเหนือบ้าง ตัวพระยาไชยาเองเป็นคนคล่องแคล่ว และมีความคิดอยากจะจัดการบ้านเมืองให้ดีอยู่ เห็นว่าคงจะจัดการผลประโยชน์ในบ้านเมืองให้ดีขึ้นได้บ้าง

วันที่ ๗ เวลาย่ำรุ่งตรง ลงเรือกระเชียง เรือจักรนารายน์ลากไปเมืองกาญจนดิฐทางในกระเด็ด แต่เป็นเวลาน้ำน้อยไปได้สัก ๔๐ มินิตเรือกลไฟติด ต้องรอเรียกเรือทอนิครอฟต์มาลากต่อไป เรือทอนิครอฟต์ไปได้สุดวก จนถึงดอนน่าปากน้ำบ้านดอน ท้องครื้อต้องเอาคนลงช่วยพยุง ตอนนี้ช้ามาก ครั้นจะไม่พาเรือกลไฟเข้าไปให้ได้กลัวว่าเมื่อเวลาเข้าไปถึงในแม่น้ำ จะไปติกระเชียงทวนน้ำเชี่ยวจะยิ่งช้าหนักไป ตั้งแต่มาจน ๕ โมงเช้าจึงได้เข้าถึงปากน้ำ เรือไฟเดิรได้สุดวกแต่น้ำเชี่ยวจัด ไปอีกสองชั่วโมงครึ่งเศษ เป็นเวลาบ่ายโมงครึ่งกว่า จึงได้ถึงพลับพลา พอถึงก็ฝนตก ตมพยุมีบ้างมืดมัวไป

ไม่มีแส่งแดดเลย การที่คิดกะระยะกันแต่เดิมว่าอยู่ใน ๔ ชั่วโมง มิใช่แต่คำพระยาไชยาว่า ท่านเด็ก (๑) เปนผู้ได้เคยไปแต่ก่อน ก็กะว่าอยู่ในราวนั้น จึงได้คิดไม่ไปค้าง หมายจะไปอย่างเมื่องยิหริ่ง แต่การที่กะผิดไป เพราะคิดเพิ่มกำลังเรือไฟให้เร็วกว่าเรือกระเชียง แต่ครั้นเมื่อไปจริงในท้องทเล เรือไฟกลับช้ากว่าเรือกระเชียง ด้วยน้ำขึ้น ต้องเดรอ้อมตามร่องที่ลึก วนเวียนมากไป ไม่ตัดทางใกล้ได้เหมือนเรือกระเชียง พลับพลาที่ปลูกไว้นั้นเปนที่ซึ่งเจ้าพระยานครทำพระราชยานถม แล้วทำทำเนียบรับสมเด็จเจ้าพระยาที่นั่น อยู่เหนือตลาดขึ้นไปมาก เมื่อขึ้นไปตามลำน้ำ ได้แลเห็นแต่หลังเรือนที่หันน่าเข้าถนนข้างใน แลในกระบวรลำน้ำ บ้านเรือนบนบกไม่ได้เห็นเลย ถ้าจะกลับต้องกลับในเวลาที่ไปถึงนั้นเอง จึงจะมาถึงเรือพอพลบค่ำ เปนอันไปเหนื่อยเปล่าไม่ได้เห็นอันใดทั่วถึง เรือที่ตีกระเชียงไปไม่ได้ลากเรือไฟ คนจะต้องตีกระเชียง ๑๒ ชั่วโมงเต็ม ฝนก็ตกในทเล คงจะมีพยุไม่มีท่าทางที่จะกลับมาได้ เปนตกลงต้องค้าง โดยว่าถ้าเขาทำพลับพลาไว้เปนที่ประทับร้อนเด็ก ๆ ก็คงจะต้องค้าง ดีกว่าที่จะให้คนมาทนลำบากเหลือเกิน ต้องตีกระเชียงวันยังค่ำ และไม่แน่ว่าจะต้องไปติดไปค้างอยู่แห่งใดจนรุ่งสว่างก็ได้ เพราะเปนเวลามืดค่ำลำบาก แต่นี่รอดตัวที่พลับพลาเขาทำไว้ใหญ่โต เปนที่ประทับแรมมีท้องพระโรงตรีมุข ดาดสีช่อฟ้าใบระกาหลังหนึ่ง เปนที่อยู่หลัง

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

หนึ่ง มีเรือนข้างในสองหลังชานแต่นกลาง หลังยาวขวางข้างหลังอีกหลังหนึ่งเปนที่เลี้ยงโต๊ะ ตกแต่งเรียบร้อย มีดาดเพดานไม่ได้หย่อนเลยสักนิดหนึ่งเปนต้น ตามแบบชาวนอก มีเตียงศิลาจีนเปนที่นอนโต๊ะเก้าอี้มีจนผ้านุ่งอาบน้ำ ผ้าเช็ดหน้ารองพานทองก้าไหล่พรักพร้อมพอจะอยู่ได้สบาย แต่ความขัดข้องของผู้อื่นมีเรื่องผ้านุ่งห่มที่จะผลัดและที่นอนไม่มีมาด้วยกันทั้งสิ้น ต้องให้ไปจัดซื้อผ้าพันมาแจกกันนุ่ง แต่ผ้าพันเมืองนี้หาซื้อยาก ได้สักห้าหกผืนเท่านั้น เพราะต่างคนต่างทอแต่เพียงพอนุ่งห่มเหมือนเมืองพัทลุง เมื่อเอะอะหาซื้อกันอยู่ช้านาน มารดาและภรรยาหลวงพิพิธสุวรรณภูมิทราบเข้า จึงได้ไปจัดผ้าพันซึ่งเขาซื้อมาแต่เมืองไชยา เตรียมทำของถวายเข้ามาให้ ได้แจกกันคนละผืนทั่วไปตลอดจนทหาร เพราะฝนตกไม่ได้ขาดเบี่ยกอยู่ด้วยกันโดยมาก ผู้หญิงขัดผ้าห่ม จะหาซื้อผ้าขาวม้าตามตลาดก็ไม่มี ได้แต่ผ้าสีน้ำตาลสำหรับใช้หุ้มอะไรอะไร กับผ้าดอกมีแบ่งมาฉีกแจกกันห่ม จะหาผ้าซับอาบแจกกันให้พอก็ไม่พอ ต้องซื้อผ้าขาวมาฉีกแจกสำหรับปูนอนคนละผืน ครัวของฉันก็ไม่มีมา ต้องหาเตาหม้อแตะของสดมาทำกินเอง อยู่ข้างจะกาหลขลุกขลักกันสนุกมาก(๑) บุหรี่ที่มีไปเปนทรัพย์ที่จะพึงส่งวนอย่างวิเศษ การเลี้ยงดูเขาก็ตั้งเลี้ยงข้าราชการทั่วถึงกัน ตามความคาดคะเนของฉันแต่เดิม ไม่คิดเห็นเลยว่าหลวงพิพิธ

---

(๑) การที่ต้องทำเครื่องเองครั้งนี้ เปนต้นเค้าของการเสด็จประพาสต้น ซึ่งโปรดทำเครื่องเสวยเองในชั้นหลังต่อมา

สุวรรณภูมิจะจัดการรับรองได้ถึงเพียงนี้ ดูจัดการได้เกินกำลังและวาสนา ความคิดอ่านที่วางการงารก็ดูพอใช้ ผิดกับกิริยาตัวที่เห็นอยู่ได้พูดจาไต่ถามการงาร ก็เห็นว่าพอจะรับราชการแทนบิดาต่อไปได้(๑) พระเสนานุวงศ์ภักดี ซึ่งให้ทำภาษีและกำกับดูแลการ(๒) ก็ไม่ได้มาที่เมืองกาญจนดิฐเลย เดี๋ยวนี้ทราบว่าเป็นลมอำมพาตเห็นจะไม่หาย หลวงพิพิธสุวรรณภูมิเห็นจะพอรับราชการรักษาบ้านเมืองต่อไป จึงได้คิดจะให้สัญญาบัตรเป็นพระกาญจนดิฐบดีไปก่อน

ลำน้ำเมืองกาญจนดิฐเป็นแม่น้ำกว้างใหญ่ น้ำจืดสนิทเหมือนแม่น้ำกรุงเทพ ฯ ปลายน้ำขึ้นไปเป็นสองแยก แยกข้างขวาเรียกคลองพุมดวง แล้วขึ้นไปแยกอีกสองแยก แยกด่างเป็นคลองยัน แยกบนเป็นคลองพะเสง ปลายคลองพุมดวง พ้นคลองพะเสงขึ้นไป เรียกคลองพนม น้ำตกมาแต่เขาในเมืองตะกั่วป่า น้ำบ้านดอนแยกข้าง

---

(๑) หลวงพิพิธสุวรรณภูมิ ยกรบัตร์ (เจริญ ณนคร) ภายหลังได้เป็นพระกาญจนดิฐบดี เป็นบุตรพระยากาญจนดิฐบดี (พุ่ม ณนคร) พระยากาญจนดิฐบดีเป็นบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย)

(๒) พระเสนานุวงศ์ภักดี (ขาว ณนคร) ผู้ว่าราชการเมืองกิริรัฐ-นิคม ขึ้นเมืองตะกั่วป่า เขตแดนอยู่ต่อติดกับเมืองกาญจนดิฐทางตวันตกเฉียงเหนือ พระเสนานุวงศ์ภักดีเป็นบุตรพระยาเสนานุชิต (นุช ณนคร) ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย) อีกคน ๑

ซ้าย เรียกแม่น้ำหลวง ขึ้นไปแยกเปนคลองลำพูนคลองหนึ่ง ปลาย ขึ้นไปถึงเขาในแขวงเมืองนครศรีธรรมราช สินค้าอันใดถ้าจะมีในสอง แม่น้ำนี้จะต้องลงแม่น้ำบ้านดอนทั้งสิ้น แต่คนมีน้อยจึงยังไม่เปนเมือง เจริญได้สมกับภูมิที่ จำนวนคนที่ทำบาญชีสำมโนครัว พลเมืองไทย ๘๐๐๐ เศษ จีนเกือบ ๓๐๐ คน แขกมีเด็กน้อย คนมาหนาอยู่แต่ที่ บ้านดอน เหนือขึ้นไปก็อยู่เรี่ยรายไป แต่เรือค้าขายมีมาก จีนพ่อค้า ในเมืองที่มีทุนรอนหลายคน แต่งเรือไปค้าขายเปนเรือหัวเมืองกาญ- จนดิฐเองบ้าง เรือไหหลำเรือสิงคโปร์มาค้าบ้าง เมื่อเข้าไปแล เห็นเรือสำเภาและเรือเอี้ยมจุ๊นลำใหญ่ ๆ จอดอยู่ถึง ๘ ลำ ท่วงทีจะ เปนเมืองท่าค้าขายใหญ่โตได้ดีกว่าเมืองไชยามาก นาทุ่งมีน้อย ทำ เข้าไร่มาก ริม ๆ แม่น้ำตัดต้นไม้ลงทำเข้าไร่ตลอด หนทางที่ขึ้นไป ว่าทำได้ดีมาก เพราะเวลาน้ำทเลขึ้นหนุน น้ำในแม่น้ำสูงขึ้นไปท่วมถึง ต้นเข้า เวลาน้ำในทเลลดน้ำในแม่น้ำก็ลดด้วย ขึ้น ๆ ลง ๆ เปนเวลา น้ำทเลไม่ได้ขึ้นถึงต้นเข้าเลย เมื่อยังไม่เกิดไข้โคกระบือ มีเข้าจำ- หน่ายออกจากเมืองมาก จนเดี๋ยวนี้ก็พินเร็วกว่าเมืองไชยา มีเข้าออก จากเมืองบ้างแล้ว เรือค้าขายในลำน้ำเดิรเสมอไม่ขาด บันทุกเข้า กล้วยสุกรเปนหวายไต้ ขาขึ้นบันทุกเกลือปูนเย็อเคยด้ายผ้าขึ้นไปแลก มาดเรือเปนสินค้าใหญ่เหมือนเมืองไชยา มีกระดานไม้ตะเคียนไม้ เคี่ยมบ้าง ออกจากเมืองมาก เรือที่มาค้าขายเมืองกาญจนดิฐนี้ มัก จะแวะรับมพร้าวที่เกาะสมุยด้วย ปลาทเลที่ปากอ่าวเห็นมีโป๊ะหลาย โป๊ะ ว่าพวกกองตระเวนเพ็ชรบุรีลงมาตั้งทำปลา ปลาน้ำจืดก็มีเปน

ฤดู ผลไม้มีมากกลางสาดเปนอย่างดี แต่ในเวลาที่มานี้ ผะเอิญถูกคราว ไม่มีผลไม้ เวลาค่ำเขาจัดหนังตะลุงและโนห์รามาเล่น แต่พื้นดินเปรอะเปื้อนนัก เวลาเย็นจะไปเที่ยวข้างไหนก็ไม่ได้ ฝนตกตั้งแต่กลางวันจนตลอดรุ่งไม่ขาดเม็ดเลย

อนึ่งหลวงพิพิธนำช้างพังลีประหลาดช้างหนึ่งมาให้ดู เห็นเปนช้างลีประหลาดตามธรรมเนียม รูปร่างสูง ๔ ศอกเศษ พอสู้พังพรรณพิเศษได้ อีกช้างหนึ่งเปนช้างใหญ่รูปงาม สูง ๕ ศอก งากางสมควรจะเปนช้างยืนโรงได้ ได้สั่งให้เขาเดิรเข้าไปกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๘ เวลาเช้าทำกับเข้าแล้วเสร็จ และรับพวกจีนพ่อค้ามาหาแจกจ่ายเข้าของ และให้เงินหลวงพิพิธสุวรรณภูมีสำหรับแจกคนที่ใช้สิบชั่งแล้วเสร็จ เวลา ๒ โมงเช้าลงเรือต่องไปขึ้นที่ตะพานน่าทำเนียบข้าหลวงใต้พลับพลาลงไป ขึ้นเดิรตามถนนริมน้ำเปนถนนเก่าถนนใหม่เขาตัดลึกเข้าไปข้างใน ด้วยถนนเก่านี้น้ำกัดตลิ่งพังใกล้เข้ามามาก เขาคิดจะย้ายไปใหม่ แต่ฝนตกเปนโคลนเปรอะเปื้อนอย่างยิ่ง ต้องเอากระดานทอดเดิรไปจนพ้นวัดสามม่าย จึงได้ถึงท้องตลาดถนนค่อยเปนดินแข็ง ราษฎรพากันเอาเสื่อมาปูให้เดิรเกือบตลอดทางตลาดเปนที่มีจีนมาก จึงได้ปลูกติดต่อกัน ที่ตลาดมีผ้าขายน้อย มีแต่ของซึ่งใช้สอยมาแต่กรุงเทพ ฯ บ้างมาจากสิงคโปร์บ้าง มาจากเมืองจีนบ้าง ซื้อของเมืองนี้ได้แต่ผ้าตาเจ็ดแปดผืน ตลาดก็เปนตลาดใหญ่ยืดยาว แต่ไม่สู้บริบูรณ์นัก ไปลงเรือที่ปลายตลาดริมวัดกลาง พระครูสุวรรณรังษีลงไปรับอยู่ที่ในเรือริมน้ำน่าวัดเมื่อขึ้นมา วันนี้มา

คอยรับอยู่ที่ในวัด ได้ถวายเงินพระสงฆ์ทั้งวัดกลางวัดสามม่ายที่ผ่านมา ได้ออกเรือจากท่าเวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง เรือทอนิครอฟต์ลาก พบจรเข้นอนอยู่บนหาดสองตัว ออกมาถึงที่ดอนเรือไฟติด ต้องตีกระเชียงออกไปถึงเกาะปราบ พ่วงเรือจักรนารายน์ลากมาทางนอก เพราะน้ำในกระเช็ดเปนเวลาแห้ง มาจนเวลาบ่าย ๒ โมง มีพยุฝนตกหนัก มืดไปทุกทิศต้องชิ้นเรือไฟ เปียกฝนหมดทั้งตัว แต่เรือเจ้านายที่มาภายหลังถึงต้องทอดสมอ เพราะไม่รู้ว่าจะไปทางใด บ่าย ๓ โมงสามเส้ยวมาถึงเรืออุบลบุรทิศ เรือเหว(๑) มาถึงเกือบบ่าย ๕ โมง บ่าย ๕ โมงได้ออกเรือ เวลา ๒ ทุ่มถึงแหลมกันทุรี ทอดนอนอยู่ในที่นั้น เวลา ๑๐ ทุ่มออกเรือ

วันที่ ๙ เวลาเช้า ๒ โมง ทอดสมอที่น่าเมืองหลังสวน แลเห็นแหลมประจำเหี่ยงข้างเหนือ แหลมบังมันเขาพะส่งข้างใต้ เปนปลายขอบเหมือนหนึ่งอ่าวกว้าง ๆ ที่ตรงกลางที่เปนเมืองหลังสวนมีเขาชับ

---

(๑) ที่เรียกว่าเรือเหวนั้น พระยาประภากรวงศ์ (ชาย บุนนาค) ต่อเปนเรือพระที่นั่งกระเชียงขนาดใหญ่ สำหรับพ่วงเรือไฟไปตามเสด็จ เมื่อยังว่าทหารมรินแลเรือรบอยู่แพนกหนึ่งต่างหากจากทหารเรือเวสาตรี ซึ่งยกไปจากกรมแสง เวลาพ่วงตามเสด็จไปแห่งใด ใครชมเรือลำนั้นก็เปนที่ชอบใจของพระยาประภากรวงศ์เจ้านายจึงทรงกระซิบเรียกกันว่า "เรือเหว" เลยเปนชื่อเรียกเรือลำนั้นตลอดมา

ซ้อนกันมาก บางเขาล้มไม้ เหลืออยู่บ้างโปร่ง ๆ ทำไร่เข้า ดู
เป็นพื้นเขียวสดงาม น้ำแม่น้ำหลากแดงลงมาในทเลจนถึงที่เรือจอด
พระยารัตนเศรษฐี พระจรูญราชโภคากร พระศรีโลหภูมิพิทักษ์
พระอัษฎงคตทิศรักษา(๑) ลงมาหาในเรือ ได้ลงมาคอยอยู่ที่ปากน้ำสี่
คืนมาแล้ว เวลาเที่ยง ๒๕ มินิตขึ้นบก เรือทอนิครอฟต์ลากตามร่อง
ขึ้นข้างเหนือสิบแปดมินิตถึงปากช่องลำน้ำ เขาปลูกพลับพลาไว้สอง
หลัง หลังนอกมีช่อฟ้าใบรกา แต่ไม่ได้แวะขึ้น เรือที่ลงมารับบันทุก
เข้าของแลนำร่อง มีเรือโขนอย่างบ้านนอกสองลำ โขนทาสีเขียน
ลายมีผ้าน่าแลภูด้ายดิบ ผูกธงแดงเด็ก ๆ ตรงกับภูขึ้นมาข้างน่าท้าย
ข้างละสองคน ลำหนึ่งอยู่ใน [๒๕
๒๖] พาย เห็นจะเป็นเรือแข่ง ที่ปากน้ำ
มีบ้านเรือนคนหลายสิบหลัง ปลูกมะพร้าวในหมู่บ้านมาก ระยะทาง
ตอนนี้มีที่ว่างเป็นป่าโกงกางเข้าไป จนถึงเขาตกน้ำมีศาลเจ้า ต่อนั้นไป
เมื่อถึงน่าเขาแห่งใด ก็มีบ้านเรือนเป็นหย่อม ๆ มีต้นมะพร้าวเป็นระยะ

---

(๑) พระยารัตนเศรษฐี (คอซิมก๊อง ณระนอง) ต่อมาได้เป็นพระ
ยาดำรงสุจริต มหิศรภักดี พระจรูญราชโภคากร (คอซิมเต็ก
ณระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองหลังส่วน ต่อมาได้เป็นพระยา ฯ
พระศรีโลหภูมิพิทักษ์ (คอซิมชิม ณระนอง) ผู้ช่วยราชการเมือง
ระนอง ต่อมาได้เป็นพระยาอัษฎงคตทิศรักษา พระอัษฎงคตทิศ
รักษา (คอซิมบี๋ ณระนอง) ต่อมาได้เป็นพระยารัษฎานุประดิษฐ
มหิศรภักดี เป็นพี่น้องกันทั้งสี่คน

ขึ้นไปไม่สู้ห่างกัน ประมาณสัก ๔๐ มินิต ตั้งแต่นั้นไปก็มีสวนทุเรียน ลางสาดหมากมะพร้าวรายไปตลอดจนถึงพลับพลาไม่ใคร่จะเว้นว่าง ดูต้นผลไม้งามตลอดทาง บ้านเรือนก็ไม่ใคร่จะมีเว้นว่าง แน่นหนากว่าทุกเมือง เดิมคิดว่าจะขึ้นเดิรที่บางยี่โร แต่ครั้นเมื่อเข้าไปในตำน้ำได้หน่อยหนึ่งฝนก็ตกไม่หยุด ร้อแต้วร้อเต่าจนถึงซ่ำก็มี ไปสองชั่วโมงกับ ๒๕ มินิตถึงบางยี่โร มีบ้านเรือนปลูกติดต่อกัน ไปตามริมน้ำเปนตลาดยาว ต้องเลยไปทางเรือ มีวัดตามระยะทางขึ้นมาห้าวัด บ่าย ๓ โมง ๔๕ มินิตถึงพลับพลาบางขันเงิน อยู่ในสามชั่วโมงกับ ๒๐ มินิต ที่ซึ่งทำพลับพลานี้เปนที่สวนราษฎร พระหลังสวนซื้อตกแต่งขึ้นเปนที่ทำพลับพลา อยู่ใต้บ้านพระหลังสวนลงมาทางบกเดิรประมาณ ๒๐ เส้น พื้นที่ข้างด้านน่าเปนที่แจ้ง หญ้าขึ้นแน่นเหมือนสนามที่ช่วยปลูกกว้างใหญ่ ตัดทางเดิรตกแต่งเข้าเปนสนามหญ้า ปลูกเปนที่พักเจ้านายข้าราชการสี่หลัง โรงเลี้ยงสองหลัง ตะพานที่ฉนวนทำเปนสามทาง อย่างกระไดทองกระไดเงินกระไดนาก ตลิ่งสูงสักสิบศอก พลับพลาหลังน่าทำเปนจตุรมุขโถง ดาดสี่มีช่อพ้าใบรกา หลังในเปนจตุรมุขกั้นฝากระแชง มีมุขกระสันชักติดกับหลังนอก มีหลังเล็ก ๆ แซกตามรักแร้อีกสี่หลัง ตกแต่งหุ้มดาดลาดปูผ้าขาวผ้าแดงผ้าดอก มีเครื่องเฟอรนิเช่อต่าง ๆ คือเตียงนอนตู้โต๊ะเก้าอี้ตามสมควร ข้างหลังพลับพลาลงไปมีสวนทุเรียนแตะลางสาดเปนพื้น ต้นไม้อื่นมีบ้าง ตัดทางบันจบให้ลดเลี้ยวเปนชั้นเชิง ที่หญ้าหนาก็ไว้เปนที่หญ้า ตัดวงประจบเข้าเปนรูปกลมรูปรี เปนแฉกดาวตามที่สมควรจะเปนได้

ที่เป็นโคกเนินสูง ก็แต่งให้เป็นรูปภูเขาบ้างเป็นเกาะบ้าง ปลูกหญ้าเพิ่มเติมให้เขียวเต็มที่ห่างลายหญ้าปลูกต้นโกรตน ต้นหมากเล็ก ๆ ต้นกล้วยเป็นหมู่ ๆ มีเรือนข้างในหลังย่อม ๆ อยู่ในส่วนสี่หลัง มีเครื่องใช้สอยคือน้ำโคมกระโถนทุกหลัง แต่เรือนเหล่านี้ไม่มีคนจะอยู่ ที่กลางส่วนทำเป็นโรงแปดเหลี่ยม ปูหญ้าเป็นขอบ กลางเป็นพื้นดินทุบเรียบเหมือนพื้นเรือนแขกในเมืองยะวา ตั้งโต๊ะเก้าอี้เป็นที่นั่งเล่น ตามโคนต้นไม้ใหญ่ก็ทำเก้าอี้ไม้ไผ่รอบ บางต้นก็ทำเป็นกรงปล่อยนก มีนกยูง นกหว้า นกเงือก นกเปล้า ไก่ฟ้า ตามต้นไม้มีชิ้น ลิง กัง ผูกไว้ แขวนและติดกล้วยไม้ต่าง ๆ ทั่วไปทุกแห่ง รอบบริเวณพลับพลากั้นรั้วใบตาลยาวประมาณสักสามเส้น การที่ตกแต่งทั้งปวง เป็นทำตามอย่างพลับพลาเมื่อครั้งไปไทรโยค ซึ่งพระอัษฎงค์ไปได้พึ่งคำเล่ามา แต่ที่นี่ได้เปรียบที่เป็นส่วนเดิม มีต้นผลไม้กำลังเป็นผล ทุเรียนเต็มทุก ๆ ต้น ลางสาดก็มีแต่ยังอ่อน ดูเป็นที่สนุกสนานเหมือนกับจะให้อยู่หลาย ๆ วัน แต่ฝนตกพรำอยู่เสมอไม่ขาด พื้นแผ่นดินเป็นโคลนเดินได้แต่เฉพาะที่โรยทรายเป็นทาง

เวลาเย็นออกจากพลับพลาไปตามทางถนน ซึ่งเขาตัดตั้งแต่บางยี่โรขึ้นมาจนถึงบ้าน ประมาณ ๒๕ เส้น ทางกว้าง ๘ วาโรยทรายเม็ดใหญ่ แต่ฝนตกมากนักไม่วายเป็นโคลน ตามสองข้างทาง มีเรือนโรงติด ๆ กันประมาณ ๑๕) หลัง แต่ดูโรเรไม่สู้เป็นที่ค้าขายอันใด เจ้าของว่าได้ล่อนักแต่ก็ไม่ติด เพราะราษฎรสันโดษเสียเหมือนอย่างเมืองพัทลุง ปลายถนนเป็นบ้านพระหลังส่วนภูมิที่กว้างใหญ่มีกำแพง

ล้อมรอบมีตึกใหญ่ยาว ๔๐ พีตเปนสี่มุขหลังหนึ่ง ตึกสำหรับทำครัว ข้างหลังยาวใหญ่อีกหลังหนึ่ง เนื่องเปนหมู่เดียวกัน ตึกกงสี่สองชั้นอยู่ข้างซ้ายตึกใหญ่อีกหลังหนึ่ง ตึกแปดห้องเปนที่ว่าความแลเล่นบิลเลี่ยดสองชั้นอยู่ริมประตูบ้านหลังหนึ่ง หลังตึกมีกำแพงรอบเปนสวนไม้ดอกไม้ผล ดูเปนที่สบายดีทั้งบ้าน กลับมาพลับพลาเวลาพลบเมื่องหลังสวนนี้ ฉันไม่คิดคเนใจว่าจะมีผู้คนเรือกสวนแน่นหนามากถึงเพียงนี้เลย ดูแปลกกับเมืองอื่น ๆ ถามดูจำนวนคนก็ว่ามีถึงหมื่นหกพันเศษ ที่ทำสำมโนครัว คนชุมพรที่แตกมาเกลี้ยกล่อมไว้ได้ถึงห้าสิบครัว แต่จีนมีสองร้อยเศษ ลำน้ำชุมพรขึ้นไปสองวันถึงพะโต๊ะปากทรงซึ่งเปนที่ทำแร่ดีบุก เปนท่าขึ้นที่จะเดินข้ามไปเมืองระนองทางคืนหนึ่งถึงปลายน้ำตกจากเขา ที่นาในพื้นเมืองได้เข้าไม่พอคนกิน ต้องซื้อเข้ากรุงเทพฯ ที่สวนเปนการทำง่ายอย่างยิ่ง ทุเรียนนั้นจะเรียกว่าสวนฤๅจะเรียกว่าป่าก็เกือบจะได้ เพราะเจ้าของไม่ต้องทำนุบำรุงอันใด ปลูกทิ้งไว้กับพื้นราบ ๆ ไม่ต้องยกร่อง เพราะน้ำไม่มีท่วม แลขุดลงไปที่ไหนมีน้ำในแผ่นดินทั่วทุกแห่ง ว่าเมื่อปีกลายนี้เปนอย่างน้ำมาก ก็ท่วมเพียงแปดชั่วโมงเท่านั้น เจ้าของสวนต้องเปนธุระแต่เวลาที่ทุเรียนมีผลต้องไปเฝ้า เมื่อแก่เก็บขายได้แล้วก็ไม่ต้องทำอะไรต่อไป เดิรไปข้างไหนคงจะเห็นต้นทุเรียนและได้กินทุเรียนอยู่เสมอ ๆ จำหน่ายออกจากเมืองชายไปจนถึงบ้านแหลมเมืองเพ็ชรบุรี ทุเรียนที่เนื้อหนาว่ามีน้อย ที่เนื้อบางอย่างทุเรียนเมืองนครมีมาก ดูถูกย่อม ๆ แต่นักเดงกินเขาชมกันว่ารสดีมันมาก หมากมะพร้าวเปนสินค้าไปจำหน่าย

กรุงเทพ ฯ นอกนั้นก็มีไต้หวายกระแชงเหมือนเมืองอื่น ๆ แต่มาดเรือและไม้กระดานไม่มี เพราะไม่ใคร่จะมีที่ป่า ถูกค้าที่หาบของไปขายทางเมืองระนอง มีทุเรียนกวนเป็นต้น ซากดับรับด้ายผ้าของต่างประเทศเข้ามาจากเมืองระนองก็มีอยู่มาก

ฉันเห็นว่าที่จริงก็ดูเป็นเมืองมั่งคั่งผู้คนมาก เจ้าเมืองสมควรจะเป็นพระยาได้ จึงได้ให้สัญญาบัตรเป็นพระยาจรูญราชโภคากร และตั้งหลวงพิพิธสุวรรณภูมิเป็นพระกาญจนดิฐบดีด้วย

วันที่ ๑๐ ก่อนกินเข้าไปที่สวนพระยาจรูญอยู่ใต้บ้านลงมาหน่อยหนึ่ง ปลูกมะพร้าว หมาก พลู กาแฟ มังคุด มะไฟ เงาะ และต้นผลไม้เมืองจีนต่าง ๆ ทั้งกานพลู จันทน์เทศ ทุเรียนดาษดื่นเป็นพื้นสวน เวลาบ่ายลงเรือขึ้นไปตามลำน้ำ น้ำเชี่ยวหนักขึ้นไปทุกที จนพอที่จะเรียกว่าเรี่ยวว่าแก่งได้ แต่แปลกกันกับข้างไทรโยค แม่น้ำนั้นดูค่อย ๆ สูงขึ้นไป มีที่น้ำเชี่ยวน้ำอับ แต่ในแม่น้ำนี้ไม่มีที่น้ำอับ มีแต่เชี่ยวมากเชี่ยวน้อย แลเห็นน้ำสูงได้ในระยะใกล้ ๆ เรือไฟทอนิครอฟต์ลากขึ้นไปสองชั่วโมงกับ ๔๕ มินิตถึงน่าถ้ำเขาเอ็น เป็นถ้ำเสมอพื้นดิน ที่ต้องขึ้นนั้นขึ้นดินมิใช่ขึ้นเขา แต่ศิลาน่าผาชันสูงใหญ่ดูงามดี มีสามถ้ำด้วยกัน ถ้ำกลางตรงน่าไม่ลึกว้างใหญ่ ปากถ้ำเบิดสว่าง มีพระพุทธรูปโตบ้างย่อมบ้างบิดทองใหม่ ๆ หกองค์ พระศิลาพม่าของพระยาระนองและพระยาหลังสวนมาตั้งไว้ ๒ องค์ ได้จารึกอักษร (๑)

---

(๑) คืออักษรพระนาม จ.ป.ร. ไขว้ กับศักราชปีที่เสด็จประพาส

ตามที่เคยจารึกไว้ที่ผนังถ้ำ และให้สร้างพระเจดีย์ซึ่งทำค้างอยู่ที่ช่องน้ำตื้นน่าถ้ำองค์หนึ่ง ถ้ำอีกสองถ้ำนั้นอยู่บนไหล่เขาสูงขึ้นไป ถ้ำหนึ่งฉันไม่ได้ไปดู เขาว่ากว้างเท่า ๆ กันกับถ้ำต่าง เป็นแต่ลึกเข้าไป อีกถ้ำหนึ่งต้องเดินเลียบเขาห่างตีนเข้าไปหน่อยหนึ่ง ปากถ้ำแคบในนั้นมืด ได้ไปมองดูที่ปากช่องจะไม่โตกว่าถ้ำกลางมากนัก แต่เป็นคั่วคาวจอกแจกไปทั้งถ้ำ เวลาเย็นเสียแล้วจึงได้รีบกลับมา ขาล่อง ๕๐ มินิตเท่านั้นถึงพลับพลา ขึ้นเดินบกจากพลับพลามาตามถนน อยู่ข้างเป็นหล่มเป็นโคลนมาก ฟากถนนข้างริมน้ำเป็นสวน มีเรือนเป็นระยะห่าง ๆ ฟากข้างในเป็นทุ่งนา ผ่านวัดด่านมาวัดหนึ่ง แล้วจึงถึงวัด (ตะ)โหนด ซึ่งพระครูธรรมวิจิตรอยู่ ได้แวะถวายเงินพระสงฆ์ประเดี๋ยวหนึ่ง แล้วลงมาบาง(ยี่)โร มีซุ้มทำด้วยไม้หมากทั้งต้นปลายเสายังมียอดอยู่ ไขว่ไม้เป็นตาชะลอมประดับด้วยกล้วยไม้ พวกจีนที่ตลาดจุดประทัดตีม้าล่อรับ ตลาดเป็นโรงสองแถวไปตามลำน้ำทางแคบยิ่งกว่าสำเพ็ง และเป็นโคลนเละเทะไม่ได้เข้าไปเห็น แต่เขาว่าเวลาเช้าตลาดออกเวลาเดียว มีคนขายของสดอยู่ในวันละ ๗๐ ๘๐ คน พวกที่อยู่บางขันเงินก็ลงมาจ่ายตลาดบางยี่โร เดิรตั้งแต่พลับพลามาจนถึงตะพานน้ำครึ่งชั่วโมงตรง ๆ เป็นอย่างเดิรช้าเพราะติดโคลน แต่กระนั้นยังต้องมารอเรืออยู่อีกเจ็ดมินิตจึงได้มาถึง ล่องลงมาชั่วโมงเศษเล็กน้อย เวลาทุ่ม ๒๕ มินิตถึงเรืออุบลบุรทิศ

กำหนดจะออกจากเมืองหลังส่วนเวลาพรุ่งนี้ แวะเกาะพิทักษ์แหลมกรวด สามร้อยยอด เพราะต้องพักผ่อนให้เรือเล็กได้รับฟืนที่

ดอยสุเทพ เมื่อมองจากวัดพระธาตุ ๆ

เมืองชุมพร กำหนดจะถึงกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๑๕ สิงหาคม

ตัวฉันและบันดาคนที่มาเป็นสุขสบาย แต่คอนหลังนี้ถูกฝนชุก นักไม่มีวันเว้นเลย

อนึ่งหนังสือของเธอลงวันที่ ๘ สิงหาคม นั้นได้รับแล้ว

สยามินทร์

ห้องสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

พระราชหัตถเลขา

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

คราว ร.ศ. ๑๐๙

ประกาศ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การเสด็จพระราชดำเนิรครั้งนี้ได้โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมิ์ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ อธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีว่าการกรมยุทธนาธิการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เปนประธานในที่ประชุมเสนาบดี บัญชาการทั้งปวงสิทธิขาดทั่วไป พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (กรรมการ) ว่าการกรมพระนครบาล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีว่าการกรมวัง พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ อธิบดีกรมโยธาธิการ เจ้าพระยารัตนบดินทร์ ทัศมุหนายก เจ้าพระยาพลเทพ ทัศมุหพระกระลาโหม พระยาภาส

กรวงศ์ ที่เกษตราธิบดี เปนผู้รักษาพระนคร(๑) ซึ่งจะได้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวัง การอันใดเกิดขึ้นที่ควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้มีหนังสือไปกราบบังคมทูลพระกรุณา ถ้าการอันใดร้อนเร็ว หรือเปนการไม่สำคัญก็ให้พร้อมกันบังคับบัญชาให้ตลอดไปทุกประการ อย่าให้คนทั้งปวงมีความวิตกหวาดหวั่นสิ้นเส้นประการใดเลย

ประกาศมาวันที่ ๑๖ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

---

(๑) ผู้ซึ่งมีตำแหน่งในที่ประชุมเสนาบดีไปตามเสด็จครั้งนั้น คือ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ ๑ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อธิบดีกรมธรรมการ ๑ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ ตามเสด็จไปที่หลังไปเข้ากระบวรเสด็จแต่เมืองบีนังมาอีกพระองค์ ๑

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

พลับพลาที่ประทับแรมเมืองชุมพร

วันที่ ๑๙ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๒๓ ๑๐๙

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร

ด้วยตั้งแต่ฉันได้ออกจากกรุงเทพ ฯ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ลงมาถึงเมืองสมุทปราการ เวลาบ่าย ๒ โมง หยุดบูชาพระสมุทเจดีย์แล้วออกไปทอดคอยน้ำอยู่ในไลต์เฮาส์ จนเวลา ๒ ยามเศษจึงได้ข้ามสันดอน เวลาที่เรือทอดอยู่นั้นลมพัดกล้ามีรถอกดูเหมือนหนึ่งว่าข้างนอกจะมีคลื่น แต่ครั้นเมื่อเรือออกมาก็ไม่มีคลื่น ด้วยเปนเวลาลมสงบแล้ว ในวันที่ ๑๗ เดิรเรือตลอดทั้งกลางวันกลางคืนก็ไม่มีคลื่นลมเลย วันที่ ๑๘ เวลาย่ำรุ่งถึงเมืองชุมพร กรมหมื่นดำรงราชานุภาพซึ่งขึ้นไปตรวจทางตลอดจนเมืองระนองกลับมา ลงไปหาในเรือแจ้งว่าระยะทางที่จะเดิรบกตั้งแต่เมืองชุมพรไปถึงเมืองกระ ได้วางระยะพลับพลา ตั้งแต่ท่าตะเภาไปถึงปรำที่พักกินเข้าเช้าในสวนอำแดงนุ้ย บ้านถ้ำสนุก $\frac{๑๙๐}{๒๘๐}$ เส้น(๑) ตั้งแต่บ้านถ้ำสนุกถึงท่าเพะเปนพลับพลาประทับร้อน $\frac{๑๖๕}{๑๖๒}$ เส้น แล้วไปประทับแรมที่ท่าไม้ตาย ๑๖๓ เส้น รวม

---

(๑) ที่เดชระยะทางเปน ๒ แปลง จำนวนข้างบนเจ้าเมืองกรมการสำรวจไว้ จำนวนข้างล่างสอบใหม่เมื่อไปตรวจการ

ระยะทางในวันแรกนี้ ๖๑๘/๕๗๕ เส้น ตั้งแต่ท่าไม้ตายไปถึงท่าสารพรมแดนเมืองชุมพรเมืองกระ เปนที่หยุดพักกินเข้าเช้าทาง ๑๒๕/๕๗๕ เส้น ตั้งแต่ท่าสารไปถึงปกอินทนิล เปนที่ประทับร้อน ๑๓๖ เส้น ตั้งแต่ปกอินทนิลไปถึงโรงโปลิศปากจั่น ๑๙๕/๒๐๔ เส้น ไปพลับพลาแรมอีก ๓๔ เส้น ระยะทางวันหลังนี้ ๕๐๔ เส้น รวมระยะทางตั้งแต่ท่าตะเภาถึงปากจั่นเปนทาง ๑๐๔๓ เส้น คนที่นี่เขาเดิรกันวันเดียว แต่เห็นว่าเปนทางลำบากต้องขึ้นเขา ๓๑ แห่ง ข้ามชาร ๕๓ แห่ง ถุยชาร ๒๑ แห่ง จึงได้ผ่อนระยะเปนสองวัน การที่จะเดิรเปนความลำบากก็จริง แต่ซึ่งระงามไม่เคยเห็นที่ไหนเหมือน การรับรองที่เมืองระนองว่าจัดไว้แขงแรงอย่างยิ่ง กรมหมื่นดำรงได้เลยไปดูเมืองมลิวันฝ่ายอังกฤษ ซึ่งหมายว่าถ้าเปนที่ควรดูจะได้ไปดู แต่ครั้นเมื่อได้ไปเห็นแล้วกลับกลายเปนอย่างอื่น ได้คัดถ้อยคำของกรมหมื่นดำรงส่งมาให้อ่านเล่นขัน ๆ ด้วยแล้ว(๑) ได้จ้างเรือบันทุกสิ่งของล่วงน่าขึ้นไปแต่เวลาเช้า เวลาบ่าย ๒ โมงฉันจึงได้ขึ้นบก เปนเวลาน้ำขึ้งจะลง เรือสตีมลันช์ลากขึ้นไปได้ตลอดจนถึงท่าตะเภา ในลำน้ำเปนที่น้ำลึกบ้างตื้นบ้างเปนแห่ง ๆ เรือไปติดที่หัวหาดแห่งหนึ่งเปนที่หลัก ๒๕๐ เส้น นอกนั้นก็ไปสดวกจนถึงท้ายบ้านท่าตะเภา จึงต้องปล่อยเรือไฟลากระเชียงขึ้นลัก ๑๕ มินิตก็ถึงพลับพลาทางในลำน้ำประมาณลักสามชั่วโมงมีเศษเล็กน้อย ไม่ไกลกว่าขึ้นไป

---

(๑) เมื่อจะรวมฉบับที่พิมพ์ครั้งนี้ คำกราบทูลของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพค้นไม่พบ

บางยี่โรเมืองหลังสวนมากนัก ลำน้ำไม่เหมือนเมืองหลังสวน ตลิ่งต่ำ น้ำไม่สู้เชี่ยว สองฝั่งตั้งแต่พ้นปากคลองบางยางขึ้นไปเปนท้องทุ่งโดยมาก มีเรือนราษฎรรายขึ้นไปห่าง ๆ มีสวนหมากมพร้าวแลไร่เปนแห่ง ๆ อยู่ข้างโรเรกว่าเมืองหลังสวนมาก ที่ท่าตะเภาซึ่งเปนเมืองนั้นอยู่ข้างฝั่งเหนือ มีเรือนโรงอยู่ที่ริมน้ำ ประมาณสักร้อยหลัง พลับพลาตั้งอยู่ฝั่งใต้ริมชายทุ่ง เปนที่แจ้ง ได้ทำเปนสามหลัง ท้องพระโรงสามห้องหลังหนึ่ง พลับพลาข้างในห้าห้องเฉลียงรอบรีหลังหนึ่งขวางหลังหนึ่ง ข้างน่ามีเรือนเจ้านายหลังหนึ่ง เรือนข้าราชการหลังหนึ่ง รั้วค่ายใช้ไม้ไผ่ดำ พื้นข้างน่าปลูกหญ้าเปนหย่อม ๆ ข้างในตัดทางวนเวียนไปในพื้นหญ้าเปนสวนปลูกต้นไม้เล็กๆตามแต่จะหาได้ มีกรงสัตว์แลแคร่หลังคาที่นั่งเล่นพอสมควรเปนที่สบาย เวลาค่ำวันนั้นอนที่พลับพลา ที่นี่เวลากลางคืนหนาวต้องห่มผ้า เวลากลางวันก็ไม่สู้ร้อนมากนัก

วันที่ ๑๙ เปนวันพักจ่ายข้างตระเตรียมการที่จะเดินทาง ข้างที่จะเปนพาหนะมาถึงพร้อมกันแล้ว คือข้างเมืองชุมพรประทิวท่าแซะ ๗๐ ข้าง ข้างเมืองไชยา ๒๐ เมืองระนอง ๕๐ เมืองหลังสวน ๙ เมืองนครศรีธรรมราช ๓๐ เปนพอใช้ไม่ขัดขวางอันใด

พระยามหามนตรี(๑) ป่วยมาจากกรุงเทพ ฯ แต่วันที่ ๑๐ เดือนเมษายน ตัวเองเข้าใจว่ามาทเลเคยหาย แต่ครั้นมาตามทางกินอาหารไม่ได้ จับมากไป เวลาเช้าวันนี้อาการค่อยคลายขึ้น ครั้นจะพาไปด้วย

---

(๑) พระยามหามนตรี(เวก ยมาภัย)ภายหลังได้เปนพระยาอภัยรณฤทธิ์

ก็เหนว่าจะต้องเดิรบก จะถูกแดดแลกระเทือนมากจึงได้ส่งให้กลับเข้าไปกรุงเทพฯ แต่บันดาเจ้านายข้าราชการแลไพร่พลซึ่งมาทำการอยู่ก่อนแลที่มาในกระบวร ไม่มีผู้ใดป่วยไข้อันใด คนทำงารปวดศีร์ษะตัวร้อนบ้างสองสามคนก็หายด้วยยาคินินในวันเดียวนั้น นับว่าเปนเวลาสบายตั้งแต่เมืองชุมพรตลอดออกไปจนเมืองกระเมืองระนอง.

สยามินทร์

NATIONAL LIBRARY

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

เรือพระที่นั่งอุบลบุรีทิศ ทอดที่เมืองภูเก็จ

วันที่ ๓๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙[๒๓]

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกมาแต่พลับพลาท่าตะเภาจนถึงวันที่ ๑๙ เดือนเมษายน ขาดแต่เพียงในวันนั้นเวลาเย็นไปดูบ้านท่าตะเภาซึ่งเปนเมืองแต่หมู่บ้านร่องแร่งไม่น่าจะกล่าวถึง ค้างอยู่ที่พลับพลาอีกคืนหนึ่ง วันที่ ๒๐ ขึ้นม้าพร้อมด้วยเจ้านายขุนนางบางคน เหลือนั้นไปช้าง ช้างในไปวอ ออกจากพลับพลาเดิรไปตามทางที่ตัดแต่ง การซึ่งเรียกว่าตัดทางทำทางนั้น จะเข้าใจว่าเหมือนตัดทางเสด็จจากพระปฐมเจดีย์ไปพระแท่น ฤๅตั้งแต่พระบาทลงมาเมืองปราจิณบุรีนั้นไม่ได้ ตัดทางนี้คือตัดกิ่งไม้และต้นไม้เล็กๆ ซึ่งรกระข้างทางเพราะทางโทรเลขในเมืองชุมพร ซึ่งพระรามบริรักษ์ออกมาเกณฑ์ให้ทำนั้น ไม่ได้ทำกี่เส้น เปนแต่มาเบียดเบียนราษฎร จนแตกตื่นไปหมดแล้วก็เลิกกันเท่านั้น ชื่อเสียงยังเปนที่เกลียดชังรุนแรงมาก ทางที่ตัดไปเดี๋ยวนี้ คือตามทางเดิมซึ่งเปนทางช้างเดิรบันทุกสินค้าเข้าออกกับเมืองกระ คือ ขาออกเปนสินค้ากรุงเทพ ฯ มีหม้อเข้าเปนสำคัญกว่าอื่น (๑) ขากลับ

---

(๑) คือหม้อเข้าบางตนาวศรี กล่าวกันว่าที่อื่นๆ ดินสู้ไม่ได้ ทำไม่ได้บางดีเหมือนหม้อบางตนาวศรี มีผู้เอาไปจำหน่ายถึงเมืองมริดแดเมืองตนาวศรี

บันทุกหวายชุมพรเปนต้น ซึ่งเปนสินค้าเกิดที่เมืองกระเข้ามาเมืองชุมพร ค่าจ้างบันทุกไปบันทุกมาเที่ยวละสี่บาท ถึงว่าช้างอกกว้างน่าจะต้องเดิรทางโตๆก็จริง แต่ช้างไม่ได้เดิรทางใหญ่เลย ก้าวเท้าเกือบจะตรงกันทั้งสี่รอยซึ่งเปนทางเดิรจึ่งได้มีเท่ากับ "พอจุรอยผู้เดียวเดิร" ทางตอนแรก ๆ ไปก็ดูตั้งใจที่จะตัดตอไม้เล็ก ๆ ออกไปให้ได้สี่ศอก แต่เพราะวันจวนเหลือเกินนัก จึ่งได้อยู่ตามเดิม เปนแต่ตัดหนึ่งหม่เพียงเก้าวาสิบวาเส้นหนึ่ง ตัดแต่ต้นไม้สองข้างซึ่งช้างเดิรอยู่นั้นเขาไม่ได้ใช้กูบ ช้างเราไปมีกูบ ต้องตัดกิ่งไม้เสียพอไม่ให้ระ แต่ซึ่งจะปราบฉายทางให้ราบนั้น ถึงมีเวลาเท่าไรก็ปราบฉายไม่ได้ เพราะตั้งแต่พ้นทุ่งนา ซึ่งเรียกว่ากรอกธรณี เปนนาพระยาชุมพรเปนต้นออกไป ก็เปนที่ดุ่ม ๆ ดอน ๆ ไปตลอด ตะพานที่ข้ามลำน้ำนั้น ถ้าจะทำให้ตลอดทุกลำน้ำลำห้วยก็จะเปนการเหลือกำลัง ถ้าจะนับตลอดทางแล้วเปนหลายร้อยตำบลที่ต้องข้ามต้องใช้ขับม้าแลช้างลุยน้ำ เว้นไว้แต่ที่เปนลำคลองใหญ่ คือคลองชุมพรซึ่งทบไปทบมาต้องข้ามหลายครั้ง แต่น้ำก็ตื้น ตะพานแรกพวกที่คุมช้างไปไม่ทราบพาช้างเดิรทางตะพานจนตะพานหัก ก็ต้องขับม้าลุยน้ำไป ลำบากอยู่แต่เมื่อจะขึ้นตลิ่งเปนที่ชันสูงทุกแห่ง ตั้งแต่กรอกธรณีออกไปจนถึงบ้านถ้ำสนุก มีนาเกือบจะติดต่อกันไปแต่ร้างเสียหลายตำบล ด้วยเรื่องกลัวเกณฑ์ทำทางโทรเลขอย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องไม่มีเข้ากินอย่างหนึ่ง นาในเมืองชุมพรหมู่นี้อยู่ข้างจะเสียทุก ๆ ปี ถึงในปีนี้เข้าก็เสียมากกว่าได้ เพราะน้ำฝนน้ำท่าไม่ปรกติ แต่ข้างเมืองกระเชา

บริบูรณ เข้าที่ใช้เลี้ยงคนทำทางแลไพร่พลที่ไปใช้เข้ากรุงเทพ ฯ ทั้งสิ้น ดูภูมฐานคล้ายกันกับเมืองพัทลุง แต่ที่เมืองพัทลุง ดูชุ่มชื่นมีอาการที่จะพึงเห็นบริบูรณกว่าที่นี้ ทางผ่านเขาเตี้ย ๆ มาเขาหนึ่งเรียกว่าเขาปูน มีบ่อน้ำซับฤาน้ำซึมคล้ายกับที่เมืองกาญจนบุรีอยู่ข้างทาง น้ำตกรินๆ อยู่เสมอไม่ขาด ว่าถึงคนแลสัตว์จะอาบกินเท่าไรก็ไม่รู้แห้ง ไปพักกินเข้าเช้าที่สวนอำแดงนุ้ย ปลูกแต่แคร่ใต้ต้นไม้ไม่ได้ทำพลับพลาถ้ำสนุกซึ่งเรียกเปนชื่อตำบลนี้ อยู่ห่างสวนอำแดงนุ้ยไปประมาณ ๒๐ เส้นแต่ไม่ได้ไปเที่ยว เข้าเพียงห้าโมงออกเดิรจากบ้านถ้ำสนุกไปประเดี๋ยวหนึ่งถึงหลัก ๓๐๐ เส้น เปนที่สุดที่คนเมืองชุมพรไปตั้งทำมาหากิน ต่อนั้นไปเปนดง ดงนั้นไม่เปนป่าใหญ่สูงอันใดเปนแต่ป่าดิบโปร่ง ๆ ดงพระฉายทึบกว่า มีต้นตะเคียนต้นยางใหญ่ห่าง ๆ ที่ทึบก็ทึบด้วยไม้เล็ก ๆ คือไผ่ผากแลระกำเปนพื้น ทางระยะนี้ขึ้นสูงลงต่ำบ่อย ๆ ที่ต้องข้ามห้วยตลิ่งสูงสองแห่งคือห้วยพริงกับห้วยแพะ ทางตอนย่านสาวร้องไห้ซึ่งเปนย่านยาวแลเปนที่แจ้งอยู่ข้างจะร้อนจัด แผ่นดินที่สูงตอนนี้เพียง ๑๕๐ พีศ ครั้นเมื่อถึงบกแพะซึ่งเปนที่ประทับร้อนต่ำลงไป ๕๐ พีศ พลับพลาประทับร้อนนี้ทำอย่างน้อย ๆ ยังไม่แล้วเสร็จดี แต่พอพักกันได้ บ่าย ๓ โมงเดิรจากตำบลแพะ ตอนนี้ต้นไม้ทึบกว่าที่ล่วงมาแล้ว แต่ทึบด้วยไผ่ผากขึ้นชิดลำประกันครอบทาง มิใช่ร่มไม้ใหญ่ที่อยู่เปนระยะห่าง ๆ มีต้นยูงเปนต้น ทางเดิรขึ้นๆ ลงๆ หนักขึ้นกว่าแต่ก่อน เกือบจะว่าได้ว่าไม่มีที่ราบเกินสิบเส้น เพราะเปนอันเดิรขึ้นไปตามไหล่เขา แต่เขาเหล่านี้เปนดินแดง ๆ มากกว่า

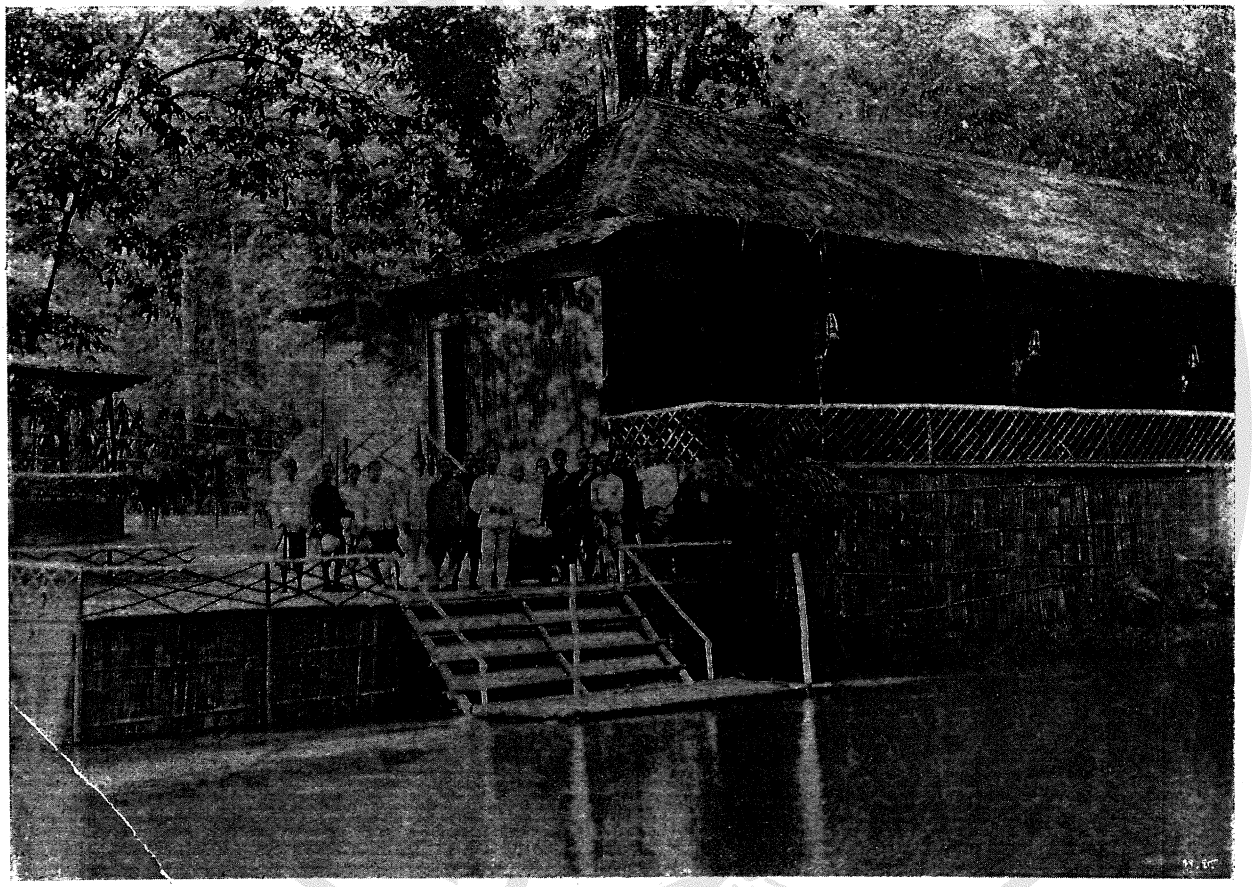

รูปหมู่ฉายที่พลับพลาประทับแรม ท่าไม้ตายแขวงเมืองชุมพร

เปนศิลา พบศิลาก้อนตามทางบ้างก็เหมือนกับเปนศิลาลอย ทางที่เลียบไหล่เขาสูง ๆ จนแลลงไปข้างล่างลึกก็มีหลายแห่ง ต้องข้ามลำธารที่ลึกคลั่งชันเนื่อง ๆ ช้างต้องคุกเท้าหลังเวลาลง ม้าเวลาจะขึ้นต้องขับอย่างแรงบางทีก็ชงักบ้าง ต้องข้ามคลองชุมพรสองแห่ง คือท่าเซะแลหาดพม่าตาย พื้นคลองเปนกรวดน้ำไหลเชี่ยวอย่างลำธารกว้างประมาณ ๑๐ วา ๑๒ วา ต้องทำตะพานข้าม เดิรไปตามทางนั้นแลเห็นเขารอบทุกด้าน สลับสับเปลี่ยนกันมาไม่รู้ว่าลี่ยอด ไหล่เขาที่ข้ามไปวันนี้สูงอยู่ใน ๒๕๐ ฟีตไปหา ๓๐๐ ฟีต บ่าย ๔ โมงไปถึงท่าไม้ตาย ซึ่งเปนที่ประทับแรม พระอัษฎงคตทิศรักษา(๑) มาคอยรับที่จะนำทางต่อไปอยู่ที่นั้น ที่ซึ่งตั้งพลับพลาอยู่ในระหว่างซอกเขาทั้งสองข้างมีลำคลองชุมพรอยู่ใกล้เขาด้านหนึ่ง จึงทำพลับพลาที่ริมคลองเปนข้างใน อาศรัยเขาเปนรั้วค่ายด้านหนึ่ง มีพลับพลาท้องพระโรงหลังหนึ่งที่อยู่เจ็ดห้องหลังหนึ่งรั้วค่ายใช้ม่านฉนวน ที่อยู่นั้นตั้งอยู่ริมน้ำ แลมีชานกว้างปลูกลงไปในน้ำอยู่ในร่มอินทนิลใหญ่ต้น เปนที่นั่งเล่น น้ำในลำธารลึกลับเศษจนศอกหนึ่ง ไหลเชี่ยวเปนที่อาบเล่นสบาย

วันที่ ๒๑ เวลาเช้าโมงเศษ ออกจากพลับพลาท่าไม้ตาย ทางเดิรยิ่งขึ้นสูงลงต่ำมากขึ้นกว่าตอนหลังเวลาวานนี้ ต้นไม้ก็ยิ่งทึบ

---

(๑) พระอัษฎงคตทิศรักษา (คอซิมบี้ ณระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองกระบุรี ต่อมาได้เปนพระยารัษฎานุประดิษฐ มหิศรภักดี ผู้ว่าราชการเมืองตรัง แล้วเลื่อนเปนข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็จ

มากขึ้น ท่าซึ่งข้ามห้วยก็ยิ่งสูงยิ่งชันมากขึ้น ต้องข้ามลำคลอง ชุมพรสองแห่ง คือย่านเลื่อเต้นแลบกกลางมีตะพาน เมื่อออกจากท่าไม้ลายไปหน่อยหนึ่ง พบคนเมืองกระซึ่งมาทำไร่อยู่ในเขวง ชุมพรสองเรือน ข้ามหาดประในลำน้ำชุมพรไปขึ้นท่าสารเปนพรมแดนเมืองกระกับเมืองชุมพรต่อกัน เปนที่ประทับเช้า มีบ้านเรือนคนที่มาทำไร่อยู่หลายเรือน ตามเขาที่ต่ำ ๆ ก็เปนที่ตัดไม้ทำไร่โดยมาก หม้อซึ่งบันทุกออกไปเมืองกระค้างอยู่ เพราะช้างต้องเกณฑ์รับเสด็จ ถามได้ความว่าซื้อมาจากกรมหมื่นศิริธัช ค่าจ้างคนหาบ หาบหนึ่ง ห้าสิบใบเปนเงินกึ่งตำลึง ถ้าบันทุกช้างได้ร้อยใบเปนค่าจ้างสี่บาท จำหน่ายที่เมืองกระร้อยละสิบสองเหรียญ ยังมีผู้รับไปขายปลีกเปนใบละสลึงอีกชั้นหนึ่ง อยู่ข้างได้ราคาดีมาก ที่พลับพลานั้นแลตามทางได้ยินเสียงชะนีร้องโหยไห้ไปโดยรอบ แต่พวกนี้ไม่รู้จักจับชะนีเล่นเลย ร้องว่า “ยกไม่ไหว” เวลาเช้า ๕ โมงออกจากท่าสารไปกระบวนช้าง เพราะจะต้องลงหินซองเดิรถุยลำธาร ใช้ช้างพระยานครศรีธรรมราช(๑) ชื่อพังเล็บดำ ผีเท้าเร็วแลหลังดีผูกสับประคับเมาะอย่างแขกของพระยาระนองกว้างขวางแลไม่ใคร่โคลง ดีกว่าสับประคับไทยมาก ทางตั้งแต่ท่าสารพรมแดนไปจนถึงเมืองกระ เขาล้มไม้ตัดทางกว้างขวางใหญ่โตตามแบบทางสายโทรเลข ได้ปักเสาไว้แล้วก็มาก ที่ยังไม่ได้ปักก็มีเสาทอดประจำที่อยู่แล้วบ้าง ตัดไว้

---

(๑) พระยานครศรีธรรมราช (หนูพร้อม ณนคร) ต่อมาได้เปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

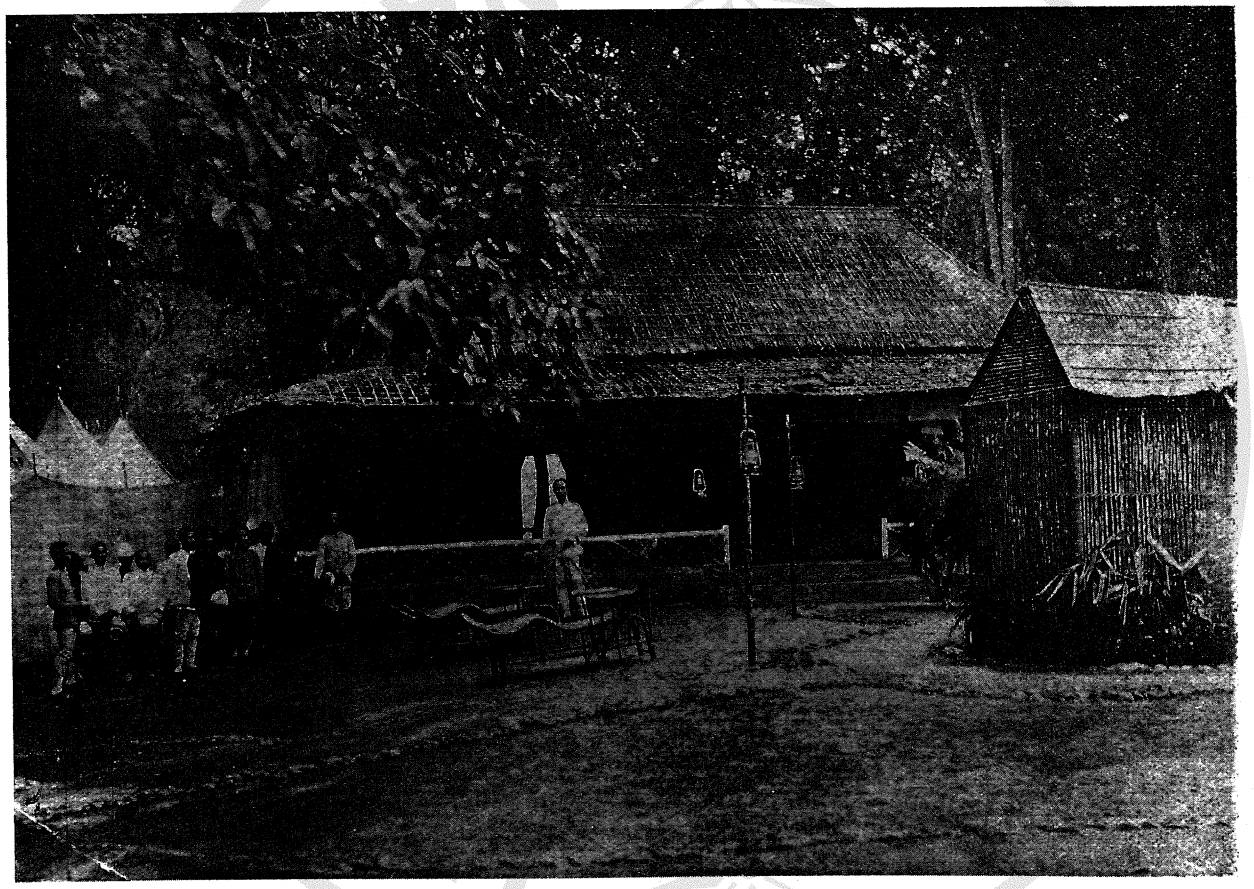

รูปหมู่ฉายที่หลังท้องพระโรงพลับพลาประทับแรม ท่าไม้ตายแขวงชุมพร

แล้วยังไม่ได้มาทอดประจำที่บ้าง จะพาดเมื่อไรก็พาดได้ แต่ทางที่เดินฉายปราบไม่ได้เช่นว่ามาแล้วต้องเดินขึ้นสูงลงต่ำร่ำไป เดินไปในช่องเขาที่แคบหน่อยหนึ่งออกที่กว้าง แลเห็นเขาเป็นวงรอบสลับซับซ้อนกัน พื้นดินที่เดินไปสูง ๆ ต่ำ ๆ แลเห็นซึ่นระดังงามไปรอบข้าง เมื่อช้างขึ้นที่สูงก็แลเห็นกระบวนหลังแลกระบวนน่าตลอด เมื่อลงที่ต่ำก็แลเห็นกระบวนที่ลงจากที่สูงข้างหลังแลขึ้นข้างน่างามนัก ในกลางที่กว้างนี้เป็นวอเตอเชด ซึ่งเขาเรียกตร่อน้ำแบ่ง ลำธารข้างหนึ่งน้ำตกไปลงคลองชุมพร ลำธารข้างหนึ่งน้ำตกไปลงคลองปากกะลิฤๅปากฉลึกเมืองกระ จะหาศิลาที่จารึกให้เป็นน่าผาแห่งใดแห่งหนึ่งก็ไม่มี ด้วยใกล้ ๆ ทางเป็นแต่เนินดินไปเสียทั้งนั้น มีแต่ศิลาลอยใหญ่จมดินอยู่ที่ข้างทางก้อนหนึ่ง จึ่งได้จารึกอักษร จ. ป. ร. อย่างเช่นในอัฐ (เพราะมิได้ลงช้างไปเขียนเอง) แลศักราช ๑๐๙ มอบเครื่องมือให้ผู้ช่วยเมืองไชยาอยู่เราะ แล้วเดินต่อไปทางประมาณสักหกสิบเจ็ดสิบเส้นลงปากหินซอง คำซึ่งเรียกว่าหินซองนี้ คือเป็นทางไปในระหว่างเขาติดต่อกัน เหมือนกำแพงกั้นทั้งสองข้างแต่มิใช่ว่าเขากั้นไปตามยาวเช่นเดินไปในฉนวน เขานั้นกั้นขวาง ๆ ริ ๆ เกือบจะว่าตั้งอยู่ทุกท่า คือตะแคงบ้างเสียวบ้างตามยาวบ้าง ขวางตรง ๆ บ้าง ถ้าเป็นแต่เสียวก็ต้องเสียวน้อยหน่อยหนึ่ง ถ้าขวางตรงก็ต้องเสียวอ้อมฤๅข้ามให้ล่เขาไป แต่ซึ่งจะหาทางที่ไม่ตะแคงข้างหนึ่งนั้น นอกจากเดินในลำธารสายน้ำแล้วเป็นไม่มี จึ่งต้องเดินในลำธาร แต่ในลำธารที่เดินนั้นไม่เป็นศิลาก้อนใหญ่ ถึงว่าสายน้ำไหลเชี่ยว

ก็ไม่มากพออาบ น่าลำธารไปกว้างสองศอกบ้างสองศอกเศษบ้าง มีต้นบอนขึ้นทั้งสองฟากสะพรั่งเขียวไปตลอด ตางตอนก็ตรงลิ่วแลสุดตา แต่เปนเช่นนี้ไปหลายลิบเส้น จึ่งไปมีที่คดเคี้ยวสายน้ำลึกมากขึ้นต้องขึ้นเดรียข้ามหัวเขาแลลงที่ชัน ๆ สูงตั้งแต่สามวาสี่วาจนถึงห้าวาหกวา ชันโกรกเปนขั้นกระไดลงกระไดจนต้องดับคั่นก็มี ในกลางย่านหินซองนี้มีน้ำตกจากศิลาที่เขาสูงสักเจ็ดแปดศอกแห่งหนึ่ง คล้ายกับพุเล็ก ๆ ที่ไทรโยคเรียกว่าน้ำฉ่า ดูเปนที่ชื่นชมยินดีของคนที่เดรทางอย่างยิ่ง น้ำสนิทเหมือนหนึ่งพุที่เขาในทเลทั้งปวง เปนไม่มีใครเว้นที่จะลองดื่มได้สักคนเดียว ตั้งแต่พ้นน้ำฉ่าไปหน่อยหนึ่ง ต้องขึ้นลงถี่อย่างยิ่งไปจนถึงห้วยกุย จึ่งได้พ้นหินซอง คือหมดเขาที่เปนกำแพงทั้งสองข้างพร้อมกัน ตกถึงที่กว้างแลเห็นเขาซึ่งข้ามมาแล้วเปนกำแพงดำเงื้อมอยู่ข้างหลัง ตามซ้ายขวาแลข้างหน้าก็มีเขาสกัดกั้นไปรอบ แต่ห่างออกไปไม่เหมือนที่หินซอง ไปหน่อยหนึ่งก็ถึงพลับพลาประทับร้อนบกอินทนิล ถึงว่าช้างที่ไปว่ามีผีเท้าเร็วก็เดรเร็วไปไม่ได้ ด้วยเรื่องขึ้น ๆ ลง ๆ นี้เดรอยู่ในโมงละ ๑๕๐ เส้น พลับพลาที่บกอินทนิลนี้ตั้งอยู่ริมธารน้ำต้นคลองกะถุณฑึก เขาทำที่อาบน้ำไว้ถมศิลากั้นขังน้ำได้สูงกว่าศอก มาถึงบ่ายโมงเศษ เดรถึง ๒ ชั่วโมง บ่าย ๓ โมงเกือบครึ่งออกเดรจากบกอินทนิลไปม้า ตอนแรกมีขึ้นสูงลงต่ำถี่ แต่ต่อไปตอนข้างหลัง ได้เดรราบตอนยาว ๆ เพราะเขาตัดทางฝานไปตามหัวเนิน เหมือนอย่างขึ้นเขาสูงเมืองบี่นัง บางแห่งเหมือนที่เดียว ชั่นะรี่ยิ่งงามขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก แลไปข้างหลังมี

ทรงช้างถึงบกอินทนิล พลับพลาประทับร้อน แขวงเมืองกระบุรี

เขาสูงที่สุดจนเขียวเสมอเมฆ แล้วมีเขาต่ำ ๆ ซ้อนลงมาเป็นชั้น ๆ ด้านข้างแลด้านน่าก็มียอดเขาเป็นลูกคลื่นไปทั้งนั้น ต้นไม้หลังเนินที่ใกล้ ๆ โปร่งแลเห็นได้โล่งตลอด ที่เป็นพื้นราบคล้ายกับเมืองกาญจนบุรีเมื่อจะถึงปากแพรกก็มี ที่ราบนี้เดิรไปหาเขาแถวหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ข้างน่า แล้วเดิรเลียบเขานั้นไป ให้ข้างเขาที่ข้ามมาแลเห็นเขาซับซ้อนกันเช่นว่ามาแล้ว แต่พื้นราบซึ่งมาจากเขาหมู่หลังนั้น เป็นที่ต่ำแลดูลึกลงไป เหมือนเป็นทเลใหญ่อยู่ในหว่างเขา ที่ริมทางที่ไปมีต้นไผ่ขึ้นเรียงเป็นแถวเหมือนที่สวนศราญรมย์ เลี้ยวหัวเขานี้ถึงตำบลช้างกลัง (ซึ่งมีนิทานเล่าคล้ายเรื่องตามองไล่) เป็นทางแคบเลียบไปตามไหล่เขาที่ชัน พื้นดำธารข้างล่างลึก แต่ไม่น่ากลัวเหมือนอย่างชื่อที่เรียก ด้วยหนทางกว้าง ตั้งแต่ช้างกลังไปแล้วก็ไม่ต้องข้ามน้ำข้ามธารอีกเป็นแต่ขึ้นสูงลงต่ำบ้างไม่สูงนัก พื้นราบ ๆ เขาก็ส่วนเขา ดินก็ส่วนดินไม่ปนกันเหมือนอย่างแต่ก่อน ป่าก็เป็นต้นไม้ราย ห่าง ๆ โปร่ง ๆ คล้ายพระแท่นดงรัง ทางโทรเลขกว้างใหญ่สบายจนถึงคลองกะฉัฏฉลึก ซึ่งต้องข้ามด้วยตะพาน น้ำที่นี่ถ้าเวลาน้ำลงช้างเดิรข้ามได้ แต่ถ้าน้ำขึ้นแล้วช้างหยั่งไม่ถึง น้ำขึ้นเร็วลงเร็ว แลขึ้นมากลงมากด้วย ตรงที่ตะพานข้ามนี้เขาตั้งโรงโปลิศมีซุ้มใบไม้ โปลิศยืนรายรับสองข้าง เป็นแขกครึ่งหนึ่งเป็นไทยครึ่งหนึ่ง แขกแต่งเสื้อแดงโพกผ้า ไทยแต่งเสื้อน้ำเงินสวมหมวกกลมไม่มีกระบังถือปืนทั้งสองพวกสักยี่สิบสามยี่สิบสี่คน นายทหารแขกบอกคำนับอย่างไทย ที่ริมฝั่งคลองนั้นมีเขา ๆ หนึ่ง บนไหล่เขามีวัด หลังโรงโปลิศมีโรงเรือน

ราษฎรหลายหลัง มีสวนแตไร่บ้างต่อเข้าไปเปนท้องทุ่งกว้าง แต่ดูก็ไม่มีคันนาเห็นจะเปนทุ่งเปล่า เดินลงไปตลอดจนถึงลำคลองปากจั่นซึ่งอยู่ไม่ห่างกับถนนนัก ตามฝั่งข้างฝ่ายอังกฤษแลเห็นภูเขาสูงเปนเทือกยาวตลอดอยู่ใกล้ ๆ ฝั่ง แต่ข้างฝ่ายเราเทือกเขาต่ำกว่าข้างอังกฤษแลห่างทางออกไปมาก เข้าในหมู่ต้นไม้หน่อยหนึ่งจึ่งถึงทุ่งนาที่กว้าง มีคันนาเต็มทั้งทุ่ง มีหนองอยู่กลางเปนที่ทำปลา บ้านเรือนราษฎรจับรายไปตามขอบทุ่งห่าง ๆ พอออกทุ่งก็แลเห็นเนินที่ทำพลับพลา ทางตรงไปจนถึงหลังเนินแล้วเลี้ยวไปในหว่างเขาอีกลูกหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้กับเนินพลับพลา ไปขึ้นเนินด้านตวันตกถึงพลับพลาตั้งแต่เนินนี้ลงไปจนถึงท่าริมลำน้ำปากจั่นเปนท้องนาตลอดไป พระยารัตนเศรษฐีขึ้นมาคอยรับอยู่ที่พลับพลา ทางเดิรวันนี้อยู่ข้างจะช้ามาก กระบวนวอแลช้างกว่าจะมาถึงพร้อมกันเกือบค่ำ ระยะทางที่กำหนดแต่ก่อนนั้นเปนอันไม่ถูก เพราะกรมหมื่นดำรงเดิรตรวจแต่แรกยังไม่ได้ทำทาง เขาตัดแก้ไปบ้าง แต่ถึงอย่างไรก็คงจะไม่เกินห้าร้อยเส้น แต่ดูเห็นจะเหนื่อยมาก เพราะเรื่องขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่ได้นั่งเผลออยู่ได้เกินสิบนิ้นาทีเลย เหมือนกับขึ้นไปตามลำธารน้ำพุมากกว่าเดิรทาง

เรื่องทางโทรเลขในเมืองชุมพร ได้ทราบจากคนที่เปนภรรยาหลวงคูหานายอำเภอบ้านถ้ำสนุก ซึ่งแต่ก่อนถูกพระรามบริรักษ์เอาตัวผัวมาขังตรางเร่งเงิน ได้ยกครอบครัวหนีไปคราวรู้ว่ามีข้าหลวงออกมาชำระพระรามบริรักษ์จึงได้กลับเข้ามานั้น ว่าคนที่หนีไปเที่ยวแอบแฝงอยู่ตามชายป่า มากกว่าที่เข้าไปตั้งอยู่ในเมืองตะนาวศรี การ

ที่ว่าอังกฤษอุดหนุนอันใดนั้น ก็ไม่สู้จะมีนักอดอยากมาก รวนอยาก จะกลับอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ที่กลับมาบ้างแล้วก็มี แต่เดี๋ยวนี้คอยฟังอยู่ ว่าการทำสายโทรเลขนั้นแล้วเมื่อใดจะเข้ามา ด้วยเชื่อเปนแน่ว่า ถ้าหากว่าทำสายโทรเลขอีกคงได้ความเดือดร้อน เพราะข้าหลวงเหมือนพระรามบริรักษ์ออกไปทำ ได้ทราบว่าในแขวงเมืองกระเมืองระนอง เมืองตะกั่วป่าทางเขาทำแล้วเสร็จหมด ยังแต่ปักเสาไม่แล้ว ถ้าไม่คิดอ่านทำที่เมืองชุมพรให้สำเร็จ ทางข้างฝั่งทเลตวันตกก็จะต้องค้างไปหมด ในขณะนี้ที่เมืองชุมพรไม่ได้คิดอ่านการเรื่องนี้เลย เปนระงับเงียบทีเดียว เห็นว่าถ้าโดยจะจ้างทำเหมือนอย่างเมืองกระก็ดูจะไม่มากนัก ทางตั้งแต่ท่าสารมาถึงท่าตะเภาก็อยู่ในลัก ๘๐๐ เส้นเปนอย่างมากพอบรรจบกับสายในที่มีไปถึงเมืองชุมพรอยู่แล้ว (๑)

พิเคราะห์ดูภูมิประเทศที่เมืองกระนี้ เปนเขามากจริง แต่ใช่ว่าจะไม่มีที่ว่างพอทำนาไร่ ทางที่จะทำมาหากินก็มี ตามปรกติของคนในพื้นเมืองที่ทำอยู่ก็ทำเข้าไร่ทำนา เย็บจาก ตัดหวาย ทำไต้ ไม่เปนอันขัดสนนัก แต่คนน้อยไม่เต็มภาคภูม ใช่ว่าจะน้อยแต่ข้างฝ่ายเราข้างฝ่ายอังกฤษก็น้อยเหมือนกัน จำนวนคนที่ในเมืองกระ เขาได้ทำ

---

(๑) เรื่องทำโทรเลข อันจะเปนประโยชน์สำคัญของราชการแผ่นดิน กลับกลายไปเปนความเดือดร้อนอย่างยิ่งของราษฎร ที่เสด็จไปทรงทราบเองในคราวนี้ เปนเหตุอันหนึ่งซึ่งให้ทรงพระราชดำริห์จัดการแก้ไขวิธีปกครองหัวเมือง คือที่จัดมณฑลเทศาภิบาลเปนต้น

บาญชีสำมโนครัว เมื่อรัตนโกสินทร ศก ๑๐๘ แบ่งเปน ๔ อำเภอ คือ อำเภอปากจั่น อำเภอคลองวัน อำเภอน้ำจืด อำเภอดำเดียง รวมเปนครัว ๖๔๙ ครัว รายตัวคนเปน ๒๗๐๕ คน เปนชายฉกรรจ์ ๘๔๕ เด็ก ๕๘๓ รวมชาย ๑๔๒๘ หญิงฉกรรจ์ ๗๑๘ เด็ก ๕๕๘ รวมหญิง ๑๒๗๖ คน เดชเมืองชุมพร ครัว ๑๒๐ ครัว รายตัวคน ๒๘๐ ฉกรรจ์ ๒๐ เศษ คนในเมืองกระไม่มีเดชสักเก็บเงินเปนครัว ๆ ละ ๓ รูเบี้ย คนจรเก็บ ๖๐ เซ็นต์ ทำตามแบบข้างฝ่ายอังกฤษ โปลิศที่ตั้งรักษาอยู่ที่หัวตะพานนั้น ไม่ได้รักษาข้างฝ่ายเขตแดนอังกฤษ รักษาที่ต่อเขตแดนเมืองชุมพร เดิรถึงที่น้ำจืดซึ่งเขาตั้งเปนเมืองใหม่ ที่นั่นก็มีโปลิศคือพวกนี้เอง แบ่งกันอยู่แห่งละครึ่ง ทางเดิรตระเวนทางบก ตั้งแต่ปากจั่นนี้ไปถึงน้ำจืด ๔ ชั่วโมง ต้องขึ้นเขา

พลับพลาที่ทำก็เปนแบบอย่างหลังส่วนเปนแต่ย่อมลงกว่า ยกเปนที่นอนขึ้นไปสองห้อง มีพื้นสูงอีกชั้นหนึ่ง จัดการรับรองเลี้ยงดูอย่างเรียบร้อยเหมือนที่หลังส่วน

วันที่ ๒๒ เวลา ๔ โมงเช้าน้ำขึ้น ลงเรือกระเชียงเรือไฟตากล่องลงมาตามลำน้ำปากจั่น น้ำขึ้นไหลเชี่ยวอย่างน้ำทเล ฝั่งสองข้างตอนบนเปนเลน ตามฝั่งข้างอังกฤษแลเห็นเทือกเขาสันเหลมมลายูตลอดไม่ขาดสาย แต่ข้างฝ่ายเราเปนเขาไม่สู้ใหญ่นัก ที่ริมฝั่งน่าเทือกเขานั้นเปนเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ ไป โดยมากที่หว่างเนินก็ตกเปนท้องทุ่งกว้าง ๆ มีหมู่บ้านเรือนคนแลเห็นต้นหมากต้นมะพร้าว ทั้งฝ่ายเราฝ่ายเขาก็อยู่ในข้างละห้าหกหมู่เหมือนกัน แต่ตอนนี้เสียเปรียบอังกฤษที่ลงไปหน่อย

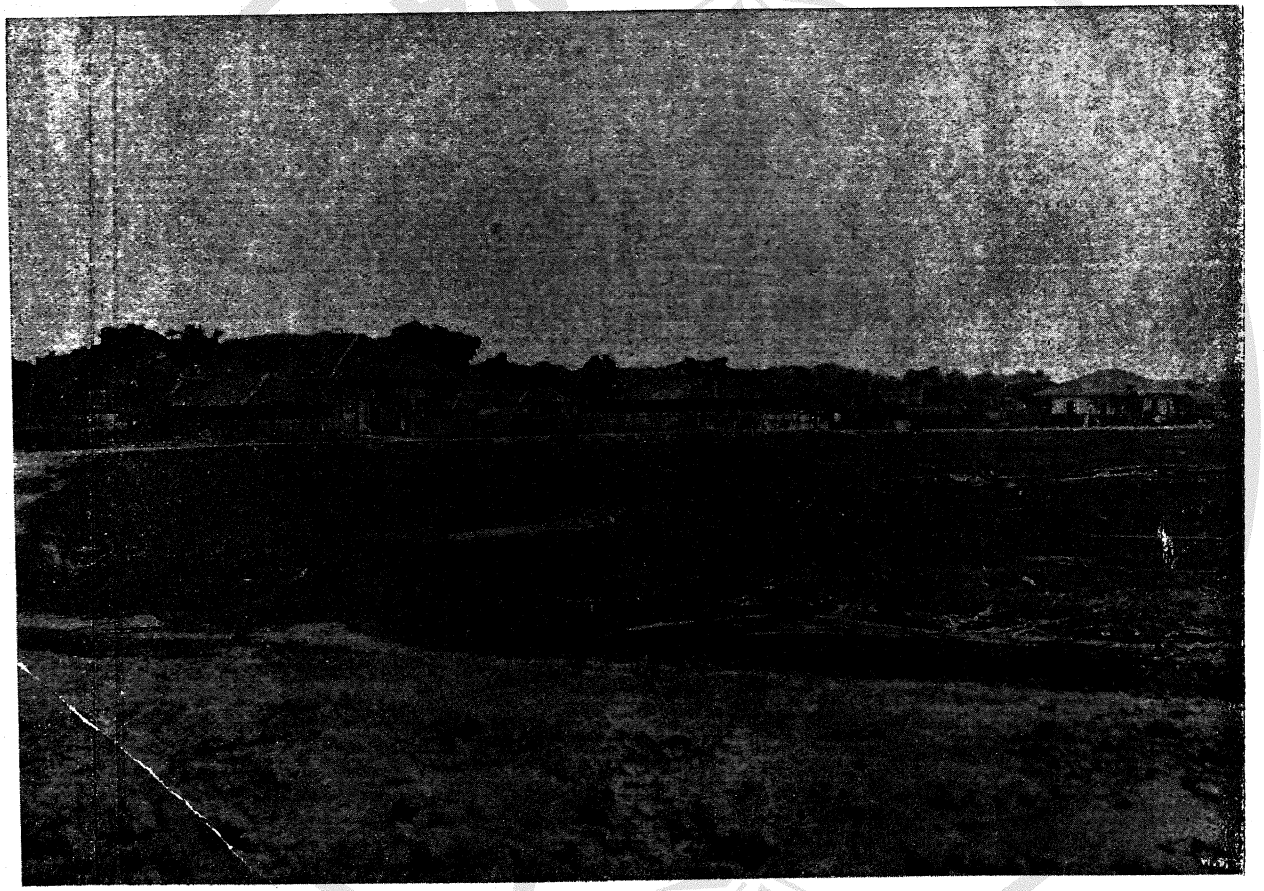

บ้านน้ำจืดคือเมืองกระดังใหม่

หนึ่งถึงที่มีศาลชำระความมีเรือนโรงใหญ่ ๆ หลายหลัง ว่าเปนที่ตั้งเมืองแต่ก่อน แต่ศาลนั้นสิ่งเหลี่ยมหลังเล็ก ๆ ปลูกอยู่กลางแจ้งไม่อัศจรรย์อันใดเลย โรงโปลิศที่ตะพานเหล็กวัดสระเกศโตกว่า ลงมาประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงโรงโปลิศ ตั้งอยู่บนหลังเนินต่ำ ๆ ริมปากแม่น้ำน้อย โรงโปลิศนี้ก็เล็กเท่า ๆ กันกับศาลนั้นเอง มีโปลิศถือปืนลงมายืนรับ ๑๑ คน เปนพม่านุ่งผ้าโพกผ้า ๖ คน เปนแขกซิกสวมกางเกงอย่างทหาร ๕ คน นายทหารพม่า แต่ไม่เห็นมีศาตราวุธ นุ่งผ้าและสวมเสื้อทหาร ตั้งแต่เหนือโรงโปลิศขึ้นมา ดูบ้านคนถี่กว่าคลองท่าโรงที่เกาะกงสักนิดหนึ่ง ต่อลงมาข้างล่างแล้วไม่มีผิดกับท่าโรงที่เกาะกงเลย พบวัดหนึ่งอยู่ที่ชายเขา เรียกว่าวัดขี้ไฟ โบถหลังคาจาก แต่ไม่อยู่ในน้ำเหมือนเกาะกง

ลงมา ๓ ชั่วโมงถึงที่ตำบลน้ำจืด ซึ่งเปนเมืองพระอัษฎงค์ไปตั้งขึ้นใหม่ มีตะพานยาวขึ้นไปจดถนน เพราะที่นั้นเปนที่ลุ่ม เวลาน้ำขึ้นปรกติท่วมขึ้นไปมาก ๆ ตะพานแต่งใบไม้และธง มีซุ้มใบไม้ที่ต้นตะพาน มิสเตอรเมริพีลด์ แอสสิสตัน คอมมิสชันเนอที่มถิวัน ลงมาคอยรับอยู่ที่ตะพาน ทักทายปราไสแล้วขึ้นเสลี่ยงจะไป มิสเตอรเมริ-พีลด์จะขอเข้าแห่เสด็จด้วยกับทหารและโปลิศ เพราะเวลานั้นแต่งตัวเปนทหาร ได้บอกให้เดิรตามไปภายหลังกับพระอัษฎงค์ ถนนที่ขึ้นไปกว้างประมาณสักแปดศอกหรือสิบศอก ยาวประมาณ ๑๐ เส้นเศษ ผ่านไปในที่ซึ่งตัดตันไม้ลงไว้จะทำนา ขึ้นไปถึงที่สุดถนนนั้น มีถนนขวางอีกสายหนึ่ง มีประตูใบไม้และร้านพระสงฆ์สวดชยันโตอยู่ที่สาม

แยกนั้น เลี้ยวขึ้นไปที่บ้านพระอัษฎงค์ ซึ่งเปนเรือนขัดแตะถือปูนฉาบสองชั้นอย่างฝรั่ง ดูภายนอกเปนตึกพอใช้ได้ แลดูจากบนเรือนนั้นเห็นที่ซึ่งปลูกสร้างขึ้นไว้แต่บ้านเรือนไร่นาราษฎรตลอด ตามแนวถนนขวางมีโรงโปลิศเปนสามมุข ฝาขัดแตะถือปูนหลังหนึ่ง ห่างไปจากถนนใหญ่สัก ๒ เส้น มีศาลชำระความเปนศาลากลางสามมุข เปนตึกอยู่ริมถนนยังไม่แล้วเสร็จหลังหนึ่ง นอกนั้นก็เปนโรงเรือนราษฎรหลายหลัง ความคิดพระอัษฎงค์ซึ่งยกเมืองลงมาตั้งที่น่าจะขึ้น เพื่อจะให้เรือใหญ่ขึ้นไปถึงได้การค้าขายจะได้คิด แลระยะนี้คลองกว้าง ถ้าชักคนลงมาติดได้ที่นี่ การที่จะข้ามไปข้ามมากับฝั่งอังกฤษค่อยยากขึ้นหน่อยหนึ่ง หาไม่โจรผู้ร้ายหนีข้ามไปมาได้ง่ายนัก อีกประการหนึ่งที่แถบนี้มีทำเลที่ทำนากว้าง ถ้าตั้งติดเปนบ้านเมืองก็จะเปนที่ทำมาหากินได้มาก เดี๋ยวนี้ขัดอยู่อย่างเดียว แต่เรื่องคนไม่มีพอแก่ภูมที่เท่านั้น ได้ถามมิสเตอรเมริพีลต์ถึงการโจรผู้ร้าย ก็ว่าเดี๋ยวนี้สงบเรียบร้อย การที่โจรผู้ร้ายสงบไปได้นี้ ก็ด้วยอาศรัยกำลังมิสเตอรซิมบี้ เปนธุระแขงแรงมาก แลว่าเมื่อเร็ว ๆ นี้ มีผู้ร้ายฆ่าคนตายในแดนอังกฤษ ได้ขอให้พระยาชุมพรช่วย พระยาชุมพรก็ได้ช่วยจนได้ตัวผู้ร้ายแล้ว แต่ผู้ซึ่งไปตามผู้ร้ายนั้นต้องเสือกตายคนหนึ่ง มิสเตอรเมริพีลต์รับอาสาจะโดยเสด็จต่อไปอีก ได้บอกขอบใจแลห้ามเสีย พระสงฆ์ซึ่งมาคอยชยันโตอยู่นี้ มีเจ้าอธิการวัดนาคดิงชัน ซึ่งพระอัษฎงค์ว่าเปน

หัวหน้ายี่หินศีร์ษะกระบือ (๑) ภายหลังมาสำบาดให้พระอัษฎงค์ ว่าจะไม่ประพฤติเช่นนั้นต่อไป อธิการวัดชี้ไฟอีกองค์หนึ่ง พระอัษฎงค์ว่าเปนคนดีรับว่าจะข้ามมาอยู่ที่น้ำจืด พระสงฆ์เมืองหลังส่วนออกไปอยู่ ๔ องค์ นอกนั้นเปนพระมาแต่ฟากมลิวันอีก ๑๗ ได้ถวายเงินตามสมควรแล้วลงเรือต่องมา ประมาณสัก ๕๐ มินิตถึงปากคลองพระขยางข้างฝ่ายเรา ดูกว้างกว่าแม่น้ำน้อย ลงไปอีกไม่ช้าก็ถึงคลองลำเลียง ซึ่งเปนพรมแดนเมืองกระกับเมืองระนอง ดูปากช่องกว้างใหญ่ แต่เข้าไปข้างในเห็นท่าจะไม่โต แต่นี้ไปฝนตกมากบ้างน้อยบ้างตลอดทาง ไม่ใคร่จะได้ดูอันใดได้ สองฟากเปนภูเขาสลับซับซ้อนกันสูงใหญ่ เวลาฝนตกมืดกลุ้มไปเปนเมฆทับอยู่ครึ่งเขาค่อนเขา ลำน้ำกว้างออกกว้างออกทุกที แต่ไม่ใคร่เห็นมีบ้านผู้เรือนคน ลงมาจากน้ำจืด ๒ ชั่วโมงถ้วน ถึงเรืออุบลบุรทิศ ซึ่งขึ้นไปจอดคอยรับอยู่ที่ตรงปากคลองเขมาข้างฝั่งอังกฤษ (๒) ถึงเรือใหญ่แล้วฝนจึงได้หาย เดิมคิดว่าจะไปได้กระจงที่เกาะชวาง แต่เวลามาถึงบ่าย ๕ โมงเศษแล้ว จึงได้ทอดนอนอยู่ที่ปากคลองเขมาคืนหนึ่ง

---

(๑) คือองยี่ทางหัวเมืองเหล่านั้น ในสมัยนั้นมีเปน ๒ พวก เรียกว่าพวกยี่หินศีร์ษะกระบือพวก ๑ พวกปูนเถ้าโก๋งพวก ๑

(๒) เสด็จประพาสเที่ยวนี้ โปรด ฯ ให้เรือพระที่นั่งอุบลบุรทิศล่วงน่าไปคอยรับอยู่ที่เมืองระนอง เสด็จไปจากกรุงเทพ ฯ ด้วยเรือสุริยมณฑล ลำที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ต่อ

วันที่ ๒๓ ออกเรือเวลาโมงหนึ่งกับ ๒๐ มินิต เปนเวลาน้ำขึ้นครู่หนึ่งถึงเกาะขวาง ที่เกาะขวางนี้พระยาระนองร้องอยู่ว่าแผนที่อังกฤษทำ คือแผนที่กับตันแบกเปนต้น หมายสี่ไม่ต้องกันกับหนังสือสัญญา ในหนังสือสัญญาว่าเกาะทั้งสองฝั่ง ใกล้ฝั่งข้างไทยเปนของไทย ใกล้ฝั่งอังกฤษเปนของอังกฤษ เว้นไว้แต่เกาะขวางเปนของไทย ส่วนเกาะที่ในแผนที่นั้น เกาะสมุดที่อยู่ใกล้ฝั่งข้างอังกฤษเปนเกาะย่อม จดชื่อว่าเกาะขวาง ทาสี่เขียวให้เปนของไทย ส่วนเกาะขวางซึ่งเปนสามเกาะใหญ่ ๆ อยู่ใกล้ฝั่งข้างไทยเกาะหนึ่งอยู่เกือบจะสูญกลางค่อนข้างไทยสักหน่อยหนึ่ง สองเกาะที่ชาวบ้านนี้ตลอดจนถึงนายโปลิศฝ่ายอังกฤษ ก็ยอมรับว่าเปนเกาะขวางนั้นหมายแดงเปนของอังกฤษ ได้มีใบบอกเข้าไปก็ตัดสินรวม ๆ ออกมาว่าที่หมายแดงเปนของอังกฤษที่หมายเขียวเปนของไทย แต่ลักษณเกาะที่เปนอยู่นั้นขัดอยู่กับหนังสือสัญญาเช่นนี้ ขอให้นันดู ได้ตรวจดูก็เหนเปนน่าสงสัยจริงอย่างเช่นเขาว่า จะเปนด้วยแกล้งฤๅด้วยแผนที่ผิดก็ได้ เรื่องนี้จะได้ชี้แจงด้วยแผนที่ในที่ประชุมต่อไป(๑) ได้ถามถึงการที่ได้ประโยชน์เสียประโยชน์ในที่เกาะไข่วกันเช่นนี้อย่างไรบ้าง ก็ว่าเกาะเหล่านี้ไม่มีคนตั้งบ้านเรือนอยู่ประจำ แต่เปนที่มีชันมากทุก ๆ เกาะ ถ้าเปนเกาะข้างฝ่ายอังกฤษ คนเราจะไปทำ

---

(๑) เรื่องเกาะขวางนี้ เมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนคร ได้โปรด ฯ ให้ว่ากล่าวกับรัฐบาลอังกฤษ ตกลงให้คืนมาเปนของไทย ตามหนังสือสัญญา

ไม่ขอหนังสือต่อเขาก่อนเขาไม่ให้ไปทำ เป็นความลำบากแก่คนของเราที่จะไปทำมาหากินในที่นั้น ตั้งแต่เกาะขวางนี้ลงไปฝ่ายข้างเราเขาสูงมากเป็นเทือกใหญ่ ดูเหมือนอย่างเกาะช้าง เรียกว่าท่าครอบ ข้างฝ่ายอังกฤษดูแนวเขาใหญ่บั้ดห่างออกไปเป็นแต่เขาย่อม ๆ มีคนตั้งอยู่ริมน้ำ เที่ยวทำชันบ้างเป็นแห่ง ๆ ต่อท่าครอบลงไปมีลำคลองเรียกว่าตะอุ่น ขึ้นระนอง ในระยะนี้มีทัพนอยู่สองตำบล นอกนั้นก็ลึกตลอดจนถึงปากอ่าวระนอง ฝั่งทั้งสองข้างนั้นไม่ได้มีที่ราบเลยจนสักแห่งหนึ่ง เป็นแต่เขาใหญ่เขาเล็กตลอดไปจนกระทั่งถึงปลายแหลม เวลาเช้า ๔ โมงทอดสมอที่ใต้เกาะผี ปากอ่าวเมืองระนอง ที่นี่พระอัษฎงค์ทำเรือนตะเกียงเช่นที่บางปอินตั้งไว้เสาหนึ่ง มีเรือสำเภาบันทุกเข้ามาแต่เมืองพม่าจอดอยู่ลำหนึ่ง เรือมุรชาวสิคยิงปืนสลุต รอผ่อนของขึ้นบกอยู่จนเที่ยงจึงได้ลงเรือกระเชียงเรือไฟลากข้ามไปดูแหลมเกาะสอง ซึ่งอังกฤษเรียกว่าวิกตอเรียปอยนต์ อ้อมปลายแหลมออกไปดูข้างน่านอกแล้วเลี้ยบเข้าจนถึงคอแหลมน่าใน ที่แหลมนี้เป็นเนินสูงดินแดง ๆ ไม่ใคร่มีต้นไม้ คอแหลมทั้งน่านอกน่าในมีบ้านเรือนคนอยู่ น่านอกไม่ได้เข้าไปใกล้ แต่น่าในเห็นมีเรือนปั้นหยาฝาจาก พื้นสองชั้นตามหลัง มีโรงใหญ่เล็กประมาณสัก ๒๐ หลัง มีต้นหมากมพร้าว แต่ที่แผ่นดินที่หมู่บ้านตั้งนั้นเป็นที่ต่ำแอบคอแหลมอยู่หน่อยเดียว ที่บนหลังเนินปลายแหลมมีศาลชำระความแบบเดียวกับที่นาคลิงชัน ตั้งอยู่กลางแจ้งแดดร้อนเปรี้ยง มีเรือนปั้นหยาฝาจากอยู่หลังหนึ่งชุดโทรมยับเยินทั้งสองหลัง คล้ายกันกับที่นาคลิงชัน การที่อังกฤษจัดรักษาในที่แถบนี้ไม่กวดขันแข็งแรง

อันใด อยู่ข้างโกโรโกเตกว่าเราเสียอีก คนที่อยู่บนบกแลเห็นเปนแขก เขาว่าเปนมลายูบ้างจีนบ้างประมาณสักสามสิบครัวทั้งน่านอกน่านใน หากินด้วยทำปลา เรืออ้อมมาหว่างเกาะเด็กของอังกฤษที่แอบฝั่งอยู่สองเกาะ เข้าปากอ่าวเมืองระนอง ที่ฝั่งขวามีโรงจีนตัดฟืนสำหรับส่งเรือเมล์ประมาณสักสามสิบหลัง ฝั่งซ้ายเปนที่ตลิ่งชายเนินสูง ตั้งโรงโปลิศอยู่ในที่นั้น เวลาน้ำขึ้นเรือขนาดองครักษ์ขึ้นไปได้ถึงท่า ตั้งแต่ทเลเข้าไปสองไมล์เท่านั้น ตะพานที่ขึ้นยาวประมาณสักสองเส้นเศษ มีแพดอยแลศาลาปลายตะพาน ผูกใบไม้บังรองตลอด เมื่อถึงต้นตพานมีซุ้มใบไม้ซุ้มหนึ่ง พระยาระนองแลกรมการไทยจีนรับอยู่สัก ๕๐ ๖๐ คน ขึ้นรถที่เขาจัดลงมารับ มีรถเจ้านายแลข้าราชการหลายรถ ขึ้นไปตามหนทางซึ่งเปนถนนถมศิลาแข็งเรียบดีอย่างยิ่ง แต่ถนนนี้แคบกว่าถนนข้างใน ๆ กว้างประมาณสักสามวา สองข้างทางข้างตอนต้นเปนป่าโกงกางขึ้น ขึ้นไปหน่อยหนึ่งก็ถึงที่เรือกสวนรายขึ้นไปทั้งสองข้าง ข้ามตะพานสามตะพาน เปนตะพานเสาไม้ปูกระดานมีพนักทาสีขาว เข้าไปข้างในมีทุ่งนาแปลงหนึ่ง แลดูที่นี่แลเห็นเขาซึ่งเปนที่พลับพลาแล้วก็เข้าในหมู่สวนหมู่ไร่ต่อไปอีกจนถึงต้นตลาดเก่า แลเลี้ยวแยกไปตามถนนทำใหม่ เปนถนนกว้างสักแปดวา ไปจนถึงถนนขึ้นเขา มีโรงเรือนสองข้างทางแน่นหนาแต่ไม่มีตึกเลย ผู้คนคึกคัก ตามระยะทางที่มามีซุ้มแปลกกันถึง ๖ ซุ้ม ซุ้มที่จะเข้าถนนตลาดเปนอย่างจีนเก๋งซ้อน ๆ กันมีเสามังกรพัน เปนงามกว่าทุกซุ้ม ทางที่ขึ้นเขาคดอ้อมวงไป ท่าทางก็เหมือนกันกับที่คอนเวอนเมนต์เฮาส์สิงคโปร์ ฤๅที่

บ้านใคร ๆ ต่าง ๆ ที่เขานี้เขาว่าสูงร้อยสิบพีต แต่เปนเนินลาด ๆ มีที่กว้างใหญ่โตกว่าเขาสัตนาถมาก พลับพลาที่ทำนั้นก็ทำเสาไม้จริง เครื่องไม้จริง กรอบฝาแลบานประตูใช้ไม้จริง แต่กรุใช้ไม้ระกำทั้งลำเข้าเปนลายต่าง ๆ หลังคานั้นมุงไม้เกล็ดแล้วสองหลัง นอกนั้นมุงจากดาดสี่ ใช้สีน้ำเงินจะให้เหมือนกันกับหลังคาไม้ซึ่งทาสี่ไว มีห้องพระ-โรงหลังหนึ่ง ที่อยู่ข้างในใหญ่หลังหนึ่ง ยกเปนห้องนอนสูงขึ้นไปหลังหนึ่ง มีคอนเซอเวเตอรี่ยาวไปจดหลังแปดเหลี่ยมอีกหลังหนึ่ง ที่หลังเล็กซึ่งเปนที่นอนแลที่หลังแปดเหลี่ยม แลดูเห็นเมืองระนองทั่วทั้งเมืองน่าต่างทุก ๆ ช่องเมื่อยืนดูตรงนั้นก็เหมือนหนึ่งดูบีกเซอแผ่นหนึ่งแผ่นหนึ่ง ด้วยแลเห็นทุ่งนาออกไปจนกระทั่งถึงภูเขาซึ่งอยู่ใกล้ชิด ได้ยินเสียงชนร้องเนือง ๆ สลับซับซ้อนกันไป ด้านหนึ่งก็เปนได้อย่างหนึ่ง ด้านหนึ่งก็เปนอย่างหนึ่ง ไม่เคยอยู่ที่ใดซึ่งตั้งอยู่ในที่แลเห็นเขาทุ่งป่าแลบ้านเรือนคนงามเหมือนอย่างที่นี่เลย การตบแต่งประดับประดาแลเครื่องที่จะใช้สอย พรักพร้อมบริบูรณ์อย่างยิ่งนัง ตามข้างทางแลชายเนิน ก็มีเรือนเจ้านายแลข้าราชการหลังโต ๆ มีโรงบิลเลี่ยดโรงทหารพรักพร้อม จะอยู่สักเท่าใดก็ได้ วางแผนที่ทางขึ้นทางลงข้างน่าข้างใน ดีกว่าเขาสัตนาถมาก เสียแต่ต้นไม้บนเนินนั้นไม่มีต้นไม้ใหญ่ที่เหลือไว้ก็เปนต้นไม่สู้โต ต้นเล็ก ๆ ที่ตัดก็ยังเปนตอสพรั่งอยู่โดยรอบ แต่ในบริเวณพลับพลาปลูกหญ้าขึ้นเขียวสดบริบูรณ์ดีทั่วทุกแห่ง พระยา

ยุทธการโกศล (๑) มาคอยรับอยู่ที่เมืองระนองนี้ห้าวันมาแล้ว เดิมคิดว่าต้องมานอนที่เกาะเขมาเกินโปรแกรมวันหนึ่ง จะย่นวันเมืองระนองเข้าอยู่แต่สองคืน แต่ครั้นเมื่อไปเห็นที่เขาทำไว้ให้อยู่ลงทุนรอนมากแลการต้อนรับนั้นโดยความเต็มใจแข็งแรงจริง ๆ จึงได้ผ่อนวันออกไปอีกวันหนึ่ง เวลาเย็นได้ลงดูตามเนินนั้นโดยรอบ แล้วขึ้นเขาเด็กอีกเขาหนึ่งซึ่งอยู่น่าท้องพระโรง คล้ายเขาหอพระปริศที่เพ็ชร์บุรี ปลูกศาลาไว้ในหมู่ร่มไม้เป็นที่เงียบสงัด เวลากลางวันนี้ไม่ร้อนด้วยครึ้มฝน เวลากลางคืนหนาวปรอทถึง ๗๕

วันที่ ๒๔ เวลาเช้าไปดูที่ตลาดเก่ามีโรงปลูกหลังชิด ๆ กันทั้งสองฟากเกือบร้อยหลัง แลเห็นเป็นจั่นไปทั้งถนน ที่สุดถนนนี้ถึงบ้านเก่าของพระยารัตนเศรษฐี ซึ่งตั้งอยู่ที่หาดใกล้ฝั่งคลอง ต้นคลองนั้นเป็นที่ทำเหมืองแร่ดีบุก น้ำล้างดินทรายซึ่งติดแร่ลงมากมจนคลองนั้นตื้นดินกลับสูงขึ้นกว่าพื้นบ้าน สายน้ำก็ซึมเข้าไปในบ้านขึ้นไปหมด ผนังใช้ก่อด้วยดินปนปูน ตึกรามพังทลายไปบ้างก็มี ที่ยังอยู่ผนังขึ้นทำให้เกิดบ่วยไข้ จึงได้ย้ายไปตั้งบ้านใหม่ ที่ย้ายไปตั้งบ้านใหม่เลี่ยนนั้นเป็นดีมาก ทำให้เมืองกว้างออกไปอีกสามสี่เท่า ด้วยถนนตลาดเก่านี้ไปชนคลอง จะขยายต่อออกไปอีกก็ไม่ได้อยู่แล้ว เวลาบ่ายไปดูบ่อน้ำร้อน ระยะทางเจ็ดสิบเส้น มีถนนดีเรียบร้อย ได้เห็นทางซึ่งเขาทำชักสายน้ำมาทำเหมืองดีบุก แย่งเอาน้ำในลำธารโต ๆ เสียทั้งสิ้น จนลำธารนั้นแห้งไม่มีน้ำเลย ที่บ่อน้ำร้อนนี้ ดูเป็นที่ซึ่งสำหรับจะร้อนนั้น

(๑) พระยายุทธการโกศล (ตนกูไออุดิน) เป็นพระยาไทรบุรี

ออกมาจากเขา น้ำตกรินๆ ออกมาจากศิลาขวางกับลำธารน้ำเย็น ทำนบซึ่งกั้นเบี่ดน้ำเย็นให้ไปตามรางสายน้ำทำเหมืองข้ามมาบนที่ซึ่งเป็นน้ำร้อน น้ำฟากข้างนี้ก็ร้อนฟากข้างโน้นก็ร้อนน้ำเย็นไปกลาง น้ำร้อนที่นี่ไม่มีกลิ่นกำมถันฤๅกลิ่นหินปูนเลย แต่ร้อนไม่เสมอกัน บ่อหนึ่งปรอท ๑๔๔ บ่อหนึ่งปรอท ๑๕๔ ถ้าไปอึกกระทึกใกล้เคียง เดือดและควันขึ้นแรงได้จริง

วันที่ ๒๕ เวลาเช้าไปที่บ้านใหม่พระยาระนองผ่านน่า "โรงราง" คือตราง ทำเปนตึกหลังคาสังกะสีแบบคุกที่บีนัง ดูเรียบร้อยใหญ่โตดีมากแต่ยังไม่แล้วเสร็จ บ้านพระยาระนองเองก่อกำแพงรอบสูงสักสิบศอก กว้างใหญ่เห็นจะสักสามเส้นเศษสี่เส้น แต่ไม่หันน่าออกถนนด้วยชินแส่ว่าหันน่าเข้าข้างเขาจึงจะดี ที่บนหลังประตูทำเปนเรือนหลังโตๆ ขึ้นไปอยู่เปนหอรบ กำแพงก็เว้นช่องปืนกรุแต่อิฐบางๆ ไว้ด้วยกลัวเจ๊กที่เคยดุกตามขึ้นครั้งก่อน เมื่อมีเหตุการก็จะได้กระทุ้งออกเปนช่องปืน ที่กลางบ้านทำตึกหลังหนึ่งใหญ่โตมาก แต่ตัวไม่ได้ขึ้นอยู่ เปนแต่ที่รับแขกและคนไปมาให้อาศรัย ตัวเองอยู่ที่เรือนจากเตี้ยๆ เบียดชิดกันแน่นไปทั้งครัวญาติพี่น้องรวมอยู่แห่งเดียวกันทั้งสิ้น มีโรงไว้สินค้าปลูกริมกำแพงยืดยาว ในบ้านนั้นก็ทำไร่ปลูกมัน ปีหนึ่งได้ถึงพันเหรียญ เปนอย่างคนหากินแท้ ออกจากบ้านพระยาระนองไปสวน ซึ่งเปนที่หากินด้วยทดลองพืชพรรณไม้ต่างๆ ด้วย ที่กว้างใหญ่ปลูกต้นจันทน์เทศและกาแฟ ส้มโอบัตเตเวียมะพร้าวฝรั่งและพริกไทยๆ นั้นได้ออกจำหน่ายปีหนึ่งถึงสามสิบหาบแล้ว เวลาบ่ายวันนี้ไม่

ได้ไปแห่งใด ด้วยเปนเวลาครึ้มฝนหน่อยหนึ่งฝนก็ตก

พระยาระนองขอให้ตั้งชื่อพลับพลานี้เปนพระที่นั่ง ด้วยเขาจะรักษาไว้เปนที่ถือน้ำพระพิพัฒสัจจา และขอให้ตั้งชื่อถนนด้วย จึงได้ให้ชื่อพระที่นั่งว่า "รัตนรังสรรค์" เพื่อจะให้แปลกต่างๆ พอมีชื่อผู้ทำเปนที่ยินดี เขาที่เปนที่ทำวังนี้ ให้ชื่อว่า "นิเวศนคีรี" ถนนตั้งแต่ท่าขึ้นมาจนสุดตลาดเก่าแปดสิบเส้นเศษ ให้ชื่อว่า "ถนนท่าเมือง" ถนนทำใหม่ตั้งแต่สามแยกตลาดเก่าไปตามน่าบ้านใหม่พระยาระนองถึงตะพานยูง เปนถนนใหญ่เกือบเท่าถนนสนามไชย ให้ชื่อว่า "ถนนเรืองราษฎร์" ถนนตั้งแต่ตพานยูงออกไปจนถึงที่หองซุ้ยพระยาดำรงสุจริต(๑) สัก ๗๐ เส้นเศษย่อมหน่อยหนึ่ง ให้ชื่อ "ถนนชาติเฉลิม" ถนนตั้งแต่ถนนไปบ่อน้ำร้อน ถึงเหมืองในเมืองให้ชื่อ "ถนนเพิ่มผล" ถนนทางไปบ่อน้ำร้อน ๗๐ เส้นเศษ ให้ชื่อ "ถนนชดระอุ" ถนนน่าวังซึ่งเปนถนนใหญ่ ให้ชื่อ "ถนนดุวัง" ถนนออบรอบตลาดนัด

---

(๑) พระยาดำรงสุจริต (คอซูเจี่ยง) ได้เปนผู้ว่าราชการเมืองระนอง แต่ยังเปนเมืองขึ้นเมืองชุมพรในรัชกาลที่ ๓ เปนผู้จัดการทำเหมืองแร่ที่เมืองระนอง บ้านเมืองเจริญ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งเปนพระยารัตนเศรษฐี ว่าราชการเมืองระนอง ขึ้นกรุงเทพฯแต่นั้นมา ถึงรัชกาลที่ ๕ แก่ชรากราบถวายบังคมลาออกจากราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ตั้งเปนพระยาดำรงสุจริต มหิศรภักดี จางวางเมืองระนอง แล้วโปรดฯ ให้บุตรชายเปนผู้ว่าราชการเมืองระนองต่อมา

วังรัตนรังสรรค์ เมืองระนอง

ต่อกับถนนตุวังกับถนนเรืองราษฎร์ เป็นถนนใหญ่ แต่ระยะทางสั้น ให้ชื่อ "ถนนกำลังทรัพย์" ถนนตั้งแต่ถนนเรืองราษฎร์มาถึงถนนชดระอุผ่านน่าศาลชำระความซึ่งทำเป็นตึกสี่มุขขึ้นใหม่ยังไม่แล้ว ให้ชื่อ "ถนนดับคดี" ถนนแยกจากถนนเรืองราษฎร์ลงไปทางริมคลอง ให้ชื่อ "ถนนทวีสินค้า" กับอีกถนนหนึ่งซึ่งพระยาระนองคิดจะทำออกไปถึงตำบลหินดาด ซึ่งเป็นทางโทรเลข ขอชื่อไว้ก่อนจึงได้ให้ชื่อว่า "ถนนผาดาด" ถนนซึ่งเขาทำแล้วได้ให้ชื่อทั้งปวงนี้ เป็นถนนที่น่าจะได้ชื่อจริง ๆ ใช้ถมด้วยศิลากรวดแร่แข็งกร่าง และวิธีทำท่อน้ำของเขาเรียบร้อยทุกหนทุกแห่ง ฝนตกทันใดนั้น จะไปแห่งใดก็ไปไม่ได้

วันที่ ๒๖ เวลาเช้าไปดูที่ฝังศพพระยาดำรงสุจริต ตามทางที่ไปเป็นนาเป็นสวนตลอด เมื่อจวนจะถึงที่ฝังศพเป็นสวนพระยาระนองทั้งสองฟาก ปลูกหมากมะพร้าวมะม่วงเป็นระยะท่องแถวงามนัก มะพร้าวปลูกขึ้นไปจนถึงไหล่เขา ที่น่าที่ฝังศพปลูกต้นไม้ดอกต่าง ๆ เมื่อเวลาอยู่เมืองระนองเวลาค่ำ ๆ มีบุหงาส่ง ที่ฝังศพนั้นมีป้ายศิลาสูงสักสี่ศอกเศษ จารึกเรื่องชาติประวัติของพระยาดำรงสุจริตทั้งภาษาไทยภาษาจีน เป็นคำสรรเสริญตลอดจนบุตรหลาน ถัดเข้าไปมีเสาของศิลาคู่หนึ่ง แพะคู่หนึ่ง เสือคู่หนึ่ง ม้าคู่หนึ่ง ขุนนางฝ่ายบุ๋นฝ่ายบู๊คู่หนึ่ง แล้วก่อเชื่อนศิลาปูศิลาเป็นชั้น ๆ ขึ้นไปสามชั้น จึงถึงตานที่ฝังศพ มีพนักศิลาสลักเป็นรูปสัตว์และต้นไม้เด่น ๆ ที่กุฏินั้นก็ล้วนแล้วด้วยศิลาตลอดจนถึงที่ทำเป็นหลังเต่า ต่อขึ้นไปเป็นเนินพูนดินเป็นลอน ๆ ขึ้นไป ๓ ลอนตามแบบที่ฝังศพจีน แต่แบบต้องอยู่ที่กลางแจ้ง ไม่มี

ร่มไม้เลย ลงทุนทำถึง ๒๐๐ ชั่งเศษ ที่ฝังศพมารดาและญาติพี่น้องอยู่ใกล้ ๆ กัน แต่ต้องไว้ระยะห่าง ดูน่าจะเปลืองที่เต็มที่

กลับจากที่ฝังศพไปดูทำเหมือง พึ่งจะเข้าใจชัดเจนในครั้งนี้ จะพรรณาว่าทำอย่างไรให้เลอียดก็จะยืดยาวนัก ไม่มีเวลาเขียน เช้า ๕ โมงเศษกลับมาลงเรือ ออกจากอ่าวระนองไปทอดที่เกาะพญาจัด ซึ่งเป็นด่านต่อเขตแดน มีโรงโปลิศของเมืองระนองตั้งรักษาอยู่ในที่นั้น แต่ที่แท้เกาะพญาจัดนี้ไม่เป็นปลายเขตแดนที่เดียว เกาะคันเกาะหาดทรายยาวเป็นที่ต่อ แต่ของเกาะนั้นไม่มีน้ำกินจึงไปตั้งไม่ได้ เวลาที่ไปนี้เลียบไปใกล้เกาะวิกตอเรีย เกาะนี้มีราบมาก มีลำคลอง คนออกไปตั้งทำปลาอยู่ที่นั่นก็มี เวลาบ่ายลงเรือไปรอบเกาะพญาจัด ให้คนขึ้นไล่เนื้อ เพราะที่เกาะนี้เขาเคยได้เนื้อเสมอ และคนที่ด่านก็เข้ามาแจ้งความว่ามีแน่ เพราะเข้ามากินกล้วยชาวด่านปลูก แต่จะเป็นด้วยคนมากหรือเกินไปอย่างไร เลยตกลงเป็น "โห่เปล่า"

เมื่ออยู่ที่เมืองระนอง พวกจีนในห้องตลาดมาหาเกือบจะหมดเมือง มีส้มหน่วยกล้วยใบตามแต่จะหาได้ จีนผู้หนึ่งเป็นมิวนิสิเปอลกอมมิสชันเนอในเมืองมริด ทำภาษีรังนกแดภาษีผึ้งในเมืองคนาวศรี แดบิดาจีนอองหลายซึ่งเป็นล่ามเมืองกระ แดเป็นน้องเขยพระยาระนอง ลงมาแต่เมืองมริดมาหาด้วย การรับรองเลี้ยงดูของพระยาระนองแข็งแรงอย่างยิ่ง พี่น้องลูกหลานกลมเกลียวกัน คิดอ่านจัดการแต่จะให้เป็นที่สบายทุกอย่างที่จะทำได้ การทำนุบำรุงรักษาบ้านเมือง เขาบำรุงจริง ๆ รักษาจริง ๆ โดยความฉลาดแลความตั้ง

ใจ ยากที่จะหาผู้รักษาเมืองผู้ใดให้เสมอเหมือนได้

คนไทยในเมืองระนองนี้ ผิดกันกับเมืองกระ คือไม่ได้เก็บเงินค่าราชการ ฤๅจะเรียกว่าค่าหลังคาเรือนอย่างเช่นเมืองกระ เลขสักข้อมือสมกรมการก็ไม่มีเหมือนเมืองหลังสวน ที่เมืองหลังสวนเก็บเงินข้าราชการแต่ตัวเลขที่สักข้อมือ คนขึ้นใหม่ไม่ได้เก็บ ที่เมืองกระไม่มีสมกรมการ แต่เก็บเงินทั่วหน้า เมืองระนองนี้ไม่มีอย่างใดอย่างหนึ่ง ว่าแต่ก่อนมีก็คืนเสียแล้วไม่ได้เก็บเงินอันใด ชั่วแต่เกณฑ์มารักษาเมือง (ฤๅบ้านเจ้าเมือง) ในเวลาตรุษจีน คือตั้งแต่เดือน $\frac{3}{5}$ ๓ เดือน ผลัดละสิบห้าวัน แต่ก็ยังไม่พอ ต้องไปเอาคนหลังสวนมาอีกห้าสิบคน(๑) เวลาคนมาอยู่ประจำการกินอาหารกงดี่กับการจร เช่นทางโทรเลขใช้เกณฑ์ ไม่ได้จ้างเหมือนเมืองกระ เขายืนยอดสำมโนครัวกรมการเมืองระนอง ๒๔ ครัว อำเภอ ๘๖ ครัวไพร่ชายฉกรรจ์ ๑๕๓๐ คน เด็ก ๗๔๙ คน รวมชาย ๒๒๗๙ คน หญิงฉกรรจ์ ๑๑๐๙ คน เด็ก ๖๑๖ คน รวมหญิง ๑๗๒๕ คน รวม ๔๐๐๔ คน รวมทั้งครัวกรมการอำเภอ ๑๑๒๒ ครัว แขกเดิมหลวงชุนหมื่น ๘ ครัว ไพร่ชายฉกรรจ์ ๔๒ เด็ก ๖๕ คน รวม ๑๐๗ คน หญิงฉกรรจ์ ๓๗, เด็ก ๒๑ รวม ๕๘ คน รวมชายหญิง ๑๖๕ คน เปนครัว ๓๕ ครัว จีนมีบุตรภรรยา ๓๐๐ จีนจร ๒๘๐๐ (เห็นจะเปน

---

(๑) ที่ต้องรักษาเวลาตรุษจีนเพราะเคยมีเหตุ พวกกุลีทำเหมืองกำเริบขึ้นคราวหนึ่ง เมื่อปีชวด พ. ศ. ๒๔๑๙ ทั้งที่เมืองระนองแลเมืองภูเก็จ จึ่งต้องระวังกันแต่นั้นมา

เอส์ติเมต) รวม ๓๑๐๐ รวมคนเดิมชาย ๕๖๐๔ หญิง ๑๗๘๓ รวม ๗๓๘๕ คน คนใหม่มาแต่เมืองอื่น ๆ คือไชยา ๒๘ ครัว หลังส่วน ๘๐ ครัว ชุมพร ๑๐ ครัว นคร ๒ ครัว กระ ๒ ครัว ฝ่ายอังกฤษ ๒ ครัว รวม ๑๓๕ ครัว ชายฉกรรจ์ ๑๘๕ คน เด็ก ๑๒๖ คน รวม ๕๑๑ คน หญิงฉกรรจ์ ๑๗๕ คน เด็ก ๘๑ คน รวม ๒๖๖ คน รวมไทยมาใหม่ ๕๗๗ คน แขกมาแต่เมืองถลาง ๑๔ ครัว เมืองตะกั่วทุ่ง ๑๗ ครัว รวม ๓๑ ครัว เปนชายฉกรรจ์ ๔๓ เด็ก ๓๐ รวม ๗๓ คน หญิงฉกรรจ์ ๓๕ เด็ก ๓๗ รวม ๗๒ รวมชายหญิง ๑๔๕ คน รวมเก่าใหม่ชาย ๕๙๘๘ คน หญิง ๒๑๒๑ คน รวมทั้งสิ้น ๘๑๐๙ คน

การทำนามีแต่ชั่วคนไทย ทำเข้าไร่ทั้งนั้น นาพันราบทำน้อย ที่เห็นอยู่เพียงสามแปลงก็เปนนาเจ้าเมืองเสี่ยแปลงหนึ่ง แต่ยังมีเข้าพอคนไทยกินได้มาก ไม่สู้จะต้องซื้อพม่านัก ส่วนจีนนั้นไม่ได้กินเข้าในเมืองเลย กินเข้าในเมืองพม่าทั้งสิ้น เพราะฉนั้นเข้าเมืองพม่าจึ่งเปนสินค้าสำคัญในเถบนี้ เรือเมล์ซำรุดหยุดเดิรก็เกือบจะอดเข้า เรือเมล์ที่เดิรอยู่ทุกวันนี้สองลำ คือเรือเซหัวของพระยาระนองลำหนึ่ง เรือเมอควีของอังกฤษลำหนึ่ง แต่เรือเซหัวอยู่ข้างจะคล่องแคล่วกว่าเรือเมอควี เจ้าพนักงารอังกฤษกล่าวโทษเรือเมอควีอยู่ว่าเสี่ยเปรียบเซหัว การในเมืองระนองยังมีอยู่อีกซึ่งจะต้องแจ้งความต่อภายหลัง

วันที่ ๒๗ เวลา ๑๑ ทุ่ม ออกเรือเดิรทางช่องหว่างเกาะเสี่ยงไหกับเกาะช้าง ที่ในแผนที่เขียนว่าแสดดัลไอส์แลนด์มาไม่มีคลื่นลมอันใดเปนปรกติ เวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาทีถึงปากอ่าวที่เขาเรียกปาก

กุรา มีผู้หนึ่งชื่อพระยาตะกั่วป่า(๑) ให้ลงมานำร่องชื่อ "หลี่อ๋ง" ขอให้ลองเดาดูว่าจะเปนคนชาติไรแน่(๒) นำเรือเข้าข้างใน หลังเกาะกุราเปนที่กว้างใหญ่ แต่มีศิลาในน้ำมาก ที่ปากอ่าวตะกั่วป่านี้เปนเกาะใหญ่ ๆ ตั้งเรียง ๆ กัน มีช่องออกสามช่องในหว่างเกาะ กับฝั่งมีเกาะเล็ก ๆ น้อย ๆ คือเกาะหนู เกาะแมว เกาะนกเปนต้น แลดูเปนเขาสูงใหญ่ซับซ้อนกันไปทั้งสองฟาก พบเรือเวสาตรีซึ่งพึ่งมาถึงในเวลาเช้าวันนี้ เข้าทางปากบั่นส่วน ทอดอยู่ในระหว่างเกาะหนูกับเกาะแมว เรือผ่านไปยิงสลุต เรืออุบลไปทอดที่เกาะเส็มด์น้อยเหนือเกาะหนูขึ้นไป ที่เกาะนี้เปนที่คนตัดฟืนมาตั้งตัดฟืนขายเรือเมล์ ด้วยเรือเมล์มาทอดที่น่าเกาะนี้ เขาทำพลับพลาไว้รับหลังหนึ่ง ทางตั้งแต่ปากกุราเข้ามาถึงเกาะเส็มด์น้อยยี่สิบไมล์ ~~ทอดสมอ~~เวลาบ่ายโมงครึ่ง เวลาเย็นขึ้นดูที่พลับพลาแล้วกลับลงมานอนอยู่ในที่เรือ ระยะทางที่จะขึ้นไปเมืองก็พอจะไปทัน อยากขึ้นเสียวันนี้จะได้ย่นเวลาเข้าอีก แต่เรืออื่นยังมาถึงไม่ทันจึงขึ้นไปไม่ได้

วันที่ ๒๘ เวลาเช้าโมงครึ่งลงเรือกระเชียงเรือองครักษ์ ตากขึ้นไปได้ ๒ ชั่วโมงครึ่งติด ๔ ครั้ง เพราะกรุยที่ปักร่องแลคนที่นำ (มิใช่หลี่อ๋ง) ก็เอาแน่ไม่สู้ได้นัก เจ้าเมืองก็ไม่รู้เบาะแส่เลย จึงต้องให้ปลดจากเรือไฟดึกระเชียงขึ้นไป ตามริมสองฟากข้างต้นก็เปนป่า

---

(๑) พระยาเสนานุชิต (เอี่ยม ณนคร) เปนบุตรพระยาเสนานุชิต (นุช) ซึ่งเปนบุตรเจ้าพระยานคร (น้อย)

(๒) เปนเชื้อสายฮอลันดา ชื่อ เดอชอง

สะแก ต่อเข้าไปข้างในมีต้นไม้ต่ำ ๆ เพราะฉนั้นจึงไม่ใคร่มีตอในลำคลองมากนัก มีที่ทุ่งว่าง ๆ มาก เขาใหญ่ ๆ ไม่ติดเนื่องกันเหมือนอย่างข้างนอก ขาดเปนสาย ๆ แลตั้งอยู่ห่างฝั่ง มีที่ชิดฝั่งน้ำอยู่สองเท็อก เท็อกหนึ่งถึงมีลูกเนินมาตกน้ำมีวัดอยู่ที่นั้น ลำน้ำก็กว้างใหญ่ไม่สู้ตื้นนัก แต่น้ำนั้นขุ่นข้น ด้วยทำเหมืองอยู่ข้างเหนือน้ำเหมือนเมืองภูเก็จ ราษฎรไม่ได้ใช้อาบกินได้ บ้านเรือนซึ่งตั้งอยู่ใกล้ฝั่งน้ำก็มีห่าง ๆ มีที่เปนหมู่ใหญ่อยู่แต่บ้านจันทำปาณาติบาต แลเห็นแต่ยอดหมากมะพร้าวอยู่ลึก ๆ เข้าไปมาก จนถึงเมืองจึงได้มีบ้านหมู่ใหญ่ตั้งสองฟากน้ำ คิดดูเวลาที่ขึ้นมาทั้งติดทั้งหยุด ๔ ชั่วโมงครึ่งจึงถึงตะพานพลับพลา มียังสฤดุเปนแบบมาแต่เมืองระนอง ใช้ปืนบาเหรี่ยมสำหรับเมือง แต่ยิมทหารในเรือขึ้นไปยิง พลับพลาตั้งอยู่ฝั่งตวันตกกลางทุ่งภูมิที่คล้ายที่ตั้งพลับพลาเมืองพัทลุง ห่างลำน้ำขึ้นไปสักเส้นเศษ มีท้องพระโรงหลังหนึ่ง ที่อยู่หลังหนึ่ง เรือนข้างในห้าหลังเหลืออยู่ การตกแต่งนั้นทำนองเมืองกาญจนดิฐ เปนแต่ไซส์เกดให้ใหญ่ขึ้นแลมากขึ้น เมืองนี้ที่อาบน้ำเปนสิ่งสำคัญ มีทุกห้องทุกแห่ง ทั้งข้างน่าข้างในจัดด้วยความเอาใจใส่ยิ่งกว่าสิ่งอื่น ชอบใจที่ใช้น้ำมันมะพร้าวสว่างดีเหมือนเมืองกาญจนดิฐ น้ำมันบีโตรเลี่ยมใช้ได้แต่แขวนปรำนอกพลับพลาอย่างเดียว พอเวลาเที่ยงคลุ้มฝนมืดจนถึงทอดธุระว่าจะไปเที่ยวแห่งใดไม่ได้ เขาจัดกระบือชนมาไว้ให้ดู ออกไปดูที่เกยริมรั้วค่าย จนชนกระบือสิ้นแล้วเวลาบ่าย ๔ โมงฝนก็ยังไม่ตก จึงได้ขึ้นรถที่จัดมารับออกจากพลับพลาไปหน่อยหนึ่งก็ถึงทาง ซึ่งพระยาเสนา

นุชิตคนเก่าได้ตัดทำขึ้น เมื่อเตรียมจะรับเสด็จครั้งไปเมืองกัลกัตตา ๑๙ ปีมาแล้วนั้น เส้าโทรเถขบักไปตามทางนี้ว่าตรงไปเมืองพังงา สองข้างทางข้างหนึ่งเปนที่ดุ่ม ข้างหนึ่งเปนชายเขา ซึ่งผู้หนึ่งบอกว่าเขาหมังม้า ผู้หนึ่งบอกว่า เขาโคต ตั้งอยู่ใกล้ ๆ พลับพลา ฟากถนนข้างเขานี้เปนบ้านน้องพระยาเสนานุชิต ติดกันเปนบ้าน ๆ ตลอดไปทั้งฟากถนน ที่เปนเรือนฝาขาว ๆ มีอยู่สองบ้าน นอกนั้นก็เปนเรือนฝาจากฝากระแชง ค่อนจะอยู่ข้างฝรั่งอยู่หน่อย ๆ น่าบ้านเปนรั้วโปร่งต่ำ ๆ แตะปลูกต้นประดู่ริมถนนตลอดทั้งแถบ ฟากข้างดุ่มนั้นก็เปนหลังบ้านอีกแถวหนึ่งอยู่ห่างถนนเปนบ้านพวกนี้เหมือนกัน ทั้งบ้านพระยาเสนานุชิตที่ตายด้วย ในที่สุดถนนสายนี้ มีวัดเปนของพระยาเสนานุชิตที่ตายสร้างยังไม่แล้ววัดหนึ่ง ต่อนั้นเลยลงตลาดเปนที่ดุ่มต่ำลงไป ที่ปากทางมีเรือนเสาสูงอยู่ริมหนองฤาบึงย่อม ๆ เขาชี้ให้ดูว่าเพราะที่นี้เปนที่น้ำท่วมจึงต้องปลูกเรือนสูงเช่นนั้น ต่อเข้าไปเปนตึกสองชั้นแบบถนนใหม่ เปนแต่ตกแต่งเครื่องจีนเสียหน่อยหนึ่ง แต่พื้นนั้นยกสูงกว่าถนนขึ้นไปสัก ๒ ศอกเศษหนึ่งน้ำ ถนนนั้นดูสูงขึ้นไปทีละน้อยละน้อยจนถึงสามแยก เลี้ยวไปข้างขวาทางไปเมืองพังงา มีตึกสูงสองชั้นทั้งสองฟาก เปนตึกอย่างจีนใหญ่โตตลอดไปจนถึงตะพานออกทางโทรเถข กลับมาทางเดิมแล้วไปทางแยกซ้าย ก็มีตึกเช่นถนนใหม่ต่อไปอีก จนถึงน่าบ้านพระยาเสนานุชิต ถ้าจะเทียบกับเมืองสงขลา ตึกที่นี่ใหญ่โตกว่าที่สงขลาและเปนสองชั้น หลังคามุงกระเบื้องหมดตลอด มีโรงจากแซกแซมอยู่น้อยหลัง ถนนก็กว้างราว ๆ กัน

ระยะยาวของตลาดจะสั้นกว่าส่งขลาก็ไม่มากนัก เห็นได้ว่าเปนเมืองที่ใหญ่โตบริบูรณ์ด้วยสมบัติ แต่กระไรเลยจะหาที่ลี่ขายฤๅที่ดีบริบูรณ์ไม่ชำรุดสักแห่งหนึ่งไม่มี โซมตลอดหัวถนนท้ายถนน ที่หักพังลงมาก็มี ไม่มีรอยที่ได้ซ่อมแซมอะไรเลยสักอย่างเดียว ของที่ขายในตลาดก็มีร้านผ้าผ่อนอยู่สองร้านหรือสามร้าน นอกนั้นก็ขายแต่ของกินเด็กน้อยไม่สมกันกับตึกรามเลย ดูโรเรร่วงโรยไปทุกแห่ง ถนนก็เปนรอยแต่งใหม่ ๆ ได้ถามเหตุซึ่งเปนเช่นนี้ ก็ได้เหตุหลายอย่าง คือ อย่างหนึ่งนั้นเปนตึกของพระยาเสนานุชิตเก่า(๑) ทำเจกบุตรเหมือนอย่างตึกถนนใหม่ ไม่มีทุนซ่อมแซมฤๅไม่พร้อมใจกันซ่อมแซมอย่างเดียวกันกับถนนใหม่นั้นอย่างหนึ่ง ที่เปนตึกของราษฎรอยู่อีกสักสามส่วน พลอยโทรมด้วยนั้นว่าเพราะเหมืองที่ดีไม่ใคร่มี พวกจีนจนไปอย่างหนึ่ง เพราะพวกจีนเกิดวิวาทกันเนือง ๆ จนไม่เปนปรกติได้นั้นอย่างหนึ่ง คนที่มีเงินมีทองก็พากันอพยพไปอยู่บีนังเสียมาก เปนคำแก้อยู่เช่นนี้ เมื่อได้พูดจาไต่ถามพระยาเสนานุชิตและพวกจีนรวบรวมการทั้งปวงเข้าหมด ก็เห็นว่าเปนเพราะพระยาเสนานุชิตคนนี้ “ดักข์อย่างยิ่ง”(๒) จะพรรณาไปไม่สิ้นสุด การอันใดเปนไม่มีที่ได้ทำ หยุดนิ่งแท้ทีเดียว เมื่อพูดถึงเรื่องจีนวิวาทกันสั่งให้จัดโปลิศ ก็ว่ามีคนรักษาถนนอยู่แล้ว ๖ คน ให้เงินเดือนคนละสามเหรียญบ้างสี่เหรียญ

---

(๑) คือพระยาเสนานุชิต (นุช ณนคร)

(๒) ดักข์เปนคำแผลงมาจากศัพท์มิดักขู หมายความว่าโง่เขลา

บ้าง จัดขึ้นอีกเปลื้องพระราชทรัพย์เปล่า ๆ จีนซึ่งไปค้นพบดีบุกหวงที่ไว้มาก ๆ จะทำสองชั่วสามชั่วคนก็ไม่หยุด ก็เปนอันสิ้นความคิดมิรู้ที่จะแก้ประการใด ทางที่จะเดิรช้างเดิรล้อขึ้นไปถึงเหมืองดีบุกก็ร้องว่าน้ำท่วมทำไม่ได้ และไกดเหลือเกินนัก ถามว่าทางไกดเท่าใด ก็ว่าครึ่งวันค่อนวัน เหมืองนั้นก็อยู่บนเขา น้ำก็ยังท่วมไปถึงได้ เขาว่าถนนในเมืองไม่ใช่เวลาเสด็จ ต้องเดิรในเฉลียงตึก ดูเหมือนไม่ได้เคยออกจากบ้านไปแห่งใด ที่สุดจนบ้านน้องของตัวที่เรียงอยู่ริมถนนหกเจ็ดบ้านก็ไม่ใคร่ทราบว่าบ้านของใคร ขอพรรณาแต่เท่านี้พอให้เห็นเหตุว่าบ้านเมืองซูดโซมนักเพราะเหตุใด ตามเสียงพวกจีนนั้นว่าไม่มีทุนนั่นแหละเปนข้อสำคัญ พระยาเสนานุชิตเองก็ว่าออกทุนไปแล้วมักไม่ได้คืน จึงไม่เจือจาน การขัดข้องต่าง ๆ มีทางแก้ทุกอย่าง เว้นไว้แต่เรื่องลักษ์ของพระยาเสนานุชิต ถ้าไม่แก้เสียก่อนแล้วอื่น ๆ ไม่สำเร็จหมด

ไปจากตลาดดูบ้านพระยาเสนานุชิต เปนเรือนฝากระแชงอ่อนอย่างกรอบแกรบเต็มที แล้วไปดูโรงคลองที่ถลุงแร่ เพราะที่ระนองขาดอยู่ไม่ใช่เวลาที่เขาถลุง ดูเพื่อจะให้ได้เห็นการตลอดในกระบวรที่ทำแร่ แล้วกลับมาทางเดิม ค้างอยู่ที่พลับพลาคืนหนึ่ง

วันที่ ๒๙ เวลาดึกคืนนี้ฝนตก เดิมคิดว่าจะไปเที่ยวตามบ้านชายเขา เพื่อจะให้ได้เห็นการอยู่ปรกติของราษฎรไม่ใช่แต่งรับเสด็จ แต่เมื่อฝนตกเสียแล้วก็เปนอันไม่ได้ไป เพราะนอกจากถนนที่กล่าวมา

แล้วต้องไต่ตามคันนาทั้งสิ้น เมื่อรับแขกทั้งปวงแล้ว จึงได้กลับลงมาเรืออุบล ได้สั่งให้พระสุนทรวรนาถไปรักษาการที่เมืองคิรีรัฐนิคม เพราะได้ถามพระยาเสนานุชิตถึงเรื่องพระเสนานุวงศ์ตาย ผู้ใดรักษาการแลดูแลภาษีอากร เสี่ยงก็หลวมโพรกเต็มที่ และได้ตั้งให้นายจันน้องพระเรืองฤทธิรักษาราษฎร์ เปนพระเรืองฤทธิรักษาราษฎร์อีกนายหนึ่ง ดูก็ควรจะสังเวช พวกพี่น้องเหล่านี้นอยู่เปนกองโต แต่ไม่เห็นใครช่วยใครฤๅไม่ใช้ใคร เจ้าเมืองวิ่งปั่นไปทุกอย่าง ดูแววไม่ใคร่จะมีตามกัน ตึงตังอยู่ทั้งนั้น(๑) ทอดนอนอยู่ที่น่าเกาะเสม็ดน้อยอีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๓๐ ออกเรือคืนนี้ ๑๑ ทุ่ม เดิรทางช่องเรียกว่าปากบั้น ส่วนซึ่งเปนช่องต่างที่เรือเวสาตรีมา เมื่อตัดออกมาเกาะภูเก็จ มีฉมรวย ๆ เรือโคลงบ้างเล็กน้อย ที่แยแยกเมากันบ้าง เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง ถึงเมืองภูเก็จทอดในอ่าว เวลาพรุ่งนี้จะได้ขึ้นบก รีบทำหนังสือนี้ บอกข่าวมาให้ทราบเพียงระยะนี้ก่อน ซึ่งมิได้บอกข่าวในที่ควรจะบอกได้ คือที่กระส่งทางชุมพรแห่งหนึ่ง ที่ระนองส่งทางเมดแห่งหนึ่งนั้น เพราะเหน็ดเหนื่อยมาก และไม่ใคร่มีเวลาว่าง เจ้านาย

---

(๑) ในพี่น้องเหล่านี้ต่อมาได้รับราชการ แต่พระยาคงคาธราธิบดี (พลอย ณนคร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลสุราษฎร์ในเวลานี้ เมื่อเสด็จประพาสยังเด็กอยู่

และข้าราชการทั้งข้างน่าข้างในที่มา เจ็บป่วยตัวร้อนด้วยถูกแดดถูกฝนบ้าง ลงท้องเพราะผิดน้ำบ้าง แต่ไม่มีผู้ใดอาการมากมายอันใด วันหนึ่งสองวันก็หาย แต่ตัวฉันมีความสบายมาก

สยามินทร์

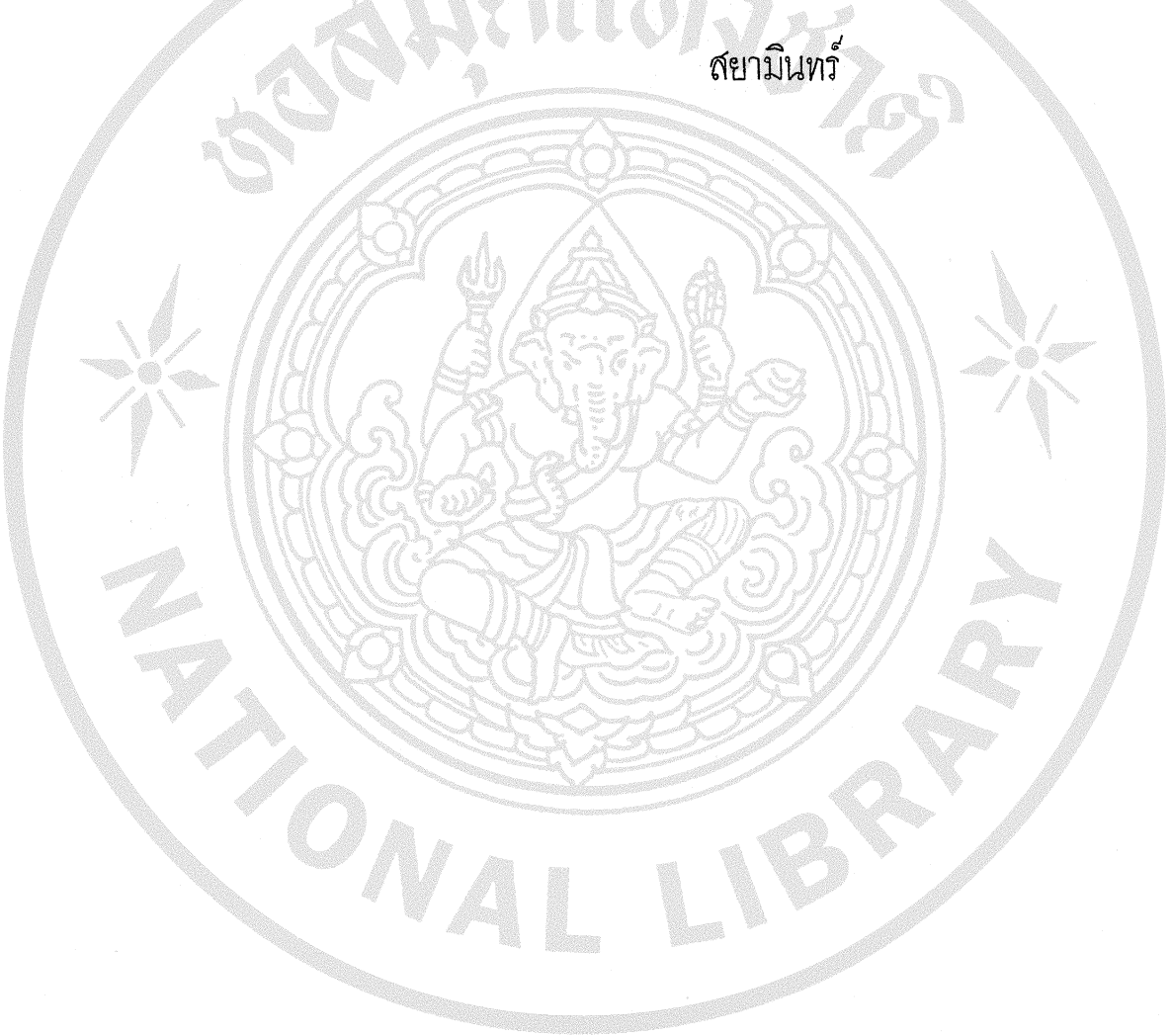

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓

เรื่องพระที่นั่งอุบลบุรทิศทอดที่เกาะสังกาว์

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๙[๒๓]

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนบอกมาถึงวันที่ ๓๐ เดือนเมษายน ซึ่งมาจอดเรืออยู่ที่เมืองภูเก็จแล้ว บัดนี้จะขอบอกระยะวันต่อมา

วันที่ ๑ เดือนพฤษภาคม เวลาเช้าฝนตกมาก สามโมงฝนหาย จึงได้ขึ้นบก ที่เรือทอดนี้ห่างฝั่งประมาณไมล์ครึ่ง มีทุ่นกรุยปักรายทางตลอดเข้าไป ที่เขาโต๊ะแซซึ่งพระยาวิชิตสงคราม(๑) ทำเปนด่านมีเสาธงบอกเรือไว้ชำรุดเสียเขาซ่อมแซมขึ้นดีแล้ว พระอนุรักษ์โยธา(๒)

---

(๑) พระยาวิชิตสงคราม (ทัด รัตนดิลก ณภูเก็จ) พยายามทำนุบำรุงการทำเหมือง จนที่เมืองภูเก็จซึ่งเปนเมืองขึ้นของเมืองถลางอยู่แต่ก่อน เจริญรุ่งเรืองเปนเมืองใหญ่ หลวงมหาดไทยได้เปนที่พระภูเก็จ แล้วเลื่อนเปนพระยาภูเก็จแต่ในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อแก่ชราตามีด ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เลื่อนเปนพระยาวิชิตสงคราม จางวางเมืองภูเก็จอยู่จนถึงอนิจกรรม

(๒) พระอนุรักษ์โยธา ข้าหลวงรักษาราชการในตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง

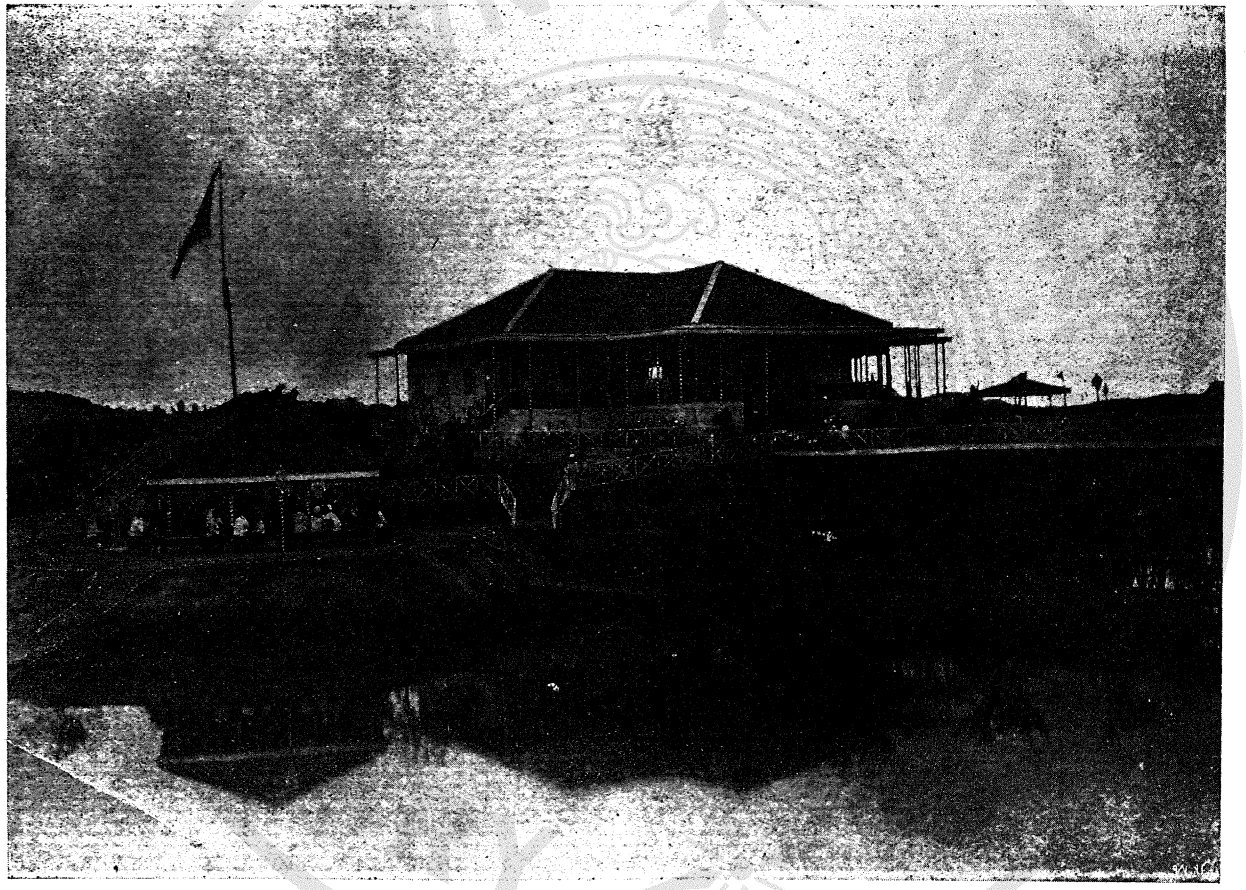

พลับพลาที่เมืองภูเก็จ

ได้ทำด่านขึ้นใหม่อีกตำบลหนึ่งที่เกาะตะเภาน้อย อยู่น่าอ่าวมีเรือนตะเกียงและเสาธงบอกเรือ ตึกชาวด่านอยู่หลังหนึ่ง ดูท่าทางเปนอ่าวที่เปนท่าเรือเคยไปมาจอดคอยอยู่ มีเรือเมล์เมืองปีนังมาจอดอยู่สองลำ เปนเรือมาจากห้างจันเดรห้าวันครั้งหนึ่ง บันทุกคนบุกออก บันทุกเข้าและเสบียงอาหารต่าง ๆ กลับมาเมืองภูเก็จ แต่เดิรแข่งกันอยู่ทั้งสองลำ ไม่ได้ผลัดเปลี่ยนเวลามักจะมาถึงพร้อม ๆ กัน ขึ้นที่ตะพานทำแอบมากับตะพานศิลาเก่าสำหรับท่า แต่ต้องทำยื่นออกมามาก ด้วยลำคลองนั้นน้ำตื้นขึ้นทุกที เพราะเรื่องดินถ้างแร่ ตกแต่งผูกใบไม้และมีซุ้มใบไม้ที่ต้นตะพาน กรมการและพวกจีนหัวน่าแต่งตัวเต็มแบบอย่างผู้ดี มาคอยรับอยู่เปนอันมาก แขกที่รักษาด่านยิงปืนทองสดุดเรียบร้อยดี ทหารกรุงเทพ ฯ และโปลิศแขกสำหรับเมืองยืนคอยรับที่ตะพาน ตั้งแต่ตะพานขึ้นไปดาดปรำผ้าขาวมีระบายตลอดทาง เดิรขึ้นไปหลายเส้นจึงถึงบริเวณโรงทหารใหม่ ซึ่งยกลงมาตั้งอยู่ในเหมืองหลวงบำรุงจีนประเทศที่ขุดแร่ขึ้นแล้วอยู่ริมทเล ที่นั้นที่เปนรอยเหมืองขุดลึกลงไป เขาทำประตูกั้นปิดน้ำเพื่อจะได้ขังน้ำจืดซึ่งมาตามเชื้อกน้ำที่ไขมาทำเหมืองไว้เมื่อเวลาขัดสนน้ำจะได้สูบไปใช้ในการถ้างแร่ มูลดินซึ่งขุดเปิดบ่อแร่ กองเปนหย่อมสูง ๆ เหมือนดูกเนินเขาเล็กเขาใหญ่ ถ้าจะว่าไปในบริเวณนั้นก็คล้ายประทุมวัน เมื่อทหารมาอยู่ปลูกโรงใหญ่ขึ้นบนกองดินที่เปนเนินใหญ่ แล้วช่วยทำทางวงเวียนไปตามบ่อแร่ที่ขังน้ำ ปลูกไม้ดอกไม้ผล เปนเหมือนสวนฝรั่ง ครั้นทำพลับพลาในที่นั้น เขาก็ตกแต่งเพิ่มเติมออกไปกว้างขวางทั่วทั้งบริเวณนั้นเกือบเท่า

ประทุมวัน มีโรงศาลาที่นั่งเล่นหลังเล็กหลังใหญ่ในที่ต่าง ๆ และโรงแตรแปดเหลี่ยมทำด้วยไม้จริงสองหลัง พลับพลาทำที่กองดินใหญ่ในกลางเหมืองซึ่งน้ำจืดขังรอบทำตะพานใหญ่ยาวข้าม พลับพลานั้นปลูกด้วยเสาไม้หมากเป๋นพัน แต่การกั้นห้องตกแต่งเปนความคิดพระอนุรักษ์โยธาซึ่งเปนชาวกรุง ก็คมคายงดงามพิศดารกว่าพลับพลาทั้งปวง การที่ทำพลับพลาที่รับดาดปรำแต่งถนนหนทางเหล่านี้ ได้อาศรัยกำลังพวกจีนหัวน่าช่วยทำมาก พักอยู่ที่พลับพลารับพวกกรมการและพวกจีนมาหา สนทนาด้วยการต่าง ๆ จนเวลาบ่ายจึงไปดูเหมืองแร่ของหลวงบำรุงจีนประเทศที่ทำอยู่ติดกันกับหลังพลับพลา เมื่อนั่งอยู่บนพลับพลาก็แลเห็นทำการได้ เหมืองนี้ใหญ่โตควรจะพิศวง โดยกว้างเกือบสามเส้น ยาวกว่าสี่เส้น ใช้ตะพานที่หาบมูลดินเบีดน่าเหมืองถึงสามตะพาน ที่ขุดแร่ล้างแร่สองแห่ง ใช้จีนลูกจ้างถึงเก้าร้อยคน ที่นี่ขุดลึกลงไปกว่าที่เมืองระนองมากจึงถึงแร่ ได้ดูเวลาล้างแร่เห็นเนื้อดีบุกมากกว่าที่เมืองระนองหลายเท่า แต่เปนแร่เม็ดใหญ่ ถามได้ความว่าแร่ร้อยชั่งได้ดีบุกถึงห้าสิบห้าชั่ง มีศิลาที่กินแร่ปนอยู่ต้องตำก่อนแล้วจึงล้างก็มีเครื่องวิดน้ำใช้สตีมเอนยินอย่างโดโกโมติฟว์ ขนาดสูบแปดนิ้วหมุนสูบเซนติฟีคัดขนาดท่อแปดนิ้ว แต่วิธีตำแร่ยังใช้แรงคนตำ สู้เมืองระนองไม่ได้เขาใช้น้ำ ลักษณะที่ทำผิดกันคนละอย่าง ที่ระนองทำอย่างละเอียดละออแต่ไม่ทำใหญ่โต ค่อยทำค่อยไปเหมือนอย่างเก็บส่วนของตัวกินเอง แต่ที่ภูเก็จนี้ทำเอาแต่ประโยชน์ที่จะได้มาก ไม่สู้ถ้วนถี่และทำไม่มีรับรั้ง ในบริเวณตั้งแต่ฝั่งทเลขึ้นไปจนถึงบ้านหลวงบำรุงจีน

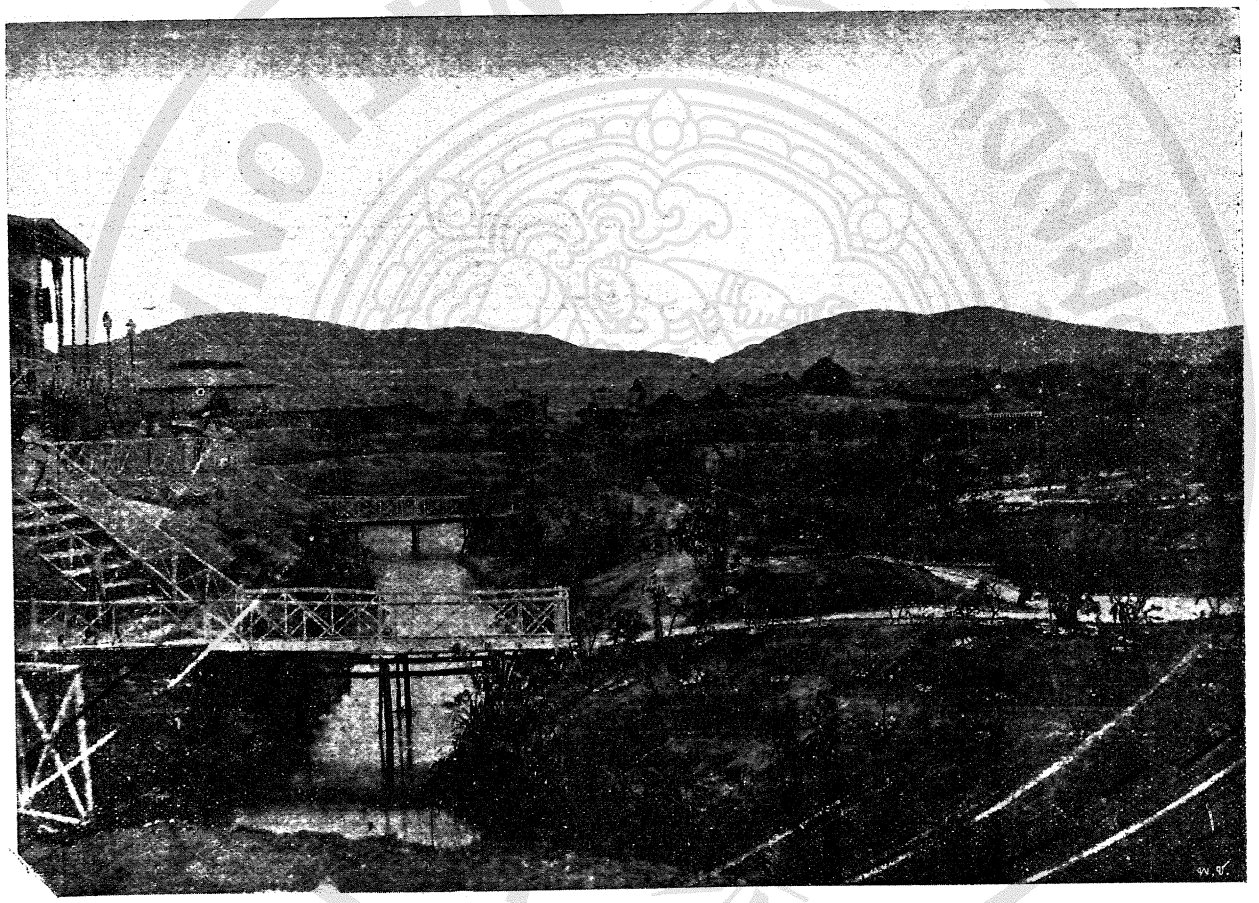

เหมืองแร่เก่าหน้าพลับพลาเมืองภูเก็ต

ประเทศไปตามถนนทางสามสิบเส้นเศษ แต่เห็นเป็นแต่เหมืองที่ขุดแล้วตลอดไปจนสิ้นสุดตา ที่ภูเก็จนี้พวกจีนไม่สู้ร้อนรนด้วยเรื่องถูกจ้างเหมือนอย่างเมืองระนอง เป็นแต่อยู่ข้างขัดสนทุน ด้วยพวกเมืองบีนังไม่ใคร่จะออกทุนให้กู้ ด้วยเหมืองดีที่ใกล้ๆ ไม่ใคร่มีใหม่ขึ้น ต้องไปทำทางไกลโสหุ้ยมากมักจะขาดทุน วิธีลักษณะทำก็มีหลายอย่าง แต่จะพรรณาจะยืดยาวนัก ขี่รถไปตามถนนทางไปตลาดตั้งแต่พ้นที่เหมืองไปถึงบ้านหลวงบำรุงใหญ่โตมาก เปิดสายน้ำมาขังเป็นคลองไว้น่าบ้านสำหรับคนอาบกิน มีต้นมะพร้าวเต็มทั้งบ้าน ถัดเข้าไปเป็นบ้านใหญ่อยู่อีก คือบ้านตันเลี่ยงกี่แถะบ้านตันเพ็กเกียด มีคลองซึ่งขุดเข้าไปใหม่สำหรับบันทุกแร่คลองหนึ่ง มีเกวียนล้อเหมือนรถใช้บันทุกเข้าสารแถะบันทุกดีบุกมาก มีคนสำหรับรับจ้างพวกหนึ่ง ถัดคอเวอนเมนต์ออฟพีศเข้าไปเป็นถนนตลาดตึกติดต่อกันทั้งสองฟากประมาณสักสามสิบเส้น ดูผู้คนแน่นหนาครึกครื้นเหมือนถนนเจริญกรุง ได้ไปรถทางตั้งแต่ท่าสักแปดสิบเส้น หมดหมู่ตึกไปก็เป็นโรงแถะเป็นสวน ตึกที่นี่ก็มีเก่าบ้างใหม่บ้างไม่สู้ซุดโซมนัก แต่ถนนนั้นโซมทีเดียว ทั้งที่ตกแต่งแล้วก็ยังโสโครกเปื้อนเปรอะ แถะซุดตำน้ำขังเป็นถนนเลี่ยใช้ไม่ได้ทีเดียว เขาเตรียมทางไว้ที่จะให้ไปเที่ยวได้หลายตำบล คือตำบลตลาดกระทู้ทางหนึ่งก็ไม่สู้ไกล แต่เวลาเย็นมากเสียแล้วทั้งฝนตกทางเป็นหล่มด้วยไปไม่ได้ ทางไปท่าเรือแถะไปเมืองถลางถึงห้าร้อยเส้นเศษไปไม่ได้ แต่เพียงไปพอเกินตลาดหน่อยหนึ่งเท่านั้น ขากลับก็ถูกฝนมากจะแวะวัดมงคลนิมิตก็ไม่ได้แวะ เป็นแต่ว่าโบถชำรุดซุด

โซมมาก เห็นว่าเปนที่ถือน้ำอยู่ จึงให้พระยาศรีสรราช(๑) ไปคิดจัดการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถขึ้น กลับมาที่คอเวอนเมนต์ออฟพีศ(๒) ดูก็อยู่ข้างซุดโซมมาก ที่หลังวังเปนที่น้ำฝนขังเจิ่งไป มีเรือนกระท่อมเล็กกระท่อมน้อยรุงรัง โรงทหารห้าแถวที่ทำไว้รับเสด็จคราวก่อนทหารยกลงไปอยู่เสียริมทเล พวกโปลิศแยกเข้าอยู่สองโรง หลังต่อไปก็ชำรุดเห็นหลังคาพังลงมาก็มี ปลูกตึกสำหรับนายทหารขึ้นใหม่หลังย่อม ๆ พึ่งจะแล้วหลังหนึ่ง ที่พระที่นั่งซึ่งใช้เปนคอเวอนเมนต์ออฟพีศนั้น ทลายลงทุกหลัง ท้องพระโรงไม่ได้ทำขึ้น แต่หลังยาวซึ่งเปนที่เลี้ยงโต๊ะ และที่ข้าราชการอยู่ทำแล้วเสร็จได้ใช้เปนออฟพีศอยู่ หลังต่อกับพระที่นั่งเขาทำเปนสามชั้นขึ้นใหม่พึ่งจะแล้วเสร็จ พระที่นั่งหลังใหญ่ก็ทำขึ้น ยังค้างปูพื้นและถือปูน การที่ทำขึ้นใหม่หมดจดเรียบร้อยดีกว่าของเดิม บริเวณข้างด่างที่สระอาบน้ำสองสระและที่ขอบเขตเหล่านั้นก็ทำใหม่และตกแต่งเรือกสวนสอาดสอ้านดี แต่บ้านพระยาวิชิตสงครามและบ้านพระยาภูเก็จ(๓) ซึ่งอยู่ติดกับที่นั้นชำรุดซุดโซมมากทั้งสองแห่ง หมดเวลาจวนค่ำจึงได้กลับมาลงเรือ จำนวน

---

(๑) พระยาศรีสรราชภักดี (หนูเด็ก โกมารกุล ณนคร) ข้าหลวงใหญ่กำกับหัวเมืองฝ่ายตวันตก รวมทั้งเมืองภูเก็จด้วย

(๒) คอเวอนเมนต์ออฟพีศ ตั้งที่บริเวณวังซึ่งพระยาวิชิตสงครามสร้างรับเสด็จ คราวเสด็จกลับจากอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒

(๓) พระยาภูเก็จโลหเกษตรารักษ์ (ตำดวน) บุตรพระยาวิชิตสงคราม

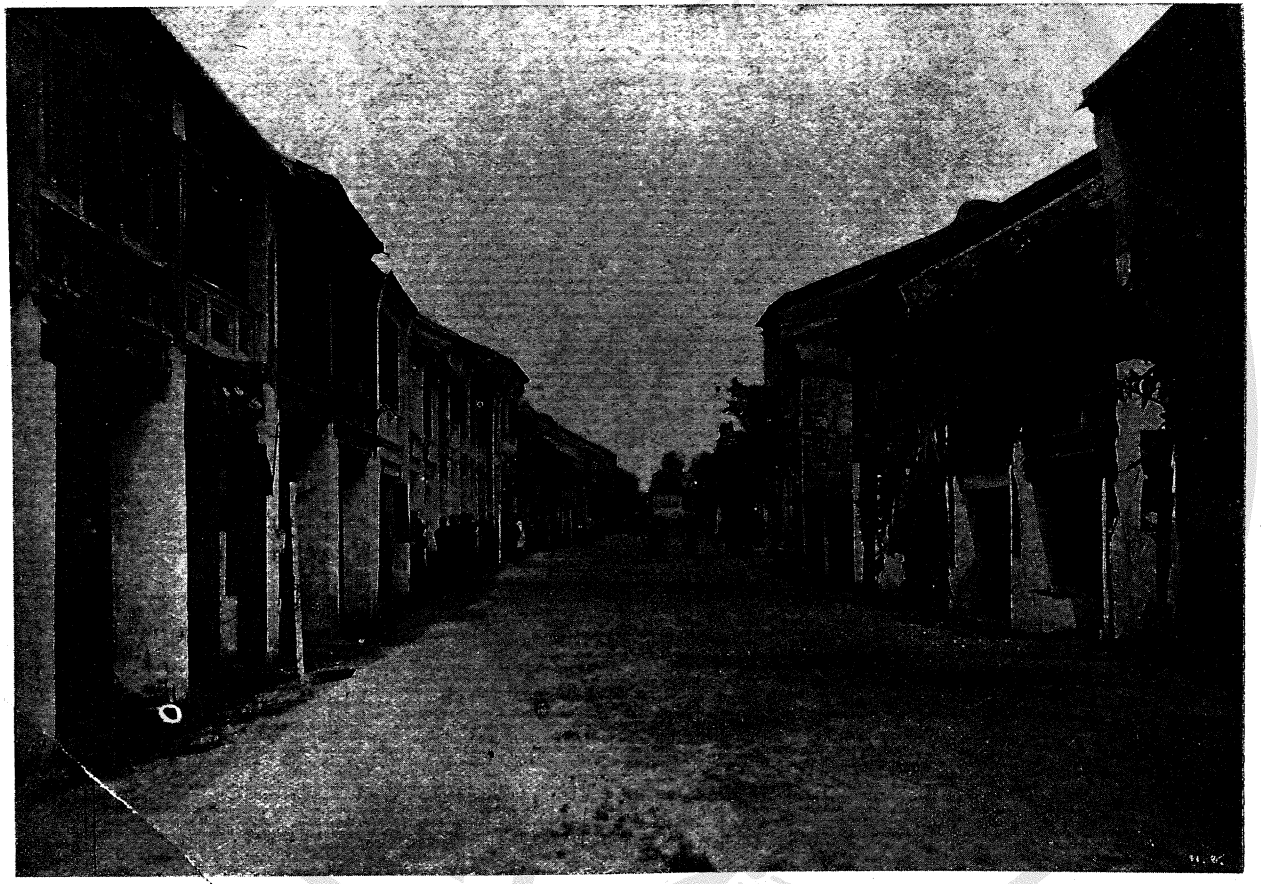

ตลาดเมืองภูเก็ต

เหมืองใหญ่ที่ทำอยู่ในเมืองภูเก็จเดี๋ยวนี้หกสิบสองตำบล เหมืองน้อยหกสิบเก้าตำบล รวม ๑๓๑ เหมือง จีนที่ทำการอยู่ ๘๙๔๕ คน จีนที่เข้าออกในเมืองว่าเป็นล่างปีมากล่างปีน้อย เข้าง่ายออกง่ายไม่เหมือนเมืองระนอง ถ้าฝนดีน้ำดีพวกจีนก็เข้ามาก ถามจำนวนจีนเข้าออกเทียบดูสองปี ปีชวดสัมฤทธิศก (พ.ศ. ๒๔๓๑) จีนเข้า ๗๐๖๐ คน ออก ๔๔๖๘ คน เข้ามากกว่าออก ๒๕๙๒ คน รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ จีนเข้า ๕๖๐๙ คน ออก ๖๘๑๘ คน ออกมากกว่าเข้า ๑๒๐๙ คน ถ้าคิดเทียบดูในสองปีนี้ก็ยังมีคนเหลือคิดเมืองมาก พิเคราะห์ดูกับที่จำได้เมื่อมาสิบเก้าปีแล้วนั้น คึกรามผู้คนแน่นหนาขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก แต่ในแถวตลาดเขาตรวจได้จำนวนตึกถึง ๓๑๑ หลัง เรือน ๓๖๗ หลัง รวม ๖๗๘ หลัง คน ๒๗๖๗ คน ที่ตลาดกระทุ้งตึก ๒๖ หลัง โรงร้าน ๑๑๒ หลัง รวม ๑๓๘ หลัง คน ๖๒๓ คน ตามแขวงอำเภอ ๘ ตำบล ๕๙๑ เชิงเรือน คน ๒๒๗๗ คน ไม่ได้นับคนที่ทำเหมือง เมื่อเรือแล่นมารอบเกาะไม่ได้เห็นเขาใดที่ว่างไม่ได้ทำไร่สักเขาหนึ่งเลย บันดาหัวเมืองข้างแถบตวันตกนี้ จะหาเมืองใดมีผู้คนมากเหมือนเมืองภูเก็จไม่มีแล้ว เป็นเมืองที่จำจะต้องบำรุงรักษาไว้อย่าให้ซุดโซมลงได้ โปลิศที่รักษาเมืองอยู่ทุกวันนี้เป็นหลายหมวดหลายกอง มีทั้งไทยทั้งจีนทั้งมลายูทั้งแขกแต่งตัวต่างๆ กัน แขกต่อแขกด้วยกันเองก็แต่งตัวไม่เหมือนกันถึงห้าพวก การผึกหัดก็ดูไม่เรียบร้อยเหมือนเมืองระนอง บอกเพลงปืนยังเป็นภาษาอังกฤษ จำนวนโปลิศที่ใช้อยู่ทั้งสิ้น ๒๓๘ คน เสียดายมีเวลาน้อยนักไม่ทันที่จะตรวจตราได้ถามการตลอด และในเวลานี้ฝนก็ชุก

ลมก็จัดเปนเวลาน่ากลัวว่าจะเปลี่ยนมรสุม จึงมิอาจที่จะรออยู่ช้า ด้วยทางข้างน่ายังมาก เวลา ๒ ทุ่มครึ่งออกเรือจากเมืองภูเก็จเดิรทางนอกเกาะยาวที่เรียกปุลูปันยัง ไปจอดรออยู่ที่หัวเกาะยาวน้อย เวลา ๗ ทุ่ม

วันที่ ๒ เวลา ๑๑ ทุ่มเลื่อนเรือเข้าไปทอดในระหว่างเกาะหมากกับเกาะสลัด พระยาบริรักษ์ภูธร (๑) ลงมาคอยรับอยู่ ตาที่ว่าบอดนั้น เห็นเปนต้อขาวอยู่ทั้งสองข้าง แต่ที่จริงยังแลเห็นเดิรไม่ต้องจูง เดิมกะเวลาว่าจะไปตะกั่วทุ่งเพียงสองชั่วโมงถึง ต่อ ๔ โมงเช้าจึงได้ลงเรืออุไทยราชกิจไป ฝนตกเปนคราว ๆ มีลมพัดจัดตลอดทางสองชั่วโมงจึงได้ถึงอ่าว ตามทางที่ไปล้วนแต่เกาะเนื่องแน่นไปคล้ายช่องอ่างทอง เปนแต่ระยะห่างกว่า ตั้งแต่ระนองลงมาจนถึงภูเก็จเขาไม่ใคร่จะมีศิลา เปนแต่ดินแดงแดงทั้งนั้น ต่อถึงระยะนี้จึงมีเขาปูนตามเกาะเหล่านี้มาก เปนที่นกทำรังบ้าง อากรรังนกที่เมืองไทรทำก็ตลอดขึ้นมาถึงน่าเมืองพังงา ที่ปากช่องจะเข้าคลองตะกั่วทุ่งมีเกาะย่อม ๆ สองเกาะเคียงกันเรียกเกาะนมสาว ถัดเข้าไปอยู่กลางลำน้ำมีเกาะชื่อปายี เปนที่พวกแขกเมืองตะกั่วทุ่งอยู่ประมาณสักสิบห้าเรือน หากินด้วยทำการปาณาติบาต ที่เกาะนี้อยู่ในระหว่างลำน้ำสองแยก แยกหนึ่งไปเมืองพังงา แยกหนึ่งไปเมืองตะกั่วทุ่ง พระบริสุทธิโลหภูมินทรา

---

(๑) พระยาบริรักษ์ภูธร (ชำ ณนคร) ผู้ว่าราชการเมืองพังงา

ธิบดี (๑) ลงมาคอยรับอยู่ เรือไฟใหญ่ต้องหยุดเพียงนี้ ลงเรือกระเชียงเรือไฟเล็กลากต่อเข้าไป ถัดเกาะปายี้เข้าไปมีเขาที่ตกถึงลำน้ำสองเขา คือเขาไม้แก้วกับเขาตักน้ำ เขาตักน้ำนั้นว่ายกเลี่ยแต่เดือนห้ากับเดือนหกแล้วมีน้ำตกอยู่รอบเขาเสมอ ต่อเข้าไปมีเขารายาอีกเขาหนึ่งเปนเขาตกน้ำเหมือนกัน พวกแขกนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ นอกจากเขาเหล่านี้แล้วก็ไม่มีเขาอันใดที่อยู่ใกล้น้ำ ไม่เหมือนลำน้ำเมืองพังงา ตามทางเข้าไปก็ไม่มีบ้านเรือนคนเปนแต่ไม้โกงกางตลอด ไปมีอยู่แต่ที่ด่านซึ่งเปนลำน้ำแยกไปเมืองพังงาอีกทางหนึ่ง ต้องหยุดเรือไฟตีกระเชียงขึ้นไปอีกไม่ช้าก็ถึงตะพานขึ้นเมือง ตะพานนี้ต้องทำข้ามที่ชายเลน ซึ่งพระบริสุทธิตัดไม้โกงกางลงไว้จะปลูกจาก ยาวประมาณสักสามเส้นเศษสี่เส้นจึงถึงดินดอนที่ตั้งพลับพลา ๆ นั้นทำเปนที่แรม มีเย่าเรือนแตะแผนที่คล้ายคลึงกันกับที่ตะกั่วป่า แต่ที่นี่ทำพิจิตรพิสดารขึ้นไปกว่า เครื่องเฟอร์นิเชอเดี่ยงเก้าอี้ใช้ไม้มริดคนไทยทำเกือบทั้งสิ้น เวลาที่ไปถึงนั้นบ่าย ๒ โมงแล้ว ด้วยระยะทางในคลองกินเสียอีกสองชั่วโมง แต่พอดูพลับพลาทั่วแล้วก็ออกเดิรไปเที่ยว ที่ข้างพลับพลามีโรงคลังใหญ่สองโรง เขาใช้เปนโรงครัว โรงคลังนี้เปนของพระบริสุทธิเอง ด้วยเขาลงทุนเรี่ยกจีนมาทำการเองเหมือนอย่างเมือง

---

(๑) พระบริสุทธิโลหภูมินทราธิบดี (กล่อม ณนคร) ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วทุ่ง เปนบุตรพระยาเสนานุชิต (นุช) ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า

ระนองมีลูกจ้างอยู่ร้อยเศษ มีพวกจีนทำเองบ้าง ลูกจ้างอีกประมาณสองร้อยคน แร่ดีบุกที่เมืองตะกั่วทุ่งไม่เหมือนตะกั่วป่า มักจะมีเปนห้วงเปนตอนไม่ใคร่เปนลำลายใหญ่ เหมืองหนึ่งที่เปนอย่างใหญ่ คนทำก็ไม่เกินห้าสิบคน ถัดโรงคดวงไปเปนศาลากลางอยู่น่าบ้านพระบริสุทธิ์ เปนควนอันเดียวกันกับที่ตั้งพลับพลา ที่บ้านนั้นมีระเนียดไม้กระดานกว้างขวางแน่นหนา หลังประตูเปนร้านท่าสู้เจ๊กเหมือนกันข้างในบ้านนั้นเปนสองตอน มีเรือนจากอยู่นอกตอนหนึ่งอยู่ในหมู่หนึ่งเปนเรือนใหญ่ มีตึกฝาขัดแตะถือปูนใหญ่หลังหนึ่ง ตามลานบ้านก็ปราบราบเรียบและปลูกต้นไม้เปนระยะ แต่เปนที่ตั้งใหม่ต้นไม้ยังไม่โต ถ้าจะเทียบกันกับบ้านพระยาลาย (๑) ก็เห็นจะพอรับรองกันได้ ข้างหลังบ้านออกไปทำสวน ปลูกต้นจำปาดะ ทุเรียน มม่วงหิมพานต์ มะพร้าว ตัดถนนหลายสาย ปลูกต้นไม้เปนอะเวนยู แต่ยังย่อม ๆ ขนาดสองปีสามปีทั่วไปทั้งนั้น ออกจากบ้านพระบริสุทธิ์เดิรไปตามถนนใหญ่ลงควนหน่อยหนึ่งถึงถนนตลาดกว้าง ๖ วา มีโรงตลาดเหมือนอย่างเมืองระนองหลายสิบหลังแล้ว แต่ยังไม่เต็มมีที่ว่างมากมีตึกกำลังก่อสร้างขึ้นใหม่สองหลัง ถนนตลาดนี้เพิ่งเกิดขึ้นใหม่ในครั้งพระบริสุทธิ์ผู้นี้ออกมาจัดการ เดิรไปสุดตลาดแล้วขึ้นรถกลับมาแยกไปโดยทางสายโทรเลข ซึ่งไปต่อแดนเมืองพังงาระยะทาง ๑๑๘ เส้น เขาทำเปนถนนรถกว้างสี่วา พูนดินได้ที่มีรางสองข้างน้ำไม่ขังถนน ในเวลาฝน

---

(๑) พระยาลาย เจ้าเมืองลายบุรี ในมณฑลปัตตานี

ตกชุกอย่างยิ่งทางก็ไม่เป็นหล่มโคลนมาก เป็นแต่รถไปผิดเพราะเปียกบ้างบางแห่ง และทางนั้นขึ้นสูงลงต่ำเป็นลูกเนินไปทั้งนั้น ที่สูงมากก็ตัดฉายลงมาพอให้ราบรถไปได้ การที่ทำถนนนั้นเขาทำเป็นเมื่อแรกคิดว่าจะไปดูสักหน่อยหนึ่งพอให้เห็นภายในแล้วจะรีบกลับ แต่ครั้นเมื่อไปตามทาง เห็นภูมิฐานบ้านเมืองงดงามและมีการเพาะปลูกที่เกิดขึ้นใหม่น่าดูอยู่ จึงได้เลยต่อไปตามข้างทางข้างซ้ายมือนั้นแต่เห็นเขาเปาะ ซึ่งเป็นเทือกยาวใหญ่ แลเห็นแต่ในลำคลองขึ้นมายืนประจำไปตามข้างถนนจนตลอด ที่บนหลังเขานั้นก็เป็นที่ทำไร่รายกันไปที่พ้นต่างเป็นที่ราบก็เป็นนาออกมาจนถึงข้างถนนโดยมาก ที่เป็นหมู่ไม้เล็ก ๆ ยังมิได้ตัดพ้นลงทำนานั้นน้อยกว่าที่เป็นนา ฟากข้างขวาไม่มีเขา แต่มีนาคั่นกับป่าไม้เล็ก มีบ้านเป็นหมู่ ๆ อยู่บ้าง สวนพริกไทยเกิดขึ้นใหม่หลายแห่ง ส่วนของพระบริสุทธิ์เองเป็นที่กว้างใหญ่มีพริกไทยที่ได้ลงแล้วหมื่นสองพันค้าง ได้ชักชวนพวกจีนที่มีทุนรอนให้ลงทุนทำอีกหลายแห่ง เห็นตามข้างทางกำลังปลูกอยู่โดยมาก เขาได้ประกาศว่าถ้าผู้ใดปลูกพริกไทยขาดทุน ไม่ชอบใจขายจะรับซื้อค้างละเหรียญแลละ ๕๐ เซ็นต์ตามที่เป็นผลและยังไม่เป็นผล ดังเกตดูพื้นแผ่นดินริมทางก็คล้ายกับเมืองจันทบุรี จะเสี่ยเปรียบกันก็เรื่องน้ำ ที่นี่ต้องใช้น้ำบ่อไม่มีลำธาร เห็นว่าความคิดที่ทำนุบำรุงการเพาะปลูกนี้เป็นทางที่ถูกแท้ ด้วยการทำดีบุกในเมืองเหล่านี้มีแต่จะร่วงโรยน้อยลงไป เพราะเขตรแดนก็แคบ ดีบุกทำมาช้านานก็มีแต่จะหมดไปสิ้นไป ตัวอย่างที่ปลูกพริกไทยได้ประโยชน์มากเช่นเมืองตรังก็มีอยู่ เมื่อ

สุดทางนี้ถึงลำคลองเรียกว่าคลองวัดถ้ำ เป็นลำธารตื้น ๆ น้ำริน ๆ ไม่กว้างนัก ที่นี่เป็นพรมแดนกับเมืองพังงา ทางฟากข้างพังงาก็ตัดทางกว้างและปักเสาโทรเลขแล้ว แต่ไม่ได้ปราบราบเป็นถนนต้นไม้เล็ก ๆ ขึ้นเต็ม เขาปลูกพลับพลายกไว้หลังหนึ่งที่ใกล้ต้นชัณฑสกรริมลำคลอง ต้นไม้นี้กำลังมีดอก เมื่อแลเห็นบนต้นคล้ายดอกประยงค์ ดีดอกแก่เหลืองที่ดอกอ่อนเขียวเป็นช่อโต ๆ เมื่อเก็บลงมาเห็นดอกใหญ่ขนาดดอกรสคนธ์ตูม เมื่อบานกลีบแยะออกเป็นสี่กลีบแต่กลีบไม่กาง ถัดจากพลับพลานั้นเป็นทางเลี้ยวโอนไปหน่อยหนึ่ง ขึ้นที่เนินสูงไปตามลำดับ จนถึงเขตร์วัดถ้ำ มีกุฏิพระสงฆ์อยู่หมู่หนึ่ง ถานวัดกว้างมีไม้ดอกไม้ผลบางอย่าง คือต้นทมและมะเฟืองเป็นต้น รายเป็นขอบคันปากถ้ำนั้นอยู่ต่ำเสมอพื้นดิน ข้างซ้ายเป็นเพิงหน่อยหนึ่งแต่ตัน ช่องปากถ้ำกว้างจนแสงส่องลงได้ตลอดถ้ำ เวลาที่ไปกำลังมืดมัวฝนยังแลเห็นทางเดินได้ สัณฐานถ้ำนั้นเหมือนเก๋งเรือสำปั้นเก่ง ฤาจะว่าประทุนก็ได้ ตรงดิ่งเข้าไปกว้างเกือบเสมอกันหมดตลอด เว้นแต่ที่ปากถ้ำ ในนั้นมีพระพุทธรูปยืนใหญ่อยู่ริมประตูองค์หนึ่ง ต่อเข้าไปมีพระนั่งใหญ่ ๆ บ้างเล็กบ้าง มีพระปรางค์องค์หนึ่ง พระนอนใหญ่องค์หนึ่ง พระนิพพานองค์หนึ่ง ปลายถ้ำเข้าไปตรงน่าพระนอน มีศาลาสองห้องโถง ๆ ผูกพัทธสีมาเป็นโบถ มีพระสงฆ์นั่งคอยรับอยู่ห้ารูปที่ใกล้พระนิพพาน มีศิลาเป็นรูปใบเสมา จารึกอักษรไทยเป็นขอมว่า พระพุทธศักราช ๒๔๐๑ จุลศักราช ๑๒๒๐ ปีมะเมียสัมฤทธิศก พระบริสุทธิ

โดหภูมินทราธิบดี มีนามบัญญัติเดิมว่า ถินนามๆ (๑) เปนที่ (พี่) ผู้ใหญ่ พระเพ็ชรคิรีศรีพิไชยสงครามปลัดผู้น้อง มีนามบัญญัติเดิมว่าปุตุตนาโม ต่อไปพรรณาถึงเรื่องที่ลงทุนลงรอนมาสร้างและเอาอัฐิคุณยายคุณมารดาบรรจุไว้ในพระปรางค์ ลงท้ายอธิฐานไม่เอาสวรรค์สมบัติมนุษย์สมบัติจักรพรรดิมหาศาล จะขอให้ได้ตรัสรู้เปนพระสัพพัญญุตญาณ อย่างพุทธภูมภักดีแท้ ต่อขึ้นไปข้างหลังถ้ำนั้น เปนถ้ำเวิ้งสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งแต่ช่องสว่างกว้างดูเปนรอยน้ำซึมเปนน้ำเงินไปเกือบทั้งถ้ำ ข้างซ้ายเดิรต่อเข้าไปได้อีกยาวแต่มืด ถ้าจะว่าแต่ในตัวถ้ำกันแล้ว ถ้ำนี้อยู่ข้างหมดจดเรียบร้อยกว่าที่เมืองพัทลุง เปนถ้ำสำหรับคนแก่ไปได้เหมือนกัน ราษฎรไปประชุมกันทุกปี กลับจากถ้ำมาตามทางเดิรถึงพลับพลาเวลาพลบ พักกินเข้าอาบน้ำ ฝนตกเสมอเวลาจวนทุ่มหนึ่งจึ่งได้กลับ เพราะไม่ได้ตระเตรียมตัวมาจะค้าง ๔ ทุ่มเศษจึ่งได้ถึงเรือที่เกาะหมาก

วันที่ ๓ ขึ้นเมืองพังงาค้างอยู่บนเมืองพังงาคืนหนึ่ง

วันที่ ๔ ไปเที่ยววัดประพาศประจิมเขตร แลที่เขาหลังบ้านแล้วกลับลงมาเรือ

วันที่ ๕ ลงเรือเข้าไปในลำน้ำปากลาว. แล้วกลับมาขึ้นที่เกาะหมาก ในสามวันนี้ฝนตกยังค่ำยังรุ่งเปนคราวๆ ลมพายุพัดจัด เห็นว่าจะเปนเวลาเปลี่ยนฤดู แต่เวลาที่มีคลื่นลมนี้ เรือจอดอยู่ใน

---

(๑) พระบริสุทธิ ฯ คนนั้นชื่อถิน

เกาะหมากบังลับ ไม่ได้ถูกคลื่นเปนแต่ถูกลมกับฝน แลเปนเวลาขึ้นอยู่บกเสี่ยบ้าง

วันที่ ๖ ออกเรือจากเกาะหมาก ลมส่งบเปนแต่ยังมีถูกกลังน้อย ๆ จะแวะที่กระบี่แลประกาใส่ ก็เห็นว่าวันเกินกำหนดในโปรแกรมมากแล้ว จึ่งได้ลงไปเกาะลันตาทีเดียว ถึงเวลาบ่ายจะขึ้นก็เปนเวลาน้ำลงทอดนอนอยู่คืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๗ เข้าในแม่น้ำเมืองตรัง แลขึ้นเมืองตรังในวันนั้ค้างอยู่คืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๘ เวลากลางวันกลับลงมาเรือ ค้างอยู่ในลำน้ำอีกคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๙ ออกจากเมืองตรังลงมานอนที่เกาะตรูเตาแขวงเมืองไทรบุรีคืนหนึ่ง

วันที่ ๑๐ เวลาเช้าเคลื่อนลงมาจอดที่อ่าวตัวเกาะลังกาวี จะได้อยู่ที่เกาะลังกาวีนั้นอีกสองคืน เที่ยวที่เกาะลังกาวี เพราะการที่คิดจะไปเมืองสตูลเมืองปลิศแต่ก่อนนั้นเปนอันจะต้องเลิก ด้วยจะไปสองเมืองนั้นเรือจะต้องทอดอยู่ที่เกาะลังกาวีนี้ ลงเรือไฟเล็กไปสี่ชั่วโมงต้องให้ถูกคราวน้ำหาไม่ก็เปนเดนตื้นออกมาเรือไฟเข้าไม่ได้ เมื่อขึ้นแล้วต้องถอยเรือไฟออกมาให้พ้นที่ตื้น ขากลับต้องให้อยู่ในคราวน้ำหาไม่ก็เปนเดนแห้งแลต้องตีกระเชียงออกมาด้วย กลัวว่าเวลานั้นจวนมรสุม ถ้าถูกลมจัดจะตีกระเชียงกลับออกมาไม่ไหว แลดูตามระยะทางนั้น ถ้าโดยจะไปสวกดีไม่มีเหตุการณ์อันใด ก็จะต้อง

ในหลวงและพระราชินี ทรงเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเยี่ยมราษฎร

ไปสัก ๑๒ ชั่วโมงทั้งไปทั้งมา เห็นเหลือเกินนักจึ่งได้งดเสี่ยไม่ไป ที่เที่ยวที่นี่ก็มีหลายแห่ง จะร่นวันเข้ามาให้ถึงเมืองไทรให้เร็วขึ้นอีกก็ไม่ได้ ด้วยการข้างเมืองไทรเขายังไม่แล้ว เพราะมาเร็วเกินกำหนดวันที่ ๑๓ จึ่งจะได้ไปเมืองไทร พระยาไทรบุรีมารับอยู่ที่เกาะลังกาวี้นั้น บันดาผู้ที่มาเปนสุขสบายทั้งสิ้น จะบอกรายละเอียดเช่นตอนต้นมาในเวลานี้ไม่ทัน จึ่งได้บอกความย่อมาให้ทราบก่อน

สยามินทร์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔

บ้านสยามเมืองสิงคโปร์

๒๓

วันที่ ๗ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยหนังสือที่บอกมาแต่ก่อน ขาดระยะมาช้านานได้ร่างไว้เพียงถึงเมืองพังงา ซึ่งได้ส่งเข้ามาด้วยกับหนังสือนี้ แต่ที่แท้หนังสือซึ่งเล่าด้วยเมืองพังงานี้มิใช่เขียนในวันนั้นได้ ต้องทอยวันลงมา เขียนเมื่อเวลาเดินเรือ ครั้นเมื่อไปถึงเมืองไทร ก็สิ้นเวลาที่จะได้เขียน เพราะต้องไปไหน ๆ ทางบกวันยังค่ำตลอดมาจนถึงวันนี้ ถึงว่ามาในทางเรือบ้างก็เปนเวลาพักเหนื่อยยังไม่ใคร่พอเสียอีก อย่าว่าแต่ซึ่งจะทำบอกยาว ๆ เช่นนี้เลย แต่จดหมายเรื่องย่อสำหรับกระเป๋าเสื้อก็ค้างอยู่ ๕ วัน ๖ วัน ต้องมีกระดาษเล็ก ๆ จดย่อลงชั้นหนึ่ง จึงเปนการเหลือกำลังที่จะบอกเล่าได้ จึงมิได้มีหนังสือเข้ามา ด้วยอาศรัยใช้โทรเลขเปนการเร็ว ในเวลาพรุ่งนี้จะออกจากสิงคโปร์ไม่มีโทรเลข แลไม่มีโอกาศที่จะส่งหนังสือนอกจากส่งเรือเข้าไป จึงขอบอกข่าวย่อตามที่เปนไปแล้ว ต่อข่าวย่อที่ได้บอกมาแต่เดิม เพียงถึงเกาะลังกาวี

คือวันที่ ๑๐ เดือนพฤษภาคม ออกเรือจากเกาะตรูเตามาถึงเกาะลังกาวีทอดที่เรียกตำบลคัว เวลาเย็นขึ้นไปไล่กระจง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๑ ลงเรือย่องกงไปขึ้นที่น่านอกเรียกว่าบุเราะตากา แปลว่าบ่อ

โบราณ คือน้ำตกใหญ่แต่กัดน่าหินเปนบ่อ ๆ พวกแขกว่า ๗ แต่เรานับดูเหมือนจะกว่า กลับมานอนที่ตำบลคัว วันที่ ๑๒ ขึ้นที่ตะยาบุนติง แปลว่านางมีครรภ์ คือมีทเลสาบน้ำจืดตรงกับล็อคฤๅอะไรที่มีในเมืองสกอตแลนด์ชุม ๆ เห็นจะเปนแห่งเดียวที่ได้มีในพระราชอาณาจักรของเรา น้ำจืดกับน้ำเค็มอยู่ใกล้กันน่าพิศวงอยู่ เวลาค่ำไปที่คัวจะริตะ ถ้ำจาริก มีหนังสืออาหรับโบราณเหมือนพระฉายอยู่ที่น่าผาแลมีถ้ำด้วย กลางคืนเดินเรือไปเมืองไทร วันที่ ๑๓ ขึ้นเมืองไทรอยู่ที่อะนะปูเกศ ฝนตกไม่ได้ไปแห่งใด วันที่ ๑๕ ไปบาไลเบซา คือศาลากลางแลดลาด วันที่ ๑๕ ไปละงะที่มรหุ่มผู้งศพญาติวงศ์สุลต่านเมืองไทร เวลาค่ำดูละคอน แขกเรียกว่า "บังซาวัน" เลี้ยนละ--คอนฝรั่ง วันที่ ๑๖ ไปบ้านพระยาสุรพลที่ทางไปสงขลา ดูไล่หมูป่าแลชนโคชนกระบือ วันที่ ๑๗ ออกจากเมืองไทรไปเมืองปีนัง ขึ้นบกเวลาค่ำอยู่ที่เรือนระนอง วันที่ ๑๘ รับเยี่ยมเยี่ยนเรสิเดนต์เคาน์ซิลเดอเปนต้น แลผู้อื่น ๆ เวลาเย็นไปดูที่น้ำตก วันที่ ๑๙ ไปคอเวอนเมนต์ออฟพีศ. เคาน์ซอสบ้านเรสิเดนต์เคาน์ซิลเดอที่ทำใหม่ เรสิเดนต์เคาน์ซิลเดอไปด้วย ค่ำดูสวิชแบกเรดเว วันที่ ๒๐ ลงเรือไปเข้าคลองกวาตามุดา กลับทางบกในโปรวินศ์เวลเลสลี่ มาลงเรือที่บากันตวนกะจิ ข้ามกลับมาเกาะปีนัง วันที่ ๒๑ ขึ้นไปบนเขาสูงกินเข้าริมสายน้ำตกในสวนเค็กซุน แล้วขึ้นไปพักกินกลางวันบนเรือนเจ้าเมืองยอดเขา กลับแวะที่สวนเชิงเขา วันที่ ๒๒ ลงเรือข้ามไปขึ้นที่ท่าบัดเตอเวอทเรสิเดนต์เคาน์ซิลเดอไปด้วย ไปตามทางบกถึงคำบลกุเล็มในแขวงเมืองไทร

ดูการทำสวนแลโรงจักรทำแป้งมันสำโรง แล้วกลับมาดูโรงหีบอ้อย ที่ตำบลไปร ลงเรือในลำแม่น้ำไปร ออกปากอ่าวมาขึ้นเกาะบีนัง วันที่ ๒๓ ไปดูคุกดูโรงพยาบาลแลสวนจีนหลีบีเยี่ยว วันที่ ๒๔ ไปดูวัดนางชี แล้วไปสวนจีนซูอุนก๊องแลบ้านสวนพระยาภูธราภัย เวลาค่ำลงเรือไปจอดนอนที่ปุโลดิเมา วันที่ ๒๕ ลงเรือเลี่ยงเวลล์ไปเข้าลำแม่น้ำลารุดขึ้นรถไฟที่ปอดเวลล์ไปตำบลไต้เผง ดูทำเหมืองแร่ดีบุก แลพบกับรายายุส์พซึ่งเรียกว่าสุลต่านอีกรีส์แลญาติวงศ์ เลี้ยงกลางวันที่เรสิเดนซี่ แลดูอื่น ๆ บ้างแล้วกลับ เรือเดียรังรุ่ง วันที่ ๒๖ ถึงเรืออุบลซึ่งล่วงน่ามาคอยรับที่ปุโลดินดิง ออกเรือไปเข้าแม่น้ำกลัง เปนเวลาค่ำเข้าไม่ได้ทอดอยู่ข้างนอก เรือเวสาตรีแล่นตามมาภายหลัง ด้วยความประมาทของกับตันเรือไปติดศิลาที่ปูดูอันซา วันที่ ๒๗ รายาสะเลมันซึ่งเปนรายามุดาเมืองสลางออกับคนอื่น ๆ ลงมารับนำเข้าไปในแม่น้ำกลัง ต้องรออยู่อีกวันหนึ่ง เพราะเขาเตรียมรับตามโปรแกรมเดิม ต่อพรุ่งนี้ วันที่ ๒๘ ขึ้นรถไฟจากกวาลากลังไปกวาลาลุมปอ ดูที่ต่าง ๆ รับรองที่บ้านจีนอายกซึ่งเปนลิยิส์เลคิฟเคาน์ซิลเลอ กลับค่ำล่องน้ำลงมาหยุดรออยู่ที่ปากอ่าว วันที่ ๒๙ ออกจากปากอ่าวแม่น้ำกลัง เวลาจวนค่ำถึงมะละกา ขึ้นบกเที่ยวแลมีการเลี้ยงกลางคืน ออกเรือเวลา ๒ ยาม วันที่ ๓๐ เวลา ๒ ทุ่มถึงเมืองสิงคโปร์ ๔ ทุ่ม ขึ้นอยู่ที่เรือนสยาม(๑) วันที่ ๓๑ รับแอดดิงคอเวอน

---

(๑) คือบ้านพระอนุกูลสยามกิจ (ตันกิมเจ่ง) กงสุลเยเนราลที่เมืองสิงคโปร์ ให้ชื่อบ้านว่า "สยามเฮาส์"

เนอมาเยี่ยม ไปโรงพยาบาลทำบุญวันตายของหญิงใหญ่แลดูก (๑) ค่ำไปห้างจิ๊นกวางตุ้ง วันที่ ๑ มิถุนายน ไปห้างแล้วไปกินน้ำชาบ้านเจ้าเมืองดูขังน้ำ วันที่ ๒ ไปแบงก์โปส์ตออฟพีศคตาบ เวลาค่ำดูออปราที่เตาน์ฮอล วันที่ ๓ ไปแรฟฟลส์กูด แลแอง โคลไซนี่ส์ส์กูด ไปมิวเซี่ยมโรงจักรสูบน้ำ แลไปห้างบ้าง วันที่ ๔ ดูที่ทำน้ำแข็งที่ทำน้ำมันแลไปกาเดนปาร์ตี้เซอชาลส์วาเรน (๒) ค่ำไปเวลดินเนอที่คอเวอนเมนต์เฮาส์ วันที่ ๕ ลงเรือไปดูอู่ต่อยงปากาแลดูเรือเมล์เยอรมัน ซื้อหอยในเรือ วันที่ ๖ ไปดูคุกแลดูทหารตรุบบีงคอเดอ ที่ตั้งถิ่นแบบแรก วันที่ ๗ ไปดูที่ทำสัปรส ซึ่งทำที่บ้านของเราเอ็ง แล้วไปบ้านสวนพระยาอนุกูล เวลาเย็นไปในการรับรองของพวกทหารที่บ้อมแคนนิง เวลาที่ ๑๑ วันนี้จะลงเรือ ออกจากสิงคโปร์พรุ่งนี้เช้าวันที่จะไปต่อไป ได้บอกโทรเลขส่วงน่าแล้ว ส่งสำเนามาให้ด้วย (๓) วันที่กะนั้น "ผ่าน" แรงอยู่หน่อยหนึ่ง เหลือเผื่อขาด ถ้าคิดตามระยะจริง ๆ เห็นจะเหลือสักสองวันฤาสามวัน เมื่อไปถึงสงขลาจะส่งเรือเข้าไปบอกข่าวก่อน

---

(๑) คือสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์

(๒) เซอ ชาลส์ วาเรน คือนายพลบังคับการทหารที่เมืองสิงคโปร์

(๓) คือสำเนาที่พิมพ์ต่อท้ายพระราชหัตถเลขาฉบับนี้

การที่มาครั้งนี้ เมืองไทรได้แสดงความอ่อนน้อมอย่างดีปรากฏแก่คนต่างประเทศมาก และการที่มาอยู่บีนังและสิงคโปร์ก็เป็นไปโดยเรียบร้อย ไม่มีเหตุการณ์อันใดขัดข้อง ได้ความต้อนรับเป็นอันดี ขอบอกความย่อเพียงเท่านี้ เพราะไม่มีเวลา

สยามินทร์

NATIONAL LIBRARY

สำเนาส่งกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔

ด้วยแต่ก่อนได้บอกข้อความพิศดารมา เพียงวันที่ ๒ เดือนพฤษภาคม แต่นั้นมาก็ไม่มีเวลาว่างที่จะได้เขียน บัดนี้จะขอบอกข้อความพิศดาร ตั้งแต่วันที่ ๓ เดือนพฤษภาคมต่อไป

เมื่อวันที่ ๒ ไปเมืองตะกั่วทุ่งทั้งไปทั้งกลับมาเหน็ดเหนื่อยลำบากมาก ด้วยเรื่องกะเวตาผิดเหมือนเมื่อไปเมืองกาญจนดิฐนั้นเอง แต่ครั้งนี้มีข่าวเล่าฦๅว่ากองทัพใหญ่จะมาตามตี กล่าวคือมรสุมฤดูคลื่นจึงได้รีบร้อนหนีเหมือนอย่างกับกองทัพแตกรั้งไม่อยู่ เวลาวันนี้จะขึ้นแต่เช้าตามเวลาน้ำก็ขึ้นไม่ไหวเหนื่อยนัก บ่ายโมงหนึ่งจึงได้ลงเรือกระเชียงเรือไฟลากไปในทเล ลักสามเลี้ยวนาฬิกาเข้าปากอ่าวเมืองพังงา น้ำกำลังลงเชี่ยวกราก แต่เรือไฟยังเข้าไปได้ ตอนข้างปากน้ำมีเขาเปนลูก ๆ ไม่ติดเนื่องกัน คือเขาพัง เขาแดง มีลำคลองเข้าไปถึงน่าเขา เขารังนก เขาตำน้ำ คำว่าตำน้ำนี้ตรงกับคำศกน้ำ พบปากคลองที่มาแต่ตะกั่วทุ่งได้สองช่อง คือเปนปากคลองที่มาแต่แยกเกาะปายทางหนึ่ง แยกที่ด่านทางหนึ่ง ซึ่งได้กล่าวแล้วในวันไปเมืองตะกั่วทุ่ง คลองหลังคือที่แยกด่านนั้น ตรงท้ายเขากระท้อยซึ่งเปนเขาเทือกยาวชิดลำน้ำเมืองพังงาฝั่งข้างขวามือขาขึ้นไป โอบเมืองไปตลอดติดกับเขานางหงส์พรมแดนตะกั่วป่า ซึ่งเปนเขาล้อมรอบเมืองพังงาเหมือนอย่างกำแพงเมือง เรือไฟไปได้เพียงคลองบางเตยข้างขวามือ

ใต้เขากระท้อย ต้องตีกระเชียงขึ้นไปน้ำแห้งเรือติดบ่อย ๆ ภายหลังจนต้องเขน พระยาบริรักษ์ภูธรเห็นขึ้นไปช้า จึงได้ลงเรือพาคนมาคอยเขนเรือด้วย ตั้งแต่ลงเรือขึ้นไปฝนตกพร่ำเพรื่อไม่ใคร่มีเวลาหยุด มากบ้างน้อยบ้างอากาศมัวคลุ้มไปวันยังค่ำ การที่ฉันสังเกตจำได้แต่ก่อน(๑) ว่าเมืองพังงามีภูเขาใหญ่ยาวริมน้ำ แลมีเพิงซึ่งเรือเข้าไปจอดได้ริมน้ำเหมือนพุตุกกระดาที่ทางไปไทรโยคนั้น ก็ยังเป็นความจริงมั่นคงอยู่เป็นแต่เพิงที่นี่กว่าโตนั้นเล็กไปกว่าที่จำได้มาก ไม่มีโตเท่าพุตุกกระดาสักแห่งเดียว เรื่องเลียงผาที่ได้เคยเห็นแต่ก่อน ครั้งนี้ไม่มีเลย ถ้าจะพาดว่าเพราะฝนตกก็เห็นจะได้ มีผู้สอบถามชาวบ้านนั้นก็รับว่ามีจริง ตามเขาเหล่านี้มีน้ำหยดหลายแห่ง คือที่ในใต้เพิงเป็นต้น เพราะเขานั้นเป็นเขาศิลาปูน เป็นโพรงซอกแซกมาก มีประเภทอันเดียวกันกับเขาทางตำบลน้อยแต่ที่นี่สูงตลอดเนื่องกันไป ถ้าจะประมาณตาดู เห็นสูงมาก แต่เขาประมาณกันว่าอยู่ในแปดร้อยพีดเท่านั้น เห็นจะเป็นเพราะเขานั้นชันดังกำแพง ไม่มีที่ลาด ๆ ลงมาเลย แลเราเข้าไปชิดเชิงเขาที่เดียวจึงได้เห็นสูงน้ำอยู่บนศีรษะ เขาทำคะพานรับที่ตรงตามซึ่งปลูกพลับพลาครั้งก่อน เป็นที่เตียนราบกว้าง หญ้าแพรกขึ้นเขียวเสมอเหมือนสนามหญ้า มีพลับพลาโถงใหญ่หลังหนึ่ง พลับพลาที่ประทับแรมย้ายไปทำที่บ้านท่าช้างเหนือน้ำขึ้นไป ต้องขึ้นรถจากพลับพลา

---

(๑) คือเสด็จประพาสครั้งแรกเมื่อจากกลับจากอินเดีย เมื่อปีวอก

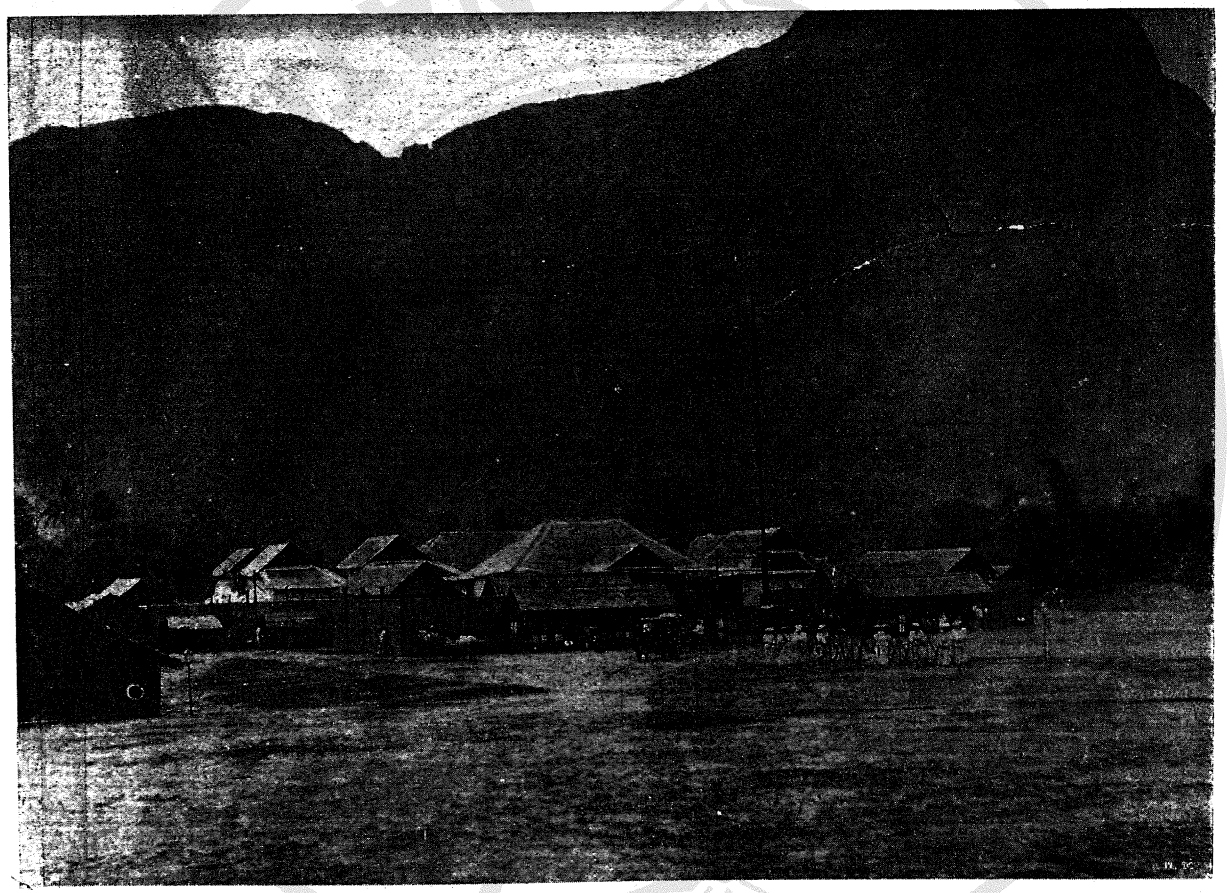

พลับพลาที่เมืองพังงา

ตะพานน้ำสั้นไปทางประมาณสัก ๑๕ มินิต ถนนที่ไปนั้นเปนถนนเก่าที่ทำแต่ครั้งมาคราวก่อน เขายังรักษาไว้เรียบร้อยเปนปรกติดี มีหญ้าขึ้นตามขอบถนนสองข้างไม่เปนรอยทำใหม่ แต่ไม่ได้ทำเพิ่มเติมขึ้นจากที่ทำไว้แต่เดิมเลย คงมีถนนตั้งแต่ท่าที่ขึ้นไปจนถึงวัดคงคา ซึ่งเปลี่ยนชื่อเปนวัดประพาสประจิมเขตร์ทาง ๑๑๘ เส้นเท่านั้น มีทางเด็ก ๆ แยกไปบ้านพระยาพังงาบ้างไปตลาดริมน้ำบ้าง ก็เปนทางทำในคราวเดียวกัน ชมได้แต่ว่ารักษาดีไม่ปล่อยให้ซุดโซมไปเหมือนเมืองตะกั่วป่าเมืองภูเก็จ แต่ที่จะงอกงามอะไรขึ้นอีกนั้นไม่มี วันนี้จะไปเที่ยวแห่งใดก็ไม่ได้ พอถึงพลับพลาฝนก็ยิ่งตกหนักลงมา จนสาดเข้าไปในพลับ-พลาที่เปนท้องพระโรงเบี่ยกเกือบครึ่งหลัง ได้ถามพระยาพังงาถึงทางโทรเลขซึ่งตัดไปต่อเมืองตะกั่วทุ่งที่คลองวัดถ้ำ ก็ว่าทางนั้นแล้วเสร็จเปนแต่ไม่ได้ทุบปราบต้นไม้ต้นหญ้าขึ้นรก ถ้าจะตัดเปนทางเดิรก็เพียง ๒๐๐ เส้นแต่คราวไปว่าเปนที่ดีอยู่แต่ที่ใกล้แดนเมืองตะกั่วทุ่ง ต่อเข้ามาข้างในมีศิลาเปนที่สูงบ้างต่ำบ้าง แต่มิใช่สูงเปนภูเขา ถ้าโปรดให้ทำก็จะทำได้ แต่จะไม่สู้มีประโยชน์อันใดนัก ทางเดิมที่ “พอจุรอยผู้เดียวเดิร” มีอยู่ จะบีดเลี่ยให้เดิรทางใหม่ ฉันเห็นว่าดีที่ได้รักษาสายโทรเลขง่าย แลทางใหม่นี้ก็เปนทางตรงใกล้ด้วย จึงได้สั่งให้ตัดตามระยะทางนั้น ก็ได้ความว่ามีคนอยู่ทำไร่บ้างนาบ้างตามพื้นที่ เปนตอน ๆ ไป เหมือนอย่างในแดนเมืองตะกั่วทุ่งซึ่งได้ไปเห็น ถ้าเปนทางดีเดิรไปมาสดวกคนเห็นจะติดตามทางได้ แต่ทางโทรเลขที่จะไปส่งถึงปากลาวยังไม่แล้วเสร็จ ค้างอยู่เล็กน้อย แต่หนทางนั้นขึ้นตาม

ช่องเขานางหงส์สูงชันมากช้างเดินไม่ได้ การทำเหมืองแร่ดีบุกในเมืองพังงาร่วงโรยมานานแล้ว เดี๋ยวนี้มีคนทำอยู่ประมาณหกร้อยเศษ มีเหมืองใหญ่อยู่สองตำบล มีคนเหมืองตะสามสิบสี่สิบคน นอกนั้นทำเหมืองคลาคำที่เรียกว่าเหมืองคลากับเหมืองแล่น ดูก็เกือบจะเป็นลักษณอันเดียวกัน คือต้องอาศัยน้ำฝน ทำแต่ในฤดูฝน แต่เขาเถียงว่าไม่เหมือนกัน ว่าเหมืองคลานั้นเป็นที่ดินขาวเหมือนอย่างดินสอพอง

ฝนที่ตกในเวลานี้ก็น่าที่จะเข้าใจว่าเป็นเพราะเปลี่ยนฤดู แต่พระยาบริรักษ์ยังยืนยันอยู่ว่าฝนในเมืองพังงาสองปีนี้ไม่ได้แล้งจนสิบวันเลย อยู่ข้างจะตกมากกว่าเมืองอื่น ๆ ซึ่งใกล้เคียงเพราะเป็นที่อยู่ในหงว่าเขารอบ นาข้างเหนือมักจะดี แต่นาข้างใต้มักจะเสียด้วยถ่มน้ำเป็นพื้น ที่นามีน้อยต้องกินเข้าเมืองพม่า ปีหนึ่งเข้าเข้าเมืองแปดพันกุหนึ่ ๆ คือ ๕๗๒ เกวียน การเพาะปลูกอื่น ๆ เกือบจะไม่ใคร่มีอันใด พระยาบริรักษ์เป็นคนแม่นยำรู้การรอบคอบ ถามอะไรไม่ใคร่จน ระวังความผิดมาก แต่เป็นอย่างเก่าแท้ เคยอยู่ปรกติอย่างไรให้อยู่เช่นนั้นแล้วเป็นดี พวกผู้หญิงก็มาหาหลายคนด้วยกัน เป็นคนที่ได้ทำราชการอยู่ในวังแต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าคนหนึ่ง แผ่นดินทูลกระหม่อมคนหนึ่ง พลับพลาทำทำนองเดียวกันกับเมืองตะกั่วทุ่ง แปลกแต่มีหลังแปดเหลี่ยมอยู่ในกลางวงเรือนทั้งปวงอีกหลังหนึ่ง กับลักษณตกแต่งโบราณกว่าตะกั่วทุ่ง มีของเลี้ยงดูบริบูรณ์ แต่กว่าจะขนของขึ้นมาได้จากเรือจนดึกเพราะน้ำแห้งต้องเข็นเรือขึ้นมาชั้นหนึ่ง ครั้นมาถึงทางบกฝนก็ตกรถมีน้อย เพราะพวกนี้ปรกติไม่ได้ใช้รถ ซื้อฤๅเช่า

มาใหม่จากเกาะหมากทั้งนั้น ฝนตกคืนยังรุ่งไม่ได้ส่งบเลย

วันที่ ๔ ฝนตกพรำมาแต่เช้าจนสองโมง เห็นสว่างไสวดีหมายว่าจะไปเที่ยวได้ พอออกมามีพวกกรมการไทยจีนมาหาหยุดพูดประ-เดี๋ยวเดียวฝนตกใหญ่ ต้องเรียกคนขึ้นพลับพลา ในเมืองตะกั่วป่าตะกั่วทุ่งพังงานี้ ดูเหมือนรู้ว่าฝนจะตกอยู่แต่เมืองตะกั่วทุ่งเมืองเดียว พลับพลามีฝาตั้งใจจะกันฝน ที่สองเมืองนั้นไม่มีฝา ฝนสาดจนเกือบถึงฝาประจันห้องที่กั้นเสมอแนวเฉลียงหลัง ให้ตราจุลสุราภรณ์ พระยาบริรักษ์ภูธร และมัณฑนาภรณ์พระบริสุทธิ์โลหภูมินทราธิบดี ฝนหายขึ้นรถไปตามทางใหญ่สายเดียวซึ่งว่าแล้ว ข้างทางเปนสวนบ้างนาบ้างติดต่อกันไป จนถึงปลายถนนเข้าบรรจบถนนตลาดเก่า ทางแคบและคดเคี้ยวเปนงูเลื้อยเปนถนนน้ำท่วมเหมือนเมืองตะกั่วป่า มีตึกสองฟากไม่สู้มากนักดูไม่สู้โทรมเหมือนเมืองตะกั่วป่า ที่ร้างก็ร้างไปที่เดียวสักแห่งหนึ่งสองแห่งแต่ไม่เห็นมีท่าเกิดขึ้นใหม่เลย ออกไปพ้นถนนตลาดหน่อยหนึ่งก็ถึงวัดประพาศประจิมเขตรอยู่ตรงเชิงพังงา วัดนี้เปนวัดของฉันให้ปฏิสังขรณ์ขึ้น เปนที่รลึกในการที่มาเมืองพังงาครั้งก่อนเมื่อจุลศักราช ๑๒๓๓ ปีมะแมตรีศก ที่ตั้งพระอุโบสถเปนโคกสูงมีอัฒจันท์ใหญ่ขึ้นสัก ๖-๗ คั่น มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ตัวพระอุโบ-สถเปนขนาดโรงอุโบสถในแถบเมืองเหล่านี้ อย่างกว้างกว้างเตี้ย ๆ ช่อฟ้าไม้ตุ้นใหญ่โป้งโล้ง มีพระพุทธรูป ๕ องค์ หน้าตาจะเปนต่อ

พระประธานวัดวรนายก(๑) สักหน่อยหนึ่ง พระครูในวัดนั้นและเจ้าอธิการวัดอื่น ๆ อีกแปดรูปมานั่งคอยรับ พระสงฆ์อันดับมีอยู่เก้ารูป ได้ถวายเงินตามสมควร และมอบเงินให้พระยาบริรักษ์ไว้สิบชั่ง ให้ซื้อทองคำเปลวบิดฐานพระและทำกุฏิที่เพดิงไหม้ แล้วกลับทางเดิมเลี้ยวลงทางริมน้ำเข้าไปดูบ้านพระยาบริรักษ์ มีหอนั่งตั้งหลังหนึ่ง ตั้งอยู่ข้างในหลังหนึ่ง ดูก็ใหญ่โตอยู่ แต่ตัวอยู่ไม่ได้ให้ป่วยไข้ไม่สบายไป ต้องลงไปอยู่เรือนจากอีกหมู่หนึ่ง เปนเรือนหลังใหญ่ ๆ ห้าหลังปลูกชิดกันมีรางอย่างเรือนแฝด แล้วทำเฉลียงแล่นตลอดด้านหุ้มกลองดูเหมือนในเรือนนั้นจะเปนถ้ำสำหรับไว้เก็บเข้าของ ไม่ต้องมีแสงสว่าง ดรออิงรูม ชิตติงรูม ไดนิ่งรูม ปาเลอ อามอรีฮอลออฟพีศ สเตเบอล การ์เด็น รวมเสร็จอยู่ในเฉลียงแห่งเดียว หอนั่งที่อยู่ข้างน่าออกไปอีกหลังหนึ่งทำนองเดียวกับโรงพิธีที่เมืองนครศรีธรรมราช ก็เต็มไปด้วยกูบและสับคับช้างไม่มีที่นั่ง แต่มีต้นไม้ดอกโต ๆ งาม ๆ มาก คือต้นพิกุลบุนนาคตำดวนเปนต้น ออกจากบ้านไปที่สวน สวนนั้นอยู่คนละฟากถนนกับบ้าน ทำอยู่กับเชิงเขาไม่มีชื่อ เรียกกันว่าเขาหลัง เปนเนินสูงขึ้นไป ปลูกต้นมพร้าวเปนพื้น ต้นไม้อื่น ๆ เปนไม้ดอกมาก ต้นมพร้าวไม่งามเลย ที่ว่าลงไว้สี่สี่แล้วก็ไม่เห็นสูงสักกี่ปล้อง งามแต่ไม้ดอก ไม้ผลที่ค่อยงามหน่อยหนึ่งก็อย่างเช่นต้นมม่วงหิมพานต์ แต่หญ้าขึ้นรกทั่วไป เพราะเจ้าของไม่ได้มาดูแล ทางที่ตัดไว้นั้นก็โต ๆ

---

(๑) วัดวรนายกรังสรรค์ คือวัดเขาดินที่พระนครศรีอยุธยา

เหมือนจะให้เปนทางรถ แต่ขันรถขึ้นไปไม่ได้ มีเรือนอยู่บนหลังเนินสูงแห่งหนึ่ง เปนตึกห้าห้องต่ำ ๆ ที่เรือนนั้นแลเห็นไปได้ไกล แต่ยังไม่เหมือนบนช่องเขาซึ่งทำพระเจดีย์ไว้ที่หลังเรือน ถ้าขึ้นไปบนนั้นแล้วแลเห็นเมืองพังงาทั่วทุกแห่ง ตั้งแต่ภูเขาสลับซับซ้อนติดกันเปนเทือกไป เมื่อแลดงมาดูบ้านพังงาซึ่งเปนที่ราบยาวอยู่ในหว่างเขา ก็เหมือนอย่างเรายืนอยู่บนฝั่งริมน้ำ แลเห็นเขาฟากข้างโน้นเปนฝั่งอีกข้างหนึ่ง ต้นไม้แลท้องนาอยู่หว่างกลางเปนท้องคลอง มีช่องที่โปร่งอยู่สองช่อง คือช่องเขานางหงส์ที่ออกไปพรมแดนปากดาวที่คลองมรุย เปนทางโทรเลขตัดพาดขึ้นไปบนหลังเขาหญ้าคาขึ้นสลับเขียวอ่อน เปนสายยาวไปเหมือนคลี่แพรสีใบโศกทั้งม้วนพาดไว้กับหลังเขา อีกช่องหนึ่งก็ช่องที่ลำแม่น้ำเข้ามาแต่ทเล แลเห็นเปนทางกว้างตรงออกไปจนตลอดถึงทเล เพราะที่เมืองพังงาเปนภูเขาเต็มไปเช่นนี้ จึ่งได้มีเรื่องนิทานลำหรับภูมิเทศคล้ายอย่างตามองไว่ ว่าตายมดึงคนหนึ่งทำนาอยู่ที่เขาช็อกแขวงเมืองตะกั่วป่า มีช้างตัวหนึ่งไปแทงยุ้งเข้าตาย ตายมดึงโกรธจึ่งได้จับหอกไล่ช้างข้ามเขากะท้อยมา หอกที่ถือมานั้นถือฉากด้าม ด้ามกัดเขากะท้อยเปนช่องห่างกันอยู่หน่อยหนึ่ง จึ่งได้ปรากฏชื่อว่าช่อง “ด่าเฮาะ” ครั้นมาพบช้างแทงช้างนั้นตายกลายเปนภูเขาอยู่ที่ช้างทางขึ้นมาแต่ท่า ที่เขานั้นยังมีช่องหอกที่แทงปรากฏอยู่ เมื่อฆ่าช้างตายแล้วจึ่งได้ถอดงาช้างไปพิงไว้ที่เขาตรงน่าวัดประพาศ จึ่งได้ปรากฏชื่อว่าเขาพิงงา พระเจดีย์ที่ทำไว้บนเขานั้นไม่ได้ความว่ารูปอะไร ทำนองก็ตั้งใจจะทำไม้สิบสอง แต่รูปร่างไม่เปนท่า ฝีมือช่างไม่มีเลย

ในเมืองนี้ กลับมาจากเขากินเข้าแดะอาบน้ำที่พลับพลา เพราะร้อนจัดเต็มที่ แล้วกลับมาลงเรือในเวลาเที่ยงด้วยเปนเวลาฝนตกแดดไม่มีแล้ว วันนี้มีแสงแดดอยู่สักสองชั่วโมงเท่านั้น บ่าย ๒ โมง ๓ เสี้ยวถึงเรือ ทางที่จะขึ้นเมืองพังงานี้ ทั้งเรือไฟฉากแดะตื้นกระเชียง ขาขึ้นจะเอาเปนแน่ไม่ได้เพราะต้องเข็น ขากลับก็เปนเวลาน้ำลงเชี่ยว ถ้าไปให้ถูกเวลาน้ำ คงจะอยู่ในไม่เกินสองโมงครึ่ง

ฝนตกในหมู่นี้พร่ำเพรื่อเปรอะปริ่งมาก ไม่มีกำหนดว่าจะตกเวลาใด บางทีก็เปนลมติ่ง ๆ มาก่อน แล้วฝนก็ตกกราวไปสักครู่หนึ่งหาย บางทีก็อยู่ดี ๆ ฝนตกกราวลงมาก่อนแล้วเปนลมพัดติ่ง ๆ มาภายหลังฝนเลยหาย ไม่มีระยะห่างช้ากว่าครึ่งชั่วโมง ทเลข้างนอกตูมอย่างยิ่ง จึ่งเปนอันตกลงยังไปไหนต่อไปไม่ได้ แต่ที่เรือมาทอดอยู่หลังเกาะหมากนี้ไม่มีคลื่นเลย รำคาญแต่ลมกับฝนเท่านั้น

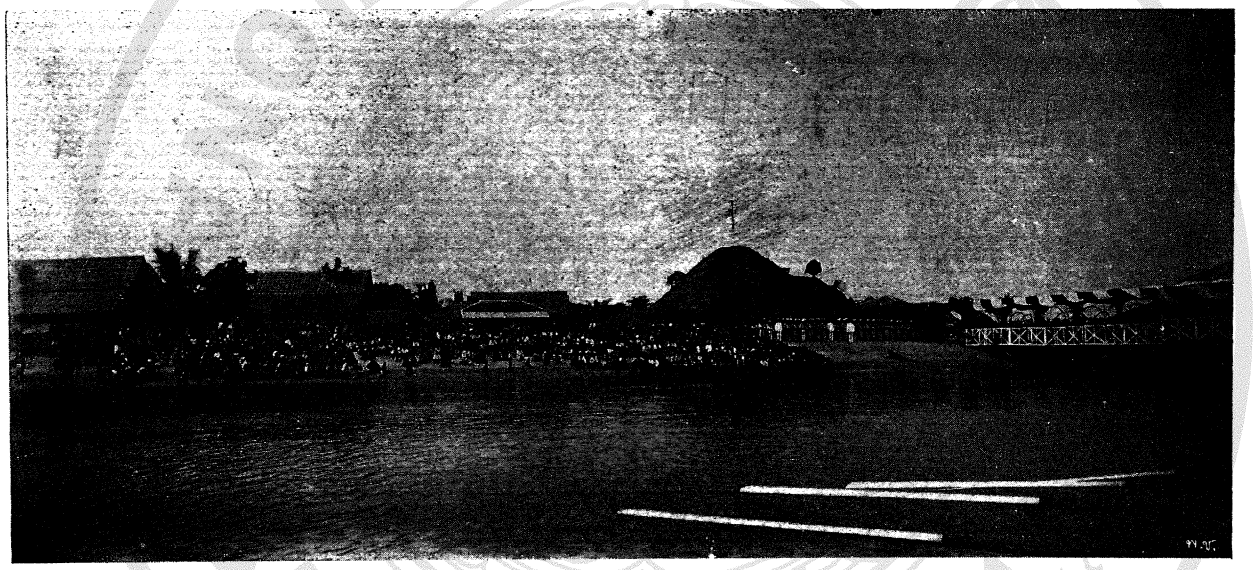

รับเสด็จที่เมืองตรังกานู (รูปทรงถ่าย)

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

เรื่องพระที่นั่งอุบลบุรทิศ ทอดที่ปากน้ำเมืองสงขลา
วันที่ ๑๕ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙
ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกข้อความย่อมาแต่เมืองสิงคโปร์ วันที่ ๗ ความแจ้งอยู่แล้ว วันที่ ๘ เวลาก่อนย่ำรุ่งได้กลับลงเรือที่ทางยอนซันเบียร์ รอรับน้ำและดูพวกแขกชาวเรือจน เวลาเช้าโมงเศษได้ออกจากเมืองสิงคโปร์ วันที่ ๙ มาถึงน่าปากอ่าวเมืองปาหัง เวลาเช้า ๔ โมง มายิสเตรตที่รักษาปากน้ำลงมาในเรือ เวลาบ่าย ๒ โมงขึ้นบก ดูโรงเลื่อยที่ปากน้ำ ซึ่งพึ่งจะตั้งขึ้นใหม่ทำงารได้ ๖ วิก แล้วออกจากโรงเลื่อยขึ้นไปตามลำน้ำถึงตำบลปะกันซึ่งเปนตัวเมืองทาง ๒ ไมล์ ขึ้นที่เรสิเดนซี่อังกฤษมีทหารรับแตะสลุต เลี้ยงน้ำชา ได้พบตนกูมหมุดลูกสุลต่านซึ่งยกขึ้นเปนรีเยนต์ เพราะตัวสุลต่านขึ้นไปอยู่ปูลูเตาวา ทางเหนือน้ำขึ้นไปร้อยห้าสิบไมล์ แล้วลงเดิรตามถนนที่ตัดไปใหม่ลงที่ท่าเรือเมล์จอด กลับลงมาเรือเวลาค่ำ เวลา ๘ ทุ่มออกเรือ วันที่ ๑๐ เวลาเช้าถึงตำบลชมามัน เปนตำบลบ้านใหญ่ในเขตรแดนเมืองตรังกานู พระยาตรังกานูเช่าเรือเมล์ลงมาคอยรับ ถึงแต่เวลาคืนนี้ เวลาบ่ายลงมาหาในเรืออุบลบุรทิศ ได้สนทนาด้วยข้อราชการต่าง ๆ พระยาตรังกานูเดี๋ยวนี้เปนคนละคนกับเมื่อมาคราวก่อนเกือบจะเหมือนเมืองแขกขึ้น

CHULALONGKORN UNIVERSITY LIBRARY

ในเช้ามา เวลาบ่ายได้ลงเรืออุไทยราชกิจลงไปตรวจดูเขตรแดนเมืองตรังกานูต่อกับเมืองปาหังที่คลองเจอรติน นอกบูเกตส์เตงเงาะ มีข้อความที่เกี่ยวข้องอยู่บ้างเล็กน้อย เรสิเดนต์เมืองปาหังมีหนังสือถามมาถึงพระยาตรังกานูด้วยเรื่องเขตรแดน พระยาตรังกานูเต็มใจให้เราเปนผู้แนะนำการที่จะโต้ตอบ ไปดูที่ตำบลนั้นแล้วกลับมาถึงเรือเวลาค่ำ วันที่ ๑๑ ขึ้นไปดูที่ตำบลบ้านขมามัน เปนหมู่บ้านใหญ่โตกว่าเมืองปะกันที่ปาหัง เวลาเย็นกลับลงมาออกเรือไปเมืองตรังกานู วันที่ ๑๒ เวลาเช้าถึงเมืองตรังกานู ครานี้มีดาดปรำตั้งแต่ท่าขึ้นไปจนถึงเรือน คนมาดูมากกว่าแต่ก่อน เดิกเหน็บกฤช เดิรออกจากบ้านไปตามตลาด ลงเรือที่บ้านกับตันจันแล้วขึ้นไปดูเหมืองน้ำกลับมาเรือในเวลาเย็น ออกเรือจากเมืองตรังกานู วันที่ ๑๓ เวลาเช้าโมง ๑ ถึงกลันตัน ได้ให้หลวงปฏิพากย์(๑) ขึ้นมานัดไว้ก่อน ให้พระยากลันตันลงมาคอยหาที่เรือ เพราะจะไม่ขึ้นไปถึงบนเมือง พระยากลันตันลงมาคอยอยู่ที่ปากน้ำแล้ว แต่ผเอินมีคลื่น พวกเมืองกลันตันกลัวคลื่นไม่อาจออกมา มีแต่เรือออกมารับ ๕๐ ลำเศษ ครั้นจะให้ไปตามออกมาก็เห็นจะมาเมาคลื่นพูดจาอะไรกันไม่เปนเรื่อง จึงให้หลวงปฏิพากย์นำของฝากขึ้นไปให้ แล้วออกเรือจากกลันตัน วันนี้ฝนตกมืดมัวไม่มีแดดเลย เวลาค่ำแวะเข้าจอดที่ฮิลลิเคปเมืองสาย เวลาดึกสักห้าทุ่มพระยาสาย

---

(๑) หลวงปฏิพากย์พจนกร (หมัด) ตำแหน่งล่ามมลายู ต่อมาได้เปนที่พระโกษาอิศหาก

พระราชทานเพลิงศพ
ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

ให้ตนกูมุขน้อง กับตนกูติงเงาะมาฟังราชการ มาแต่เมืองสายชั่วโมงเศษ เวลา ๓ ยามสามเสี้ยวออกเรือ วันที่ ๑๔ เวลาสี่โมงเศษถึงเมืองหนองจิกแวะรับน้ำรับฟืน พระยาหนองจิกลงมาหา เวลาค่ำพระยาตานี พระศรีบุรีรัฐพินิต พระพิพิธภักดีเมืองตานี พระโยธานุประดิษฐเมืองยะหริ่งตามขึ้นมาหาที่เรือ พระยายะหริ่งมาถูกพยุเวลาบ่ายหายไป (๑) เวลา ๘ ทุ่ม ๒๐ มินิตออกเรือ วันนี้เวลาเช้าถึงเมืองสงขลาขึ้นดูเขาวงก์ที่แหลมสมิลา แล้วเข้ามาที่เมือง กำหนดจะได้ออกเรือในเวลาเย็น วันที่ ๑๖ ที่ ๑๗ และที่ ๑๘ เวลากลางวัน จะเที่ยวอยู่ในหมู่เกาะช่องอ่างทอง และเกาะสมุยเกาะพงัน หมายจะสรงสุริยอุปราคาที่น้ำตกธารเสด็จเกาะพงัน ต่อวันที่ ๑๘ เวลากลางคืนจึงขึ้นไปชุมพร วันที่ ๑๙ อยู่ชุมพร วันที่ ๒๐ ถึงสามร้อยยอด วันที่ ๒๑ จะออกจากสามร้อยยอดไปนอนที่ปากน้ำ วันที่ ๒๒ จึงจะได้ขึ้นไปถึงกรุงเทพ ฯ การที่มาเรียบร้อยดีตลอดมาทั้งไม่มีการบ่วยไข้และไม่มีขัดข้องอันใด พระยาไทรบุรี พระยายุทธการโกศล ตามมาส่งถึงเมืองสงขลาแล้วจึงกลับไปทางบก หนังสือรายเดือยดไม่มีเวลาที่จะทำ ค้างถึงเดือนเศษ ที่ทำไว้ได้เพียงใดก็ได้ส่งมาด้วยกับหนังสือนี้แล้ว

สยามินทร์

---

(๑) ได้ความภายหลังว่าหนีคืนเข้าไปแอบตติง มาไม่ได้

คำเนาที่ ๑ ส่งพร้อมกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกรายละเอียดมาเพียงวันที่ ๔ เดือนพฤษภาคม ถึงเมืองพังงา บัดนี้จะขอบอกข้อความตามรายละเอียดต่อไป วันที่ ๕ เวลาเช้าลงเรือกระเชียงตรงไปปากอ่าวบ้านปากลาว ปากช่องมีเกาะสองเกาะเรียกสองพี่น้อง คำแม่น้ำกว้างใหญ่ มีภูเขารายเข้าไปข้างฝั่งขวามือไม่สู้สูงนัก แต่เปนเขาใหญ่ ๆ อยู่ แต่ข้างซ้ายมือแลเห็นเขากะท้อย เขานางหงส์ ในเมืองพังงาเปนเทือกสูงใหญ่ ดูไม่สู้ห่างนัก ในลำคลองมีศิลาในน้ำมาก ว่าเข้าไปข้างในหน่อยหนึ่งจึงจะเปนสองแยก แยกข้างซ้ายเรียกคลองมรุย เปนพรมแดนเมืองพังงากับบ้านปากลาว แยกขวาเปนคลองปากลาว มีเรือนโรงคนอยู่ข้างฝั่งขวาประมาณสักสิบโรง เห็นจะเปนโรงคนทำปลา เพราะมีรังโป๊ะอยู่ในที่ริมฝั่งนั้น ได้แวะเข้าไปดูที่โรงจืนแห่งหนึ่ง พื้นตลิ่งเปนที่น้ำท่วมโดยมาก เว้นแต่ที่ตรงโรงจืนตั้งเปนที่ดอน ตามริมฝั่งเปนศิลาแดง ถามได้ความว่าเปนโรงกงสี่จำหน่ายยาฝิ่นและสุรา ฉะนี้ในเวลากำลังพัดจัด น้ำเปนระดอกคลื่นใหญ่ เรือไฟจะเข้าไปต่อไปอีกไม่ได้ ต้องกระเชียงก็ต้องทวนน้ำสายน้ำเชี่ยว จะขึ้นไปตามลำแม่น้ำอีกก็เห็นช้าเวลานัก และเขาว่าที่ข้างบนขึ้นไปก็มีแต่บ้านราย ๆ ห่าง ๆ เช่นที่เห็นแล้วนั้น ว่าเมื่อแต่ก่อนมีกรมการเมืองนครศรีธรรมราชสองคน

ราษฎรเฝ้าทรงกานูมาดูกระบวรเสด็จ

เปนหลวงอะไรจำชื่อไม่ได้ ได้มาตั้งบ้านรวบรวมคนอยู่แห่งหนึ่ง แต่บ้านนั้นก็อยู่ในดอนไม่ได้อยู่ริมแม่น้ำ ในลำน้ำกระบี่บ้านเรือนคนก็ราย ๆ เหมือนลำน้ำนั้น แต่ลำน้ำปะกาไส่ว่ามีบ้านเรือนคนเปนหมู่ใหญ่ พื้นที่ในเมืองกระบี่ปะกาไส่ปากถาวสามตำบลนี้เปนที่ราบมาก ไม่เหมือนเมืองพังงา ที่นาก็ทำได้ แต่คนมักทำเข้าไร่เสียมากกว่าทำนา คนมีน้อยไม่พอแก่ภูมที่ เข้าในนาและในไร่ทำพอกิน นาน ๆ จึงต้องซื้อเข้าเมืองพม่า ไม่ได้เข้าไปเห็นเองตลอด เปนแต่ฟังคำบอกเล่ากลัวจะไปตำบากนักและไม่เห็นอันใด จึงได้กลับมาขึ้นที่เกาะหมาก ขากลับนี้ต้องทวนลมทวนคลื่นตลอดทาง เกาะหมากตรงที่เรือจอดเปนส่วนมพร้าวของพระยาบริรักษ์ภูธร มีมพร้าวอยู่หลายพันต้น แต่ต้นผอม ๆ เซีย ๆ มีด้วงกิน ไม่งามเหมือนเกาะสมุย เจ้าของว่าเปนด้วยที่พื้นแผ่นดินไม่ดี มีแต่ทรายหยาบกรวดหยาบ ไม่ใคร่มีดินปน แต่เมื่อพิเคราะห์ดูก็เปนที่น่าสงสัยอยู่บ้าง กลัวว่าจะเปนด้วยการบำรุงรักษาไม่ดีด้วย เพราะใช้แขกมลายูรักษา เปนคนเกียจคร้านมากไม่เหมือนจีน เห็นได้อีกอย่างหนึ่งว่า มพร้าวหมู่ที่ใกล้ ๆ เรือนแขกอยู่รักษา งามกว่าที่อยู่ไกล ๆ มีเรือนจากพระยาบริรักษ์ปลูกอยู่หลังหนึ่ง เปนที่สำหรับออกมาพักตรวจเรือสาดตระเวน ในที่เกาะนี้ขุดได้น้ำจืดทุกแห่ง แต่เมื่อทิ้งบ่อไว้นาน น้ำก็กร่อยไปบ้าง มีสายน้ำจืดมาแต่เขา ลงมาตกริมหาดสายหนึ่งอยู่เหนือเรือนพระยาบริรักษ์ขึ้นไป เขาเอาไม้ไผ่มาผ่าซีกเปนรางรับน้ำลงไปลงเรือ ถึงปากถังในเรือซึ่งจอดอยู่ที่ชายหาดได้ เวลาบ่าย ๔ โมงกลับมาลงเรือ จะไปแห่งใดก็

ไม่ได้ด้วยเปนเวลากำลังลมจัด จึงได้นิ่ง ๆ อยู่กับที่ เวลาเย็นฝนไม่ตก ลูกชวนขึ้นไปเล่นทำเหมืองดีบุกที่หาดทรายอีกครั้งหนึ่ง กลับลงมาเวลาพลบ ในวันนี้ฝนตกพร่ำเพรื่อจนลำบากแลรำคาญ แต่ลมสงบเรียบร้อยดี หมายว่าจะออกเรือในเวลาค่ำก็มืดนัก ต้องทอดสมอค้างอยู่อีกคืนหนึ่ง

วันที่ ๖ ออกเรือเวลายำรุ่ง เวลาเช้ามืดคืนหน่อย ๆ ฝายิ่งมากขึ้น แต่ไม่ถึงเดือดร้อนรำคาญ เปนแต่คลื่นลูกกลิ้งทำให้เรือแคลงเท่านั้น เวลาบ่ายคลื่นสงบ ครั้นจะลงไปถึงเมืองตรัง กลัวว่าจะเข้าปากอ่าวไม่ทัน จึงได้หยุดทอดสมอที่เกาะลันตา ซึ่งมีในโปรแกรมแต่คิดจะเด็กเลี่ยแล้วนั้น คอยเรืออื่นยังไม่มาถึง จนบ่าย ๕ โมง จึงได้ลงเรือเล็กไปขึ้นบก แต่เปนเวลามืดมัวฝน และไม่มีใครรู้เบาะแสว่าจะขึ้นลงอย่างไร ตีกระเชียงโรโรเรเห็นมีเรือนอยู่ที่เกาะลันตาห้าหกหลังก็ตีกระเชียงตรงเข้าไป เห็นน้ำแห้งเปนเลนออกมาห่างเกาะไกลมาก ว่าพวกเมืองกระบี่มาทำพลับพลารับต่อหมู่เรือนนั้นลงไปแต่ก็ไม่พ้นจากที่ชายเลนที่จะขึ้นไม่ได้ แต่เรือเล็กพายเดียวยังตั้งอยู่บนเลนทั้งลำ ถามนำร่องก็ว่าต้องขึ้นด้วยเรือลำนั้นเอง เปนอันลื่นโหป ต้องกลับมาเรือ อำเภอรักษาเกาะลงมาหาเปนมลายู แต่พูดภาษาของตัวเองไม่ได้ พูดชาวนอกอย่างเดียงนกเดียงกาแท้เข้าใจยาก รวบรวมที่ได้ไต่ถามได้ความว่า ที่เกาะนี้มีมลายูประมาณ ๘๐ คน แต่เปนมลายูที่พูดภาษาของตัวไม่ได้ เช่นตัวนายอำเภอทั้งสิ้น มีจีนประมาณ ๒๐ คน คนไทยมี ๒๐๐ เศษ แต่เปนพวกชาวน้ำทั้งสิ้น

ที่ประชุมสภาผู้แทนราษฎร

คำที่เรียกว่าชาวน้ำนั้น แปลว่าเป็นโรคตามผิวหนัง เรียกพันระไนเป็นเกือบจะทั่วทุกคน เพราะเป็นโรคติดกัน ทำนาทำไร่ได้เข้าพอกินไม่ต้องซื้อจากอื่น หาปลาทำหอยมุขดัดเปลือกโปดง เปลือกโปดงนี้เป็นสินค้ามีเรือจีนมารับ เวลาที่มานี้มีเรือจอดอยู่ลำหนึ่ง จีนผูกภาษีจากกระบี่ทั้งเกาะเป็นเงินพันเหรียญ ขายผีนขายสุราตั้งบ่อนเบี้ย เก็บภาษีเปลือกโปดง ร้อยมัดเก็บ ๑๐ เซ็นต์ ราคาซื้อขายกันอยู่ร้อยละเหรียญ ๒๐ เซ็นต์ ได้ความเพียงเท่านี้ ที่เรือจอดนี้อยู่น่าใน ตรงเกาะซึ่งแขกเรียกว่าปุตูกาปอ เวลาค่ำลมส่งดีจนร้อนนอนไม่ใคร่จะหลับ

วันที่ ๗ ออกเรือเวลาที่ ๑๑ เช้า ๓ โมงครึ่ง ถึงปากอ่าวเมืองตรัง เรือต้องเดินเข้าไปช้า ๆ เพราะมีศิลาตามข้างร่องมาก เมื่อล่วงเข้าในลำน้ำแล้วก็เดินได้สดวก น้ำลึกลำคลองก็กว้าง มีบ้านเรือนคนตั้งฟืนเตะทำปลารายขึ้นไปไม่ใคร่จะขาด เข้าไป ๒ ไมล์ทอดสมอพระยามนตรีสุริยวงศ์(๑) ไปตรวจการตลอดถึงเมืองไทรแล้ว กลับขึ้นมารับอยู่ที่นี่

เวลาบ่ายโมงครึ่งลงเรืออุไทยราชกิจขึ้นไปตามลำน้ำ บรรดาลำน้ำในหัวเมืองของเราข้างฝั่งทเลนี้แล้ว เมืองใดจะมาดีเท่าเมืองตรังนั้นเป็นไม่มี ถ้าถูกคราวน้ำเรือไฟใหญ่ ๆ ขึ้นไปได้ถึงควนธานี พระชลยุทธโยธินทร์ได้เคยพาเรือพิทธยำรณยุทธขึ้นไปครั้งหนึ่งแล้ว มีศิลาในลำน้ำบ้างสองสามแห่ง แต่ไม่เป็นการกันดารอันใด ซึ่งจะหลีกให้

---

(๑) พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุนนาค)

พ้น ตามริมน้ำทั้งสองข้างเปนที่ต่ำ น้ำขึ้นท่วมถึงตลอดไป ที่แผ่นดินเปนควนมาก ที่หว่างควนซึ่งเปนที่ราบทำนาได้ดูคล้ายกับแม่น้ำกรุงเทพ ฯ ตอนข้างต่าง ๆ มีป่าจากรายขึ้นไปตั้งแต่ปากน้ำตลอดจนถึงควนธานี และมีที่ล้มไม้ทำไร่เปนหย่อม ๆ ตั้งแต่ข้างต่างขึ้นไปไม่ใคร่ขาดย่านบ้าน หมู่ใหญ่ ๆ ก็มี เช่นบ้านควนยายทองสี ซึ่งเปลี่ยนเรียกว่าควนราชสีห์ และบ้านย่านซื่อ ก็มีคนมากทั้งสองตำบล มีเขาอยู่ริมน้ำสองสามเขาติดกัน เรียกว่าตุ๊กตุ๊ก ที่ตรงนี้เปนที่มีศิลาแห่งหนึ่ง ขึ้นไปสองชั่วโมงหย่อน ๆ ถึงตำบลแก้มดำ ซึ่งเปนที่โรงภาษีและเรือเมล์จอด มีเรือเมล์เดิรไปมากับบีนังสองลำ เวลามานี้เห็นจอดอยู่ลำหนึ่ง ตั้งแต่แก้มดำนี้มีถนนเดิรขึ้นไปถึงควนธานี เปนทางใหญ่แลตรงไปมาได้ใกล้ มีคลองลัดด้วยคลองหนึ่งยังใช้เรือไปมาได้แต่รกเสียมาก ทางแลคลองนี้ได้ทำในเวลาพระยามนตรีเปนข้าหลวงเรือไฟไปตามลำแม่น้ำอีก ๑๕ มินิตก็ถึงท่าควนธานี

ที่ท่ามีพลับพลารับริมน้ำหลังหนึ่ง ลาดผ้าขาวทาสีสวรรค์แดงไหลเลอะเปรอะเปื้อน ไม่มีรถหรือม้าอันใดสำหรับขับขี่ ต้องเดิรขึ้นไปตามท่าจนถึงพลับพลาบนหลังเนินทางลัก ๒๐ เส้น ถนนที่ขึ้นไปเปนถนนใหญ่ ทางรถดัดเรียบร้อยดี ปลูกต้นประดู่ทั้งสองข้าง ที่ตายเสียก็มากที่ดีอยู่ก็มี แต่ถนนนั้นโทรมทั้งสิ้น พลับพลาที่ที่ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาออกมาตั้งพักอยู่แต่ก่อน แต่ไม่ได้เตรียมตัวไว้เลย เมื่อพระยามนตรีมาถึงพึ่งยกหลังเด็ก ๆ ขึ้นได้สองหลัง ต้องเร่งทำกันทั้งกลางวันกลางคืน เพราะไม่เปนแต่ปลูกสร้างถึงต้องตัดไม้และเย็บจาก

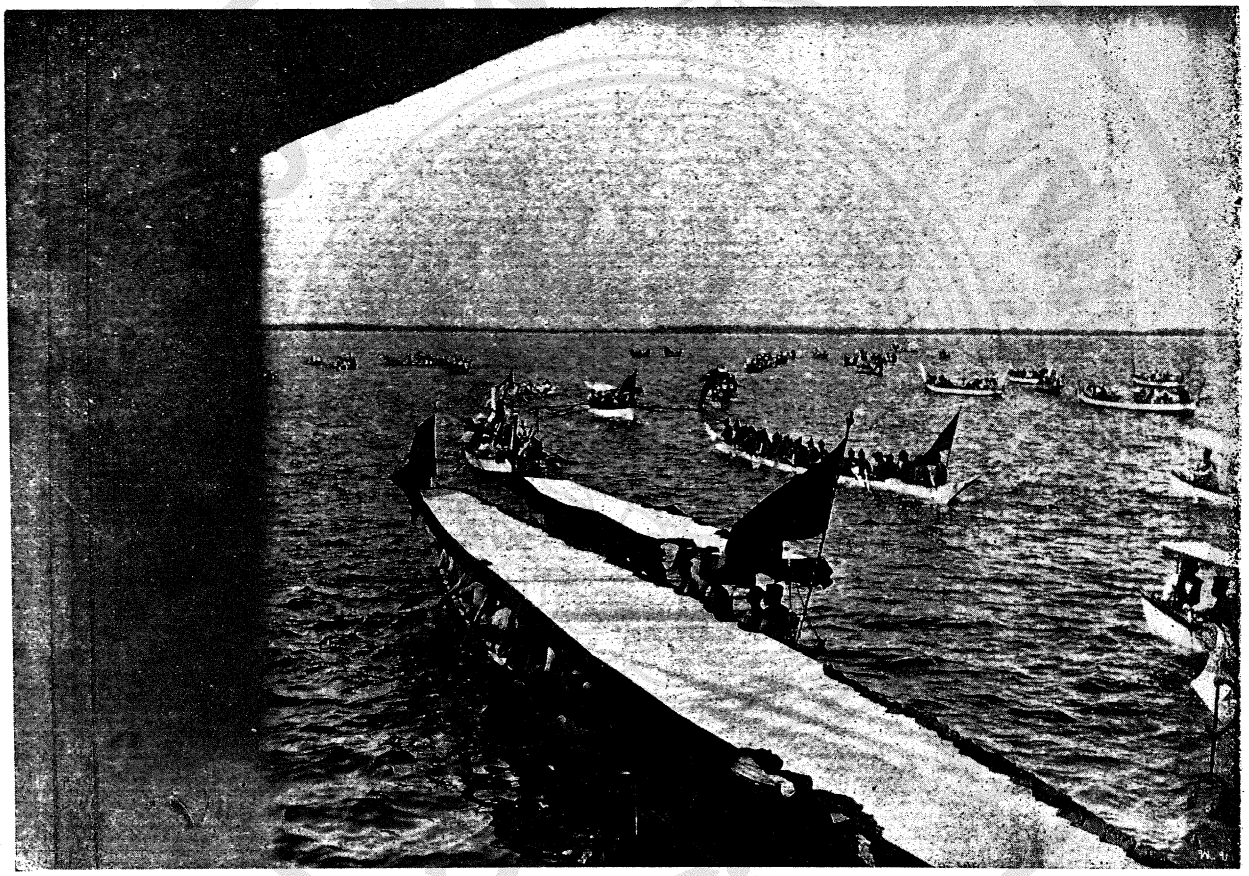

รูปกระบวรเรือแห่เสด็จที่เมืองกลันตัน

ใหม่ด้วย พออยู่ได้แต่เดวกว่าทุกแห่ง ซึ่งมีผู้บอกเจ้าพระยาพลเทพ(๑) ว่าพระยาตรัง(๒) ทำทำเนียบไว้รับตามกำหนดที่ว่าจะออกมาแต่ก่อน หมายจะยึมทำเปนพลับพลานั้นไม่จริง ไม่มีทำเนียบอันใดที่ได้ทำขึ้นใหม่เลย ทำเนียบสมเด็จเจ้าพระยาและที่ข้าหลวงอยู่ต่อ ๆ มาก็พังหมดแล้ว ข้าหลวงชั้นหลังตั้งแต่พระยาระนอง พระสุรินทรามาตย์ลงมาอาศรัยอยู่ในเรือนฝากระดานหลังเดียว ที่พระยามนตรีทำขึ้นในสวนพระตรังเก่า ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาจะสร้างตึกเปนคอเวอนเมนต์เฮาส์ในที่นั้น วันนี้เปนวันร้อนอย่างยิ่ง ที่พลับพลาปลูกต่ำ ๆ และดาดใบผ้าขาวนั่งเหงื่อโทรม ต่อเวลาเย็นจึงได้ออกเดิรเที่ยว ที่ตำบลซึ่งเรียกควนชาน์ คือเนินเขาเมืองนี้ มิใช่เปนควนเดียว ดูเปนควนติด ๆ กันหลายควน ทางเดิรต้องขึ้นสูงลงต่ำตลอดไปทุกแห่ง แต่ไม่สูงนักต่ำนักติดกันเปนพืชใหญ่ ตามหลังเนินเหล่านี้ได้ตัดทางเปนทางรถครั้งสมเด็จเจ้าพระยาออกมาจัดการหลายสาย มีทางยาวไปตำบลแก้มดำสายหนึ่ง ไปทับเที่ยงตลาดบางรักทางหนึ่ง คิดจะให้เปนทางรถ แต่ไม่มีรถเดิรก็เลยทิ้งโทรมไป เนินถูกที่ปลูกพลับพลามีถนนตัดกลาง

---

(๑) เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม) ที่สมุหพระกลาโหม ต่อมาเปนเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์

(๒) พระยาตรังคภูมาภิบาล (เอี่ยม ณนคร) เปนบุตรเจ้าพระยานคร (น้อยกลาง) ต่อมาโปรด ฯ ให้กลับไปรับราชการเมืองนครศรีธรรมราช เปนพระยาบริรักษ์ภูเบศร์

คือทางที่จะไปทับเที่ยง ต่อออกไปข้างริมน้ำอีกถูกหนึ่งเรียกว่าสวนพระตรัง เดิรจากพลับพลาไปไม่ไกลนัก บ้านพระยาศรีธรรมราชแท้ คือมีรั้วห่าง ๆ ประดู่ไม้ช่องใหญ่ ๆ เรือนหลังคาจากปลูกชิด ๆ กัน ถัดบ้านพระยาตรังเข้าไปหน่อยหนึ่งถึงสวนพระตรัง มีหมากมะพร้าวมาก ไปข้างปลายสวนริมน้ำมีหมู่ต้นจำปาดะหลายร้อยต้น เปนที่งามดีอยู่ ที่สวนนี้ด้วยเหตุใดไม่ทราบตกเปนสวนของหลวง สมเด็จเจ้าพระยาเมื่อออกมาจัดการเมืองตรัง คิดจะสร้างคอเวอนเมนต์เฮาส์ ได้ลงมือก่อขึ้นมาพ้นดินประมาณสองศอกเศษแล้ว ตึกนี้โตใหญ่โดยยาวเกือบจะเท่าคอเวอนเมนต์เฮาส์สิงคโปร์ แต่ไม่มีมุขหรือปีกข้างหลัง คิดว่าจะให้เปนศาลชำระความแลที่ว่าการของข้าหลวงอยู่ในหมู่นั้นหลังเดียว ที่ดินในบริเวณนั้นก็ตัดเปนทางสวน เดิรวนเวียนไปสนุกสนานดีอยู่ แต่การที่คิดนั้นไม่ตลอดก็เลยค้าง ตามเชิงเขาเหล่านี้เปนที่นาพื้นราบเหมือนท้องนาในกรุงเทพ ฯ พระยามนตรีได้เคยเอาพรรณเข้าปลูกในกรุงเทพ ฯ มาจำหน่ายให้คนปลูก ก็ได้ผลบริบูรณ์ดี แต่คนที่นี่ไม่พอใจทำนา ประพฤติตัวคล้าย ๆ พวกมลายู เกียจคร้านโดยมาก เมื่อพระยามนตรียู่ต้องตั้งบังคับไว้ว่า ถ้าผู้ใดทำนาเปนไม่ต้องเกณฑ์ ถ้าไม่ได้ทำนาต้องเกณฑ์ทำถนน ในเวลานั้นมีผู้ทำนามากขึ้น จนเข้าไม่สู้จะต้องซื้อเข้าเมืองพม่ามาก แต่เดี๋ยวนี้นาทิ้งร้างเสียก็มี ต้องซื้อเข้าเมืองพม่าจากเมืองบีนังมากินมากขึ้นกว่าแต่ก่อน การปลูกเพาะต่าง ๆ ก็มีอยู่แต่พวกจีน มีจีนมะเกามากกว่าชาติอื่น พริกไทยเปนสินค้าใหญ่

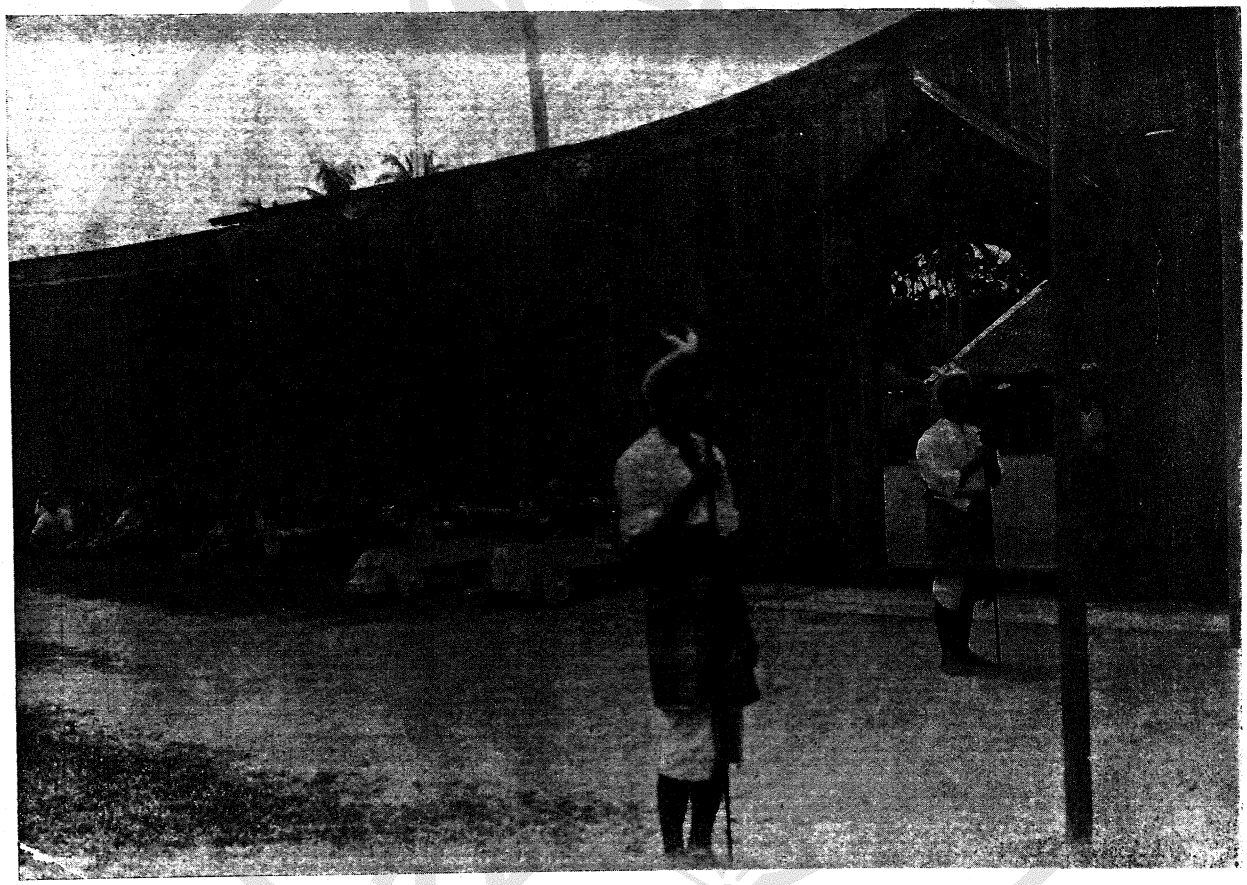

รูปแขกรายทางรับเสด็จที่เมืองกลันตัน

ปลูกที่ตำบลทับเที่ยงโดยมาก ที่ควนธานีนั้นมีบ้าง แต่ไม่สู้มากนัก เมืองตรังถ้าจัดการทำนุบำรุงให้ดีจะเปนเมืองที่มีประโยชน์ได้มาก เพราะมีที่ดินอุดมดีควรแก่การเพาะปลูก พริกไทยที่ออกจากเมืองอยู่ทุกวันนี้อย่างมากอยู่ในหมื่นแปดพันหาบ อย่างน้อยอยู่ในเจ็ดพันหาบ แร่ดีบุกที่ท่ามะปรางไม่สู้มาก บีหนึ่งออกอยู่ในสักสามร้อยหาบ คนในพื้นเมืองสังเกตดูมีคนไทยมาก ตามจำนวนสำมโนครัวว่าชายฉกรรจ์หกพันแต่ได้ความเปนแน่ว่ามากกว่านี้มากถึงหมื่นเศษ แต่การปกครองในเมืองตรังเดี๋ยวนี้ พระยาตรังเปนคนอ่อนไม่พอแก่การ ไม่มีอำนาจอันใด การที่จะรับเสด็จนี้ก็วิ่งเองจนน่าเวียน จะหาผู้ใดช่วยเหลือไม่ได้ พวกจีนก็คิดอ่านจัดการรับของเขาเองส่วนหนึ่งต่างหาก ปลูกพลับพลารับที่ทับเที่ยงแห่งหนึ่งต่างหาก แต่ไม่มีพาหนะที่จะไปด้วยระยะทางถึง ๒๘๐ เส้น จึงได้บอกเลิกเสีย พระยาตรังนั้นไม่แต่ไม่มีอำนาจเพราะขัดข้องอย่างหนึ่งอย่างใดอย่างเดียวเท่านั้น ไม่สามารถที่จะทำการให้แขงแรงได้ เพราะสติปัญญาและความรู้ไม่พอแก่การด้วย แต่เปนคนซื่อไต่ถามการอันใดก็บอกตรง ๆ ตามความจริง ไม่คิดอ่านแก้ตัวปกบีดเอาแต่ความดีมาพูด ทุกวันนี้ในเมืองตรังราษฎรได้ความเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วยโจรผู้ร้าย แต่ในบีฉลูเอกศกที่พระยาตรังมาว่าการนี้ มีผู้ร้ายปล้นที่ฉกรรจ์ ๑๐ เรือง ฆ่าเจ้าทรัพย์ตายห้าเรือง ไม่ได้ตัวผู้ร้ายเลยแต่สักคนเดียว พระยาตรังร้องว่าไม่มีกำลังที่จะติดตาม เปนผู้ร้ายมาแต่เมืองพัทลุงบ้าง เมืองปะเหลียนบ้าง เพราะระยะทางเดิรข้ามแดนไม่ถึงสิบสองชั่วโมง แต่ได้ความตามพวกจีนว่า พระยาตรังไม่สั่นทัด

ในทางถ้อยความอันใด ตัวเองก็ไม่ได้ว่าถ้อยความมอบให้แต่กรมการ กรมการนั้นถึงว่าจะได้ตัวผู้ร้ายมาก็ลงเอาเงินปล่อยเสีย จนพวกชาวเมืองตรังตีราคากันว่าถ้ามีเงินเพียง ๒๐ เหรียญแล้วเปนไม่ต้องกลัวอันใด พวกจีนจับผู้ร้ายได้ก็ไม่ส่งเจ้าเมือง ชำระว่ากล่าวลงโทษเสียเอง เพราะว่าถ้าส่งให้กรมการแล้วเปนหนีได้ทุกคน พระยาตรังบังคับบัญชาได้อยู่แต่ที่ตำบลควนธานีแห่งเดียว ที่ตำบลทับเที่ยงเกือบจะไม่รู้ไม่เห็นอันใดกันเลย เห็นว่าการในเมืองตรังถ้าจะให้เปนอยู่เช่นนี้ คงจะเกิดความใหญ่สักครั้งหนึ่งไม่ช้านักเปนแน่ ด้วยคนในสัปเยกต์อังกฤษไปมาค้าขายมาก ถ้าเกิดผู้ร้ายฆ่าตายเช่นครั้งพระสุรินทรามาตย์เปนข้าหลวงแต่ก่อนแล้ว จะเอาอะไรแก่พระยาตรังไม่ได้เลยเปนอันขาด

ยังเรื่องเจ้าภาษีกับจีนในพื้นเมืองนั้นก็อีกอย่างหนึ่ง น่าจะเปนเหตุขึ้นได้เหมือนอย่างเมื่อคราวหลวงวิเศษสุงกากร แต่ก่อนพวกจีนก็พากันร้องว่าเจ้าภาษีกดขี่ข่มเหงเปนที่สองฤๅเปนอีกอย่างหนึ่ง นอกจากกรมการที่คอยปล่อยผู้ร้าย ครั้นพวกจีนในเมืองนี้จะไปผูกภาษีเองจากที่กรุงเทพ ฯ ก็ต้องลงทุนกู้เงินไปสำหรับต่วงน่าและใช้สอย เมื่อไปว่าภาษีไม่ได้ก็ต้องเสียดอกเบี้ยเปล่า บางทีผู้ซึ่งรับชุรระเข้าไปว่าภาษีนั้นโกงกันขึ้นเองเอาเงินไปจำหน่ายสาบสูญเสียก็มี จึงไม่อาจที่จะคิดเข้าไปว่ากล่าว ทนความคุมเหงของเจ้าภาษีซึ่งออกมาแต่กรุงเทพ ฯ ข้างฝ่ายจีนปานเจ้าภาษีก็ทำเรื่องราวมายื่น กล่าวโทษพวกจีนว่าขัดแขงในการภาษีต่าง ๆ การก็จะเปนจริงด้วยกันทั้งสองฝ่าย เพราะไม่มีอำนาจกลาง กล่าวคือผู้รักษาเมืองกรมการที่พอจะปราบปราม

สำรับเลี้ยงที่เมืองกลันตัน (รูปทรงถ่าย)

การที่ผิดด่วงเกินต่อกันในพวกเจ้าภาษีและพวกจีนทั้งสองฝ่ายได้ จึงได้ต่างคนต่างจะหาประโยชน์ของตัวให้อย่างยิ่ง ไม่มีบันทัดที่จะตัดเปนเส้นกลางลงได้ เพราะฉนั้นจึงเปนเหตุอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งควรจะคิดอ่านแก้ไขในการเจ้าเมืองไม่มีอำนาจจะปกครองรักษาบ้านเมืองนี้

การเมืองตรังเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ แต่ก่อนขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชก็มีแต่การกดขี่กันขนาบมา ภาษีอากรอันใดก็ไม่เปนประโยชน์ถึงกรุงเทพ ฯ บีดบังซ่อนเร้นเสีย ต่อมาเมื่อเกิดเหตุจีนกำเริบขึ้นในเมืองภูเก็จครั้งพระยามนตรีสุริยวงศ์เปนข้าหลวง พระยามนตรีเองเปนผู้คิดที่จะอยากย้ายข้าหลวง ให้มาอยู่เสียเมืองตรังพ้นจากอันตรายพวกจีนที่ภูเก็จ และถ้าข้าหลวงอยู่ห่างเช่นนั้นเปนที่กดตัวเกรงมากกว่าที่อยู่ด้วยกันชิดไป และเมืองตรังซึ่งเปนเมืองลดับแต่เปนเมืองมีประโยชน์มาก จะได้มีความเจริญขึ้น สมเด็จเจ้าพระยาฉวยเอาความคิดนี้ไปคิดที่จะออกมาจัดการสร้างเมืองตรัง เอาอย่างเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปสร้างเมืองพระตบอง และเจ้าพระยานิกรบดินทร์ไปสร้างเมืองนครเสียมราฐ สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ไปสร้างเมืองกาญจนบุรี และเมืองจันทบุรี จึ่งได้คิดมุ่งหมายที่จะออกมาสร้างเมืองตรังมากกว่าที่จะจัดการทำนุบำรุงผลประโยชน์การเพาะปลูกและค้าขาย แต่การสร้างเมืองคือบ้อมกำแพงไม่ต้องกับฤดูกาล จึ่งได้เปลี่ยนเปนมาสร้างตึกใหญ่ดังกล่าวมาแล้ว และท่านคิดจะจัดการตามแบบเจ้าพระยาบดินทรเดชาขึ้นไปสักเดชหัวเมืองดาว คือจะลงมาทำบาญชีสำมโนครัวแจกหนังสือพิมพ์คุ้มสักอีกอย่างหนึ่ง ควบในการที่จะคิดมาสร้าง

เมืองตรังนั้นด้วย การที่ท่านคิดครั้งนั้น ท่านไม่อยากให้ผู้ใดแซกแซงเกี่ยวข้อง จะใต่ถามฤๅหาริอประการใดไม่พึงเลี่ยงและไม่ยอมพูดด้วยเลย รับอาสาตัดตอนเปนส่วนของท่านขาด เพราะว่าแก่แล้วจะหาชื่อให้เปนของท่านจัดเองคนเดียว ที่สุดจนถูกท่านเอง (๑) ก็ไม่ได้รู้ทางความคิดว่าจะจัดอย่างไร แต่เกลียดการเรื่องนี้เปนอย่างยิ่ง ครั้นเมื่อออกมาจัดการต้องใช้เงินทองมาก ท่านไม่พอใจจะขออนุญาตฤๅบอกกล่าวอันใด เล่นตีมจ่ายกันตะพัดไป เงินภาษีอากรในเมืองตรังก็ไม่ส่ง ซ้ำใช้เงินภาษีอากรเมืองอื่นเข้าไปอีกด้วย เปนทั้งการโยธาก่อสร้างและค่าเบี้ยเลี้ยงของข้าหลวง ไม่ได้มีกำหนดว่าเดือนหนึ่งเท่าใด ปีหนึ่งเท่าใด ข้างเจ้าพนักงารคลังก็ทวงเงินที่กลาโหม ข้างกลาโหมไม่ชอบความคิดนี้อยู่แต่เดิมแล้ว ก็มีตราขนาบข้าหลวงออกมา ข้าหลวงก็ร้องต่อสมเด็จเจ้าพระยา สมเด็จเจ้าพระยา "กางร่ม" ไม่ยอมที่จะยื่นบาญน้ำบาญชีอันใด เรื่องเมืองตรังและเรื่องที่จะจัดการแจกหนังสือพิมพ์คุ้มศักก็เลยกลายเปนเอ่ยชื่อไม่ได้ จนข้าหลวงเหลือทนก็ต้องลาออก การเรื่องนี้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (๒) เปนผู้ทักท้วงผู้หนึ่ง ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาค่อยฟังกว่าผู้อื่น คือว่าควรจะจัดการค้าขายก่อน เพราะเหตุนั้นเมื่อข้าหลวงออกแล้ว จึงได้ไปเอาพระยารัตน-

---

(๑) คือเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (วอน บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม ซึ่งเปนเจ้ากระทรวงบัญชาการหัวเมืองนั้น

(๒) เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ท้วม บุนนาค) สำเร็จราชการต่างประเทศ

เศรษฐีมาเปนข้าหลวง เพราะเปนผู้ชำนาญในการค้าขาย พระยารัตน-เศรษฐีก็ได้มาจัดการยังมีร่องรอยปรากฏอยู่บ้าง คือร่องที่ปลูกมันทิ้งร้างว่างอยู่มาก แลงโรงใหญ่ ๆ ซึ่งเปนที่ไว้สินค้า แต่ทนไม่ไหวตั้งตัวไม่ทัน จึ่งได้ล่าหนีไปเมืองตรังจึ่งได้ตกอยู่ในข้าหลวง คือพระอนุรักษ์โยธา กลิ่น พระสุรินทรามาตย์ ข้าหลวงสองนายนี้ไม่ได้มาอยู่เมืองตรัง เมืองตรังจึ่งได้เปนอันทรุดโทรมลงไปตามเดิม เพราะเมืองตรังเคยกินยาแรงอยู่ในบังคับข้าหลวงมาเสี่ยช้านานเช่นนี้ พระยาตรังผู้นี้เปนคนอ่อน ออกมาอยู่ก็ไม่ผิดอันใดกับนายอำเภอบ้านควนธานีเท่านั้น เวลาค่ำพระครูวิสุทธิวงศาจารย์เจ้าคณะ กับปลัดและพระสงฆ์อื่นบ้างมาหาได่ถามได้ความว่ามีวัด ๓๐ วัด พระ ๑๐๐ เศษ ปลัดนั้นเปนพระชาวกรุงเทพ ฯ พูดจาแข็งแรงอยู่วัดควนธานีใกล้กับพลับพลา พูดกันถึงเรื่องเทศน์มหาชาติ ว่าเทศน์ได้อยู่จึ่งได้ให้ไปนิมนต์พระที่เทศน์ได้นั้นมา องค์หนึ่งคาบอดนุ่งผ้าคาสีแดงเทศน์ชฎก ขึ้นต้นว่าจุณณิยบทแล้วก็ว่าเนื้อความนอกไม่มีเนื้อเลย ให้ว่าเนื้อแลว่าคาถาก็ไม่ได้เลย ทำนองที่เดิรนั้นเหมือนอย่างกับเจรจาหนังตลุง ทำนองขึ้นคล้ายมหาพนที่เรียกว่าแหล่บางช้าง อีกองค์หนึ่งเทศน์มหาพนทำนองคล้ายกรุงเทพ ฯ เนื้อความก็เปนเนื้อความท่านเจ้ากลิ่นแต่ขาดตกบกพร่องเปนอันมาก คาถาว่าไม่ได้เลย

พระยาปลัดมีหนังสือส่งระยะทางมาที่พระยามนตรี วัดละเอียดทั้งทางบกทางน้ำเปนเส้นเปนวา ลองคิดกะระยะดูในเมืองเหล่านี้ จะต้องไปจอดอยู่ที่เกาะลังกาวีซึ่งเปนที่อาไศรยบังคลื่นได้แห่งเดียว ออก

จากเกาะถังกาวีไปถึงเมืองไทรเมืองปลิดเมืองสตูลทั้งสามเมือง อยู่ในสี่ชั่วโมงเท่า ๆ กัน แต่ในเมืองเหล่านี้ มีน่าเมืองที่ฝั่งเป็นชายเลนกว้างออกมาทุกแห่ง เรือไฟจะเข้าได้แต่ณะเพาะเวลาน้ำขึ้น และในเมืองปลิดเมืองสตูลจะเข้าไปถึงลำคลองไม่ได้ ต้องลงเรือเล็กไปอีกต่อหนึ่งเรือไฟต้องถอยมาคอยอยู่ที่น้ำลึก ในเมืองปลิดตั้งพลับพลาประทับร้อนใกล้ปากคลองแล้วต้องลงเรือเล็กไปตามลำคลองถึงตลาด ทางตั้งแต่ปากคลองไปถึงตลาดอยู่ในสามร้อยเส้นเศษ ถ้าจะไปถึงบ้านพระยาปลิดต้องขึ้นบกไปอีกชั่วโมงเศษ เมืองสตูลก็คล้ายคลึงกัน แปลกแต่บ้านเจ้าเมืองลงมาอยู่ใกล้ตลาด เห็นว่าถ้าจะไปโดยว่าจะเป็นการสดวกได้ ก็ต้องไม่ต่ำกว่าสิบสองชั่วโมงทั้งไปทั้งมา ถ้าขากลับเป็นเวลามืดค่ำลมจะตีกระเชียงเรือเล็กโต้ออกมากลัวจะไม่ไหว จึงได้บอกเลิกการที่จะขึ้นเมืองปลิดเมืองสตูลเสีย เมื่อเวลาอื่นมีโอกาศที่จะได้ไปทางนั้น จึงค่อยขึ้นต่อไป แต่จะต้องคิดแรมจึงจะได้ การที่เลิกไม่ไปเมืองปลิดนี้ เมื่อพระยาปลิดตามมาหาที่เกาะถังกาวี เศร้าโศกเสียใจมากถึงกับร้องไห้ อ้อนวอนจะให้ไปให้ได้ ด้วยตัวลงมาทำพลับพลาอยู่เอง ที่ไม่ไปนั้นเป็นการอายเขา (เขานั้นคือเมืองไทร "ดอย" กันอย่างยิ่ง) เมืองปะเหลียนนั้นกะวันที่จะไปก็ไม่ใคร่พอเพราะเรื่องสทกสท้านมรสุมอยู่ข้างจะเยี่ยมเยียนบ่อย ๆ พระปะเหลียนก็กรอบแกรบมาก จึงได้เลยบอกเลิกไปไว้นั่นด้วย

วันที่ ๙ ที่กลางวันร้อน แต่เวลาดึกหนาว กินเช้าแล้วออกรับพวกจีนแห่ของกำนันมาให้ตามแบบเมืองข้างนี้ จีนเหล่านี้เป็นพวก

อย่ตลาดบางรักทั้งสิ้น กระบวรแห่นั้นคือมีป้ายทาแดงตัวหนังสือทองคู่หนึ่ง ผ้าผูกกิ่งไผ่มีตัวหนังสืออันหนึ่ง ธงสีต่าง ๆ หลายคัน เล่าโก๊หามในเก๋งสำรับหนึ่ง ม้าต่อสองอันโต๊ะสอดคานหามมีเหงาใช้ตะกั่วสำรับหนึ่ง สิ่งของต่าง ๆ จัดขึ้นบนโต๊ะมีคานหามทุก ๆ อย่างตีม้าต่อ แตพิณพาทย์แบบเขา จุดประทัดด้วย แต่พระยามนตรีห้ามเสียผู้ซึ่งเปนหัวน่านั้นคือหลวงภิรมย์เปนจีนมะเกาอายุ ๗๐ เศษ เปนหัวน่าของพวกจีนเปนผู้ที่คิดอ่านทำพลับพลารับที่ทับเทียง กับชื่อหลวงประเทศคนหนึ่ง ขุนด่ามคนหนึ่ง จีนมีชื่ออีกสิบหกคน กับพวกกรมการเปนคนเมืองนครศรีธรรมราชโดยมาก แล้วไปวัดควนธานี่เปนวัดเก่า แต่หลวงชาติสุรินทร์เรี่ยรายสับปรุษปฏิสังขรณ์ขึ้น ทั้งปฏิสังขรณ์แล้วเช่นนั้นก็ดูยังงอมแงมเต็มที ม่โบถสามห้องพระระเบียงรอบ ทั้งในโบถแตที่พระระเบียงเต็มไปด้วยพระพุทธรูป ขนาดน่าตักศอกเศษสองศอก แต่ละองค์ละองค์น่าเหมือนน่ากากต่าง ๆ น่าหัวเราะมากกว่าน่าเกิดความเลื่อมใส เจ้าอธิการวัดต่าง ๆ อยู่ตำบลทับเทียงบางรักโดยมาก มาหา ๑๑ วัด พระสงฆ์อันดับในวัดอีกยี่สิบเศษ ได้ตั้งเจ้าอธิการวัดควนธานี่ เปนพระครูอนาคารคุณธำรงเจ้าคณะรอง พระสงฆ์ที่มารับชยันโตถวายเงินทั่วกันทุกองค์ เมื่อวานนี้ได้ยินเสียงอู้ ๆ ที่ร้านพระชยันโตไม่ทราบว่าอะไร ต่อวันนี้จึงได้ความว่าพราหมณ์เป่าสังข์วันนี้มาหาสามคนได้แจกเงินให้ด้วย เพราะสมณกับพราหมณ์ที่เกื้อกูลจะเรียกต่อกันได้ บ่ายโมงหนึ่งเดิรกลับมาลงเรือ มีคนมานั่งดูเรียงเปนแถวตามข้างถนนอย่างเรียบร้อยทั้งเมื่อขึ้นแลเมื่อลง เปนคนไทยมากกว่าเจ๊กแลแขก

ถึมกล่าวเสียอย่างหนึ่งถึงเรื่องปืนใหญ่ มีปืนเหล็กอย่างเชียง ทั้งอยู่ที่ริมศาลเจ้าข้างทางบนควนชานี่บอก อยู่ที่ควนยายทองสุกบอกเห็นไม่ถนัด มีโรงจากคลุมอยู่ว่าเปนปืนครั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช(๑) ไปตีเมืองไทรได้มาทิ้งไว้ที่นี่ ยังมีปืนทองเหลืองอย่างเช่นแห่นำตามเสด็จอีกสองบอก ทั้งอยู่ที่โรงริมที่พักข้าหลวง ว่าเปนปืนครั้งเมื่อจีนวุ่นวายที่เมืองภูเก็จ

กลับลงมาถึงเรือบ่าย ๓ โมงกับ ๒๐ มินิตเร็วกว่าเมื่อขาขึ้นหน่อยหนึ่ง ควรกล่าวได้ว่าระยะทางอยู่ในสองชั่วโมงเท่านั้น ได้สั่งให้หลวงภิรมย์สมบัติตามลงมาที่เรือ ให้สัญญาบัตร เลื่อนเปนหลวงสมานสมัคจีนนิกรปลัดจีน เพราะเห็นว่าเปนคนแก่ อยู่ในเมืองตรังมาถึง ๕๐ ปีแล้ว โดยว่าจะเกะกะมากขึ้น (เพราะเจ้าภาษีกล่าวโทษ) ก็เห็นจะไม่ยืดยาวไปเท่าใดนัก ถ้ามีเจ้าเมืองฤๅข้าหลวงแข็ง ๆ แล้วก็เห็นจะเรียบร้อยได้ เพราะจีนที่นี่ทำมาหากินผังรกผังรากมีที่ดินเรือกสวนไม่เหมือนพวกลูกจ้างทำเหมืองซึ่งมีแต่ตัว ไม่มีทุนรอนอันใดที่ได้ลงไว้ในบ้านเมือง

วันที่ ๙ ออกเรือเวลาเช้า ๒ โมง ตามที่คิดกันจะเร่งเวลาให้เร็วขึ้น แต่ก็ออกไม่ได้ ต้องรออยู่จนสี่โมงเช้าน้ำขึ้นนั้นเอง(๒) พอ

---

(๑) เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) ตีเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒

(๒) เนื่องในการเสด็จประพาสเมืองตรังครั้งนี้ ทรงตั้งพระอัษฎงคตทิศรักษา (คอซิมบี้ ณระนอง) เปนพระยารัษฎานุประดิษฐ์ มหิศรภักดี ผู้ว่าราชการเมืองตรังต่อมา

ออกมาถึงข้างนอกพบเรือสุริยมณฑล พึ่งได้ทันกันในวันนี้ เพราะคลาดกัน ตามขึ้นไปถึงเมืองภูเก็จไม่พบแล้วตามลงมาพังงากระบี่ พึ่งได้รับหนังสือบางกอกลงวันที่ ๒๒ เมษายนคราวนี้เปนครั้งแรก ถมไม่มี ๆ แต่คลื่นลูกกลิ้งพอเรือแคลง เกาะตามแถบนี้เปนเกาะศิลาปูนอย่างต่ำ ๆ โดยมาก แต่แผนที่ไม่ตรงกับที่เกาะอยู่โดยมาก คนนำร่องเมืองตรังสองคน มาแต่เกาะลังกาวีสองคน ถามชื่อเกาะก็บอกต่าง ๆ กันไป อยู่ข้างจะเถื่อนมากนำร่องเองก็เมาคลื่นด้วย เห็นว่าถ้าจะลงไปเกาะลังกาวีจะถึงต่อเวลาค่ำ ตำบลควัชึ่งจะเปนที่ทอดเรือ ซึ่งพระยามนตรีให้ย้ายมาทำที่รับใหม่ เพราะเดิมเขาจัดรับไว้ที่เบราตตากาเปนน่านอกไม่บังคลื่น นำร่องไม่ทราบว่าควัอยู่แห่งใด จึ่งได้ตกลงกันเปนต้องไว้เข้าต่อเวลากลางวันดีกว่า แลบางทีพระยามนตรีจะออกมานำไปด้วย เวลาบ่าย ๕ โมงทอดสมออยู่ที่เกาะตรูเตา เปนเกาะใหญ่มีเกาะเล็ก ๆ รายอยู่ข้างน่า ตั้งแต่เรือถึงหัวเกาะข้างเหนือแล้วแล่นลงไปเกือบชั่วโมงหนึ่งจึ่งได้ทอดที่อ่าวตรงเขาสูงน่า ในคลองมีบ้านคน เกาะนี้เปนของเมืองไทร แมงกะพรุนตัวใหญ่ ๆ ลอยเต็มไปทั้งทเล ถังตักน้ำขนาดใหญ่ตักขึ้นมาตัวเดียวเต็มบริบูรณ์ดีทีเดียว

วันที่ ๑๐ เวลา ๑๑ ทุ่มออกเรือจากเกาะตรูเตา เวลาโมงเช้าฝนตกหนักจนมืดแดไม่เห็นทาง ต้องหยุดทอดสมอ ฝนซาจึ่งได้เดิรต่อไปอีกได้ พบเรือสติมลอนช์พระยามนตรีกับพระยาไทรพานำร่องมาส่งตามเรือต่าง ๆ แล้วนำไปด้วย เกาะลังกาวีนี้ทรวดทรงสัณฐานก็

อย่างเดียวกันกับเกาะตรูเตา คือตัวเกาะใหญ่เป็นภูเขาสูง ๆ ซ้อนบังกันเป็นชั้นบ้าง หัวเขาท้ายเขาเกี่ยวกันบ้าง มีเกาะเด็ก ๆ รายตามน่าเกาะใหญ่ไปตลอดนับไม่ถ้วน เรือเดินมาในระหว่างเกาะเด็กน้ำเพียงแปดศอกก็มี ต่อล่วงเข้าไปใกล้เกาะใหญ่ตามอ่าวที่ทอดน้ำลึกถึง ๖ วาแล ๖ วา ๒ ศอก เข้าทางริมเกาะตูบา ทอดที่ในอ่าวตรงเขาสูง เรียกว่ากุหนุงรายา ในแผนที่ว่า ๒๙๕๒ พีต เป็นสูงกว่าในหมู่เขาทั้งปวงในเกาะนี้ เรือได้ทอดที่เวลาเช้า ๕ โมงกับ ๑๕ มินิต พระยามนตรีนั้นให้ล่วงน่าลงมาก่อนจากเมืองตรังแต่เวลาวานนี้ พระยาไทรยังมาไม่ถึง ต้องให้ไปตาม ที่เกาะลังกาวีนี้หวันหมัดชามันหลวงธานินทร์นิพัทธ(๑) เจ้าตำบลเป็นผู้จัดการ พระยาไทรพึ่งมาถึงในเวลาเช้าวันนี้ ได้ไปรับพระยาไทรและคนกูมะหมัดบุตรพระยายุทธการ หลวงธานินทร์นิพัทธลงมาหาที่เรือเวสาตรี ที่เกาะลังกาวีนี้ไม่ได้ตรวจทำบาญชีสำมโนครัว แต่ประมาณว่าชายฉกรรจ์อยู่ใน ๒๐๐ คน เกณฑ์เข้าการงารอยู่ได้ ๒๐๐ คน ที่น่าเบราดลากามีที่น่ามาก เดิมพวกแขกก็ชอบทำไร่บนเขา แต่เจ้าพระยาไทร(๒) ห้ามเสียเพราะเห็นว่าต้มไม้ลงทำไร่สามปีทิ้งเสีย เสียไม้ใหญ่บนเขามากกว่าได้ประโยชน์ในการทำเข้าไร่ คงทำอยู่แต่น่าพื้นราบ เข้าพอกินไม่ต้องซื้อ การหาปลาและตัดฟืนมีมากจนได้จำหน่ายออกไปขาย

---

(๑) หลวงธานินทร์นิพัทธเป็นน้องของหวันเต๊ะมารดาเจ้าพระยาไทร

(๒) เจ้าพระยาไทร (อหมัด) บิดาพระยาไทร (อับดุลฮามิด)

ที่เมืองไทรบ้างเมืองปีนังบ้าง ตัดหวายแตตัดไม้เคี่ยกระดานก็มีได้จำหน่ายออกไปเหมือนกัน การตัดฟืนนั้นเปนของพวกจีน มีอยู่ประมาณสักร้อยเศษ การที่จะรับรองที่เมืองไทรยังไม่แล้วเรียบร้อย แตที่นี่มีที่เที่ยวอยู่หลายแห่ง จึงได้ขอให้รออยู่ที่นี่อีกสองวัน เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ขึ้นบกตรงหมู่บ้าน มีต้นมพร้าวมากกว่าเปนส่วนของหวันหมัด เปนที่เลนทำตะพานน้ำลงมายังไม่แล้ว แต่เวลานี้มีน้ำพอเรือเข้าเที่ยบถึงหาดได้ มีพลับพลาอยู่ใต้ร่มมพร้าวสี่เหลี่ยมเล็กดาดสี่หลัง มีหลังใหญ่สี่เหลี่ยม หัวท้ายเปนปั้นหยาอีกหลังหนึ่ง พักอยู่บนพลับพลาครู่หนึ่ง เดิรไปดูสวนพึ่งลงต้นดูกูใหม่ ๆ มีต้นผลไม้อื่น ๆ บ้างเล็กน้อย มีเรือนประมาณห้าหกหลัง ไปดูคอกสุกรป่าในที่ใกล้กันกับสวนนั้น เพราะที่ในเกาะนี้มีสุกรป่าชุมมาก มักมาทำอันตรายเข้าในนา จึ่งต้องตั้งคอกไว้สำหรับดักหลาย ๆ แห่งทั่วไป คอกทำเหมือนอย่างคอกจับช้างของพวกชาวตวันตก กว้างสักสี่ศอกห้าศอกแล้วชักปีกกาออกไปกว้าง เมื่อพบก็ต้อนให้วิ่งเข้าคอก แล้วแทงทิ้งเสียเท่านั้น ว่ามีเดือนหนึ่งหลาย ๆ ตัว แล้วขึ้นเลื่อนซึ่งเขาจัดทำขึ้นใหม่ตั้งเก้าอี้หวายมีเพดาน ลากด้วยกระบือไปตามทางในที่รกหน่อยหนึ่งจึงออกทางกว้าง เปนถนนซึ่งทำไว้แต่ครั้งเจ้าพระยาไทร ยาวสามไมล์ กว้างประมาณสามวา ว่าเพราะพวกจีนพากันมาทำไร่ยาสูบในที่นี้ แต่ดินไม่ดีจึงได้เลิกไปเสีย ตามข้างถนนซึ่งข่ายไล่กระจง คราวแรกได้สามตัวคราวหลังได้สี่ตัว ที่วิ่งหักป่าไปเสียก็มาก จะเปนด้วยเรื่องคนมากเกินไปนั้นเอง กลับมา

ทางเดิม ที่ตามทางบนบกมีต้นไม้อย่างหนึ่งลูกขนาดลูกหว้า แต่เปนสี่ชมภูบ้างขาวบ้างกลิ่นเหม็นเหมือนน้ำมันดินฟุ้งไปทั้งนั้น เมื่อขาขึ้นไปก็ดูพากันเฉย ๆ แต่ครั้นเมื่อไปถึงที่ไล่กระจง มีใครเอ่ยขึ้นว่าเร็กต้นพระยาดาบหักกินอยู่คง พวกทหารของเราพากันชุดกันถอนมาคนละหอบสองหอบอยากอยู่คงทั้งนั้น เวลากลับลงเรือน้ำแห้งต้องลงเรือเด็กเข็นมาตามเคย วันนี้เขาจัดไว้จะให้ดูจับปลาอีก แต่ได้ความว่าระยะทางไกลนักจึงไม่ได้ไป

วันที่ ๑๑ เวลา ๔ โมงเช้าลงเรืออุไทยราชกิจ ให้พระยาไทรกับหวันหมัดลงเรือไปด้วย ไปตามทางห่วางเกาะใหญ่กับเกาะเด็กที่รายรอบนอก โดยแต่เกาะเด็ก ๆ เหล่านี้มากมายนัก จนบังไม่ใคร่จะแลเห็นทเลกว้าง เหมือนอย่างกับไปในช่องฤาคลองกว้าง ๆ แคบ ๆ แลดูข้างในที่เกาะใหญ่ด้วนแต่เปนภูเขาสูง ๆ ลดลับซับซ้อน เมื่อไปถึงเหลี่ยมหนึ่งก็เปลี่ยนเปนอย่างหนึ่งไป ข้างนอกก็เปนเกาะเด็ก ๆ รูปต่าง ๆ เพราะเปนเขาศิลาปูน บางแห่งมีต้นไม้บางแห่งไม่มีต้นไม้ จนจำไม่ได้ว่าไปอย่างไร น้ำเหล่านี้ลึก ๆ เรือแล่นเข้าไปจนใกล้ชิดเกาะเหล่านั้นได้โดยมาก อ้อมออกไปข้างน่านอกแลเห็นหมู่บ้านคนอยู่ในอ่าวเปนบ้านหมู่ใหญ่ ว่าที่ตำบลนี้เปนที่ทำนามาก เรือเลียวออกมาข้างนอกนี้มีคลื่น ฝนตกพรำอยู่เสมอตั้งแต่แรกออกเรือมา มากบ้างน้อยบ้าง พอเข้าในอ่าวก็แลเห็นสายน้ำตกจากภูเขาสูง เปนลำใหญ่หลายสาย ตามเขาเปนหมอกคลุมอยู่ครึ่งเขาค่อนเขา ที่ตรงน้ำตกนั้นเปนหมอกพาดอยู่กลางเขา ต่อเมื่อเรือเข้าไปทอดที่ใกล้หาดจึง

ได้ลับไม่แลเห็นสายน้ำตก ที่บนฝั่งทำพลับพลาเปนหลังคาต่อ ๆ กัน หลายหลัง ท่วงทีก็เทือกพลับพลามวยงารพระเมรุ กั้นเปนข้างน่าข้างใน มีโต๊ะเก้าอี้มั่งเตียงที่นอน ขึ้นบกทั้งกำลังฝนพักอยู่ที่พลับพลาจนคนมาพร้อม เขาจัดแคร่มาหาม ตัวที่นั่งเปนไม้ลิด เหลี่ยมหุ้มเงินดูกว้างกว่าแคร่ที่ใช้กัน ราวสักเท่าเตี่ยงหัว แต่คานใช้หุ้มผ้าเหลืองผูกสี่แต่คนหามไม่เดิรในหว่างคาน บิดคานที่หามขวางคนออกไปเดิรอยู่นอกเปนคู่กัน กรมวังของเราเห็นอดไม่ได้ ไปสั่งสอนให้หามอย่างใหม่เอาคนเข้ามาเดิรหว่างคาน คนที่หามนั้นแต่งตัวเสื้อกระดาษคัดด้วยสักหลาดแดง สวมหมวกแดงอย่างเตอรกี ข้างในใช้เก้าอี้หวายผูกคานหามขึ้นบ่าอย่างยานุมาศ ขึ้นขี่แคร่นั้นไปได้สักค่อนทางเชือกขาด แต่เพราะแคร่นั้นผูกต่ำอย่างเอกดิ้นเกือบระดิน พอขาดก็ยันถึง ตกลงเปนต้องเดิรต่อไป ขากลับต้องขี่เก้าอี้หามขึ้นบ่าเสี่ยงเปนพ้นอันตรายดีกว่าอย่างอื่น ทางที่ไปนั้นแรกไปราบ ๆ เปนรอยตัดต้นไม้ไว้เก่าทางกว้างอยู่แล้ว การที่แต่งทางก็เห็นจะเปนแต่ชั่วตัดต้นไม้เล็ก ๆ ริมทาง มีใบไม้แห้งซ้อนกันหลายชั้นฟั่นเปนดินดำ ข้ามลำธารกว้าง ๆ มีตะพานเรือกสองแห่ง ที่เปนลำเล็ก ๆ ใช้เดิรถุย ทางอยู่ข้างจะแฉะแฉะดินฉ่น บางแห่งมีน้ำขัง ด้วยฝนตก ข้างบนเปนต้นไม้ครึ้มตลอดทาง บางแห่งก็เดิรเลียบลำธาร เปนธารกรวดก้อนใหญ่ ๆ สายน้ำเชี่ยว เมื่อไปสักครึ่งทางจึ่งขึ้นเขา แต่ทางที่ขึ้นเขานั้นไม่ชัน ค่อย ๆ สูงขึ้นไปตามลำดับ ถ้าฝนไม่ตกจะเดิรขึ้นลงได้ง่ายดีกว่าน้ำพุที่เคยไปที่อื่นทั้งสิ้น เวลาฝนตกดินฉ่นลำบากแฉะมีทากชุมเหมือนที่เขาสะบาป

ฉันก็ถูกทากเกาะสองตัว เมื่อขึ้นไปถึงที่สุดทางเลี้ยวเข้าในทางที่น้ำตก เปนไหล่เขาอันหนึ่งมิใช่ลำธาร ตัวลำธารที่มาแต่ข้างบน มีก้อนศิลาใหญ่ ๆ เห็นจะกว้างกว่าสิบวา แต่ที่ซึ่งตั้งพลับพลานั้น เปนที่ซึ่งแยกนับถือกัน เรียกว่าเบราศะลากาคือบ่อโบราณ เขาว่ามีเจ็ดบ่อ แต่เมื่อได้เดรดูจะตรวจ นับให้ถึงรอยเจ็ดบ่อก็ยาก ถ้าจะนับทั้งที่รีแลที่กลมรูปต่าง ๆ ก็จะกว่าเจ็ด ถ้าจะนับแต่ที่กลมเปนรูปบ่อก็จะไม่ครบเจ็ด แต่เปนอันแปลกกว่าน้ำตกอื่น ๆ ที่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อน ด้วยที่ตรงนั้นเปนศิลาดาดเต็มไปหมดไม่มีดินเลย กว้างอยู่ในสิบห้าวาถึงเส้นหนึ่ง ยาวสักสองเส้นเศษสามเส้น พื้นสูง ๆ ต่ำ ๆ เปนน่าเขา ตามน่าศิลาดาดเหล่านั้นเปนห้วง ๆ ที่กว้างจนถึงห้าวาหกวาก็มี ที่เล็กเพียงสองศอกสามศอกก็มี แต่ลึกทุก ๆ บ่อ พื้นล่างก็เปนศิลา สายน้ำตกอาบลงมาตามน่าศิลาดาดนั้น เมื่อถึงที่บ่อใหญ่ ๆ ก็ตกลงและไหลเทต่อออกไปตามปรกติ แต่ที่เปนบ่อเล็ก ๆ สายน้ำที่ตกลงไปที่ปากบ่อย่อม ๆ แล้ววนในบ่อ ด้วยขอบปากบ่อนั้นสูง แล้วจึงไปไหลลงที่ขอบปากบ่อซึ่งเปนช่องต่ำกว่าที่อื่น ดูเหมือนหนึ่งน้ำไหลลงไปในบ่อนั้นแล้ววนเลี้ยรอบหนึ่งแล้วจึงไหลตกต่อไป ดูก็ชดช้อยขึ้น แต่น้ำไม่ใคร่ล่อาด สื่อออกเขียว ๆ เห็นจะเปนด้วยใบไม้สะสมอยู่มาก ที่ปลายศิลาดาดเปนฉ้อนเขาที่แลเห็นน้ำตกสูงแต่ในทเลเดรออกไปได้ แลเห็นเปนชวากลึกลงไปจนถึงที่เรือจอด ที่ข้างชวากนั้นก็เปนเขาสูงตรงดิ่ว เรียกว่ากุหนุงชิงชังนับว่าเปนที่ดูวิวงามแห่งหนึ่งได้ จะหาที่จำรึกยากเปนที่สุด เพราะไม่มีศิลาก้อนใหญ่ ๆ เหมือนที่น้ำตกทั้งปวง หาได้แง่ศิลา

ภาพจิตรกรรมฝาผนังแบบประเพณีนิยม ที่ ๕

ซึ่งติดอยู่กับศิลาดาดนั้นเองแห่งหนึ่ง ได้จารึก จ. ป. ร. และศักราช ไว้ ที่พลับพลาบนนี้เขาทำเปนที่ประทับร้อนแต่ไปถูกฝนตกมากอยู่ข้าง ลำบาก ต้องเบี่ยกกัน กินเข้ากลางวันและจารึกอยู่ประมาณชั่วโมง เศษจึ่งได้กลับ คิดดูระยะทางที่ไปตั้งแต่เรืออุบลสองชั่วโมงเศษ ทาง เดิรอยู่ในชั่วโมงหนึ่งถึงเบราตะลากา ขากลับก็ราว ๆ กัน ไปวันนี้อยู่ ใน ๑๐ ชั่วโมงกลับมาถึงเรือเวลา ๒ ทุ่ม วันนี้เขานำไข่จันละเม็ดมา ให้มากนับด้วยหมื่น แจกกันจนถึงกระลาสีว่าเปนไข่ที่เกาะอาดังอยู่ ข้างใต้เกาะสังกาวีไม่สู้ไกล และมีอากรไข่เต่าด้วย กับหวันเตะ มารดาพระยาไทรฝากแช่อิ่มมาให้ด้วย เวลาไปในเรือได้สนทนาการ งารกับพระยาไทรมาตลอดทาง

วันที่ ๑๒ ลงเรืออุไทยราชกิจ ไปทางเดียวกับเมื่อวานนี้ แต่ไป เลียวออกทางซอกเกาะเล็ก ซึ่งแลเห็นข้างนอกเหมือนลำคลองเล็ก ๆ แต่ครั้นเมื่อเข้าไปในปากคลองนั้น จึ่งเห็นว่าไปในหว่างเกาะซึ่งตั้งอยู่ ใกล้ ๆ กัน และเกาะนั้นบังมิดไม่แลเห็นทเลเลย กุหนุงชิงชังซึ่งไป เมื่อวานนี้กลับอยู่ข้างหลัง แลเห็นวิวงามที่สุด ปลายช่องที่เรือจะออก แลดูเหมือนมีช่องพอจุลำเรือ แต่ครั้นเมื่อไปถึงที่ช่องนั้นจึ่งเห็นว่า กว้างใหญ่ เรืออุไทยราชกิจลักห้าลำแล่นเสมอน่ากันออกได้ น้ำนั้นลึก เรือเดิรชิดเกาะห่างเพียงสามวาสี่วาก็มี เปนซอกเปนแซกไปสมกับคำ ที่ว่าเกาะนี้สนุก ดีกว่าเกาะช่องอ่างทองมาก มีปากช่องแหวกเห็น ทเลข้างนอกกว้าง ๆ หลายช่อง ถึงช่องที่สุดตรงทิศตวันตกเปนที่ซึ่ง จะไป เลียวขวากเขาเข้าไปหน่อยหนึ่งทอดสมอในที่นั้น ตรงน่าเขา

ใหญ่มีหาดสั้น ๆ เขาทำพลับพลาไว้ในที่นั้นยาวหลังหนึ่ง สั้นหลังหนึ่ง ทางที่จะเดินขึ้นไปชันกว่าวานนี้ เพราะต้องเดินขึ้นไปข้ามเอนในระหว่างเขาต่อเขาต่อกัน แต่ใกล้ไม่เหมือนเมื่อวานนี้ ตำบลนี้คำสามัญเรียกกันว่าดายังบุนติง แต่หลวงปฏิพากย์ว่าอ่านตามตัวหนังสือซึ่งจะเรียกให้เข้าใจกันได้ทั้งมลายูฝั่งตวันออกและตวันตก ต้องว่าปายากมุนเต็ง แปลว่านางมเหรรภ์ ความหมายที่ให้ชื่อเช่นนี้จะเห็นว่าทเลใหญ่ฤๅเขาเหมือนครรภ์มารดา ที่ทเลน้ำจืดซึ่งขังอยู่ภายในเขากลางทเลใหญ่เหมือนลูก ที่เช่นนี้ในพระราชอาณาเขตร์เราเห็นจะมีแต่ที่เกาะดังกาวีแห่งเดียว แต่ถ้าจะชี้ตัวอย่างว่าอย่างเดียวกับเช่นมีบ่อย ๆ ในเมืองสกอตแลนต์เรียกว่า เลาะห Loch ก็เข้าใจได้ง่าย ทางที่ลงไปเหมือนบีนลงไปตามปากอ่าง เขาทำทับแคร่เปนที่พักตอนหนึ่งแล้วลงกระไดต่อลงไปตามน่าผาชัน ๆ มีหาดแคบนิดหนึ่งปลูกพลับพลาปักเสาในน้ำหลังเล็ก ๆ สามหลัง มีชานบนและชานล่างลงไปสูงกว่าหลังน้ำหน่อยหนึ่ง มีเรือไว้ให้ลงเที่ยวพายดู แต่ผเอินพอลงเรือไปฝนก็ตกลงมาขนาดใหญ่ ต้องอาบน้ำฝนจนหนาวเต็มที่ต้องกลับขึ้นมาเสียคราวหนึ่ง ต่อฝนหายจึงได้ลงดูต่อไปใหม่ ได้ให้เขาวัดที่แคะหยั่งน้ำทำแผนที่ให้ดู สระนี้เปนรูปไข่โดยยาว ๕๐๐๐ ฟีต โดยกว้าง ๓๓๐๐ ฟีต บ้างแคบกว่านี้บ้าง วัดโดยรอบได้ ๘๐ เส้น น้ำลึกเปนแห่ง ๆ ที่ลึกมากตอนข้างตวันตกจนใกล้ฝั่งถึง ๙ วาสองศอก ตอนกลาง ๆ น้ำอยู่ใน ๘ วาเศษ ตลอดตามริมฝั่งอีกสามด้านน้ำลึกอยู่ใน ๗ วา ฝั่งรอบสระเปนเขาสูงแลชันเกินที่จะบีนขึ้นได้ทั้งนั้น มีช่องต่ำอยู่สองช่อง

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

คือช่องที่ตั้งพลับพลาเป็นด้านเหนือช่องหนึ่งยังสูงมาก แต่ช่องตวันตกนั้นต่ำที่เดียว เขาที่กั้นอยู่ก็บางไม่สักกี่วาเดียรข้ามออกไปก็ถึงทเลใหญ่ ถ้าฤดูลมตวันตกดูเหมือนคลื่นจะดีข้ามเข้ามาในสระได้ ถ้าจะว่าข้างน่ากลัวศิลาที่กั้นนั้นจะพัง จนสระนี้กลายเป็นติดกับทเลใหญ่ก็จะเป็นได้ ที่ศิลานั้นน้ำย้อย ๆ น้ำซึมหยดอยู่ไม่ขาด น้ำในสระดื่มแล้วใส จนเป็นสีเขียว ได้ชิมดูรสก็จืดแต่ไม่สนิทเหมือนน้ำตำบาร ออกกร่อย แต่มิใช่กร่อยเป็นน้ำเค็ม กร่อยอย่างน้ำพุที่ไทรโยค จะเป็นด้วยน้ำขังอยู่แห่งเดียวไม่มีที่ถ่ายไป ย่อมจะกร่อยเป็นธรรมดาอย่างหนึ่ง แลสังเกตได้ว่าเป็นน้ำปูนอย่างไทรโยคแท้ เพราะได้เห็นต้นไม้โค่นลงไปจมอยู่ในน้ำมีตะไคร่ปูนจับ ดูสระนี้เป็นที่ประหลาดมากไม่เคยเห็นได้ให้ถ่ายรูปมาด้วยแล้ว

อนึ่งในสระนี้ว่ามีจรเข้ตัวหนึ่ง เป็นจรเข้อยู่มาช้านานถือกันว่าขลังคล้าย ๆ จรเข้เจ้า ว่ากล้านัก ใครไปคงจะได้เห็นเสมอ เวลาที่คนไปทำพลับพลาก็ขึ้นให้เห็นทุกวัน พระยามนตรีไปเกณฑ์ให้วางตกางก็ว่าไม่รับ แต่ที่แท้ดูเหมือนจะไม่กล้าวาง เพราะกลัว แขกพวกมลายูนี้เกือบจะมีศาสเจ้าเหมือนอย่างเจ๊ก ไม่ใช่ถือผู้สร้างคนเดียวแท้นัก คล้ายกับไทยเราเกรงใจพระอิศวร แต่ครั้นเวลาไปนี้ก็ไม่ได้เห็นจรเข้ตัวนั้นขึ้น เพราะไม่สู้จะอยู่ช้านัก รีบจะไปดูหนังสือโบราณซึ่งพวกมลายูนับถือกันว่า เป็นที่ขลังศักดิสิทธิ์คล้ายศาสเจ้าฤๅพระฉายอย่างหนึ่ง เจ้าเมืองสิงคโปร์คนหนึ่งก็ได้ไปดูในที่นั้น แต่กว่าจะกลับมาถึงเรืออุบลได้ถึงบ่าย ๔ โมงกับสามเสี้ยวแล้ว ที่จารึกนั้นอยู่หัว

เกาะช้างเหนือ ต้องกลับทวนทางขึ้นไประยะทาง ๓ ชั่วโมงเศษ มืดมัวมืดมจัดแต่ไม่มืดดื่น ไปถึงที่ตำบลนั้นเวลา ๒ ทุ่ม ไม่สู้จะมีใครสมัครขึ้น เพราะมืดซึ่งนักที่ทอดเรือก็ไม่สู้ห่าง แต่แลเห็นเขาที่เกาะพอเป็นเงาดำ ๆ เท่านั้น เห็นว่าไหน ๆ ได้แล่นกลับมาด้วยความลำบาก ไม่ขึ้นก็ดูใจเสาะนักเปลืองถ่านเปล่า ๆ จึงได้ "กางร่ม" ขึ้นจนได้ มีคนมาตกแต่งแตะกองไฟรับ เมื่อตีกระเชียงเข้าไปประมาณสัก ๑๕ มินิต แลเห็นเขาต่ำ ๆ เป็นแหลมยื่นออกมาเหมือนข้อศอก พากันตกลงว่าคงจะไม่เป็นเรื่องอะไร ครั้นเมื่อเข้าไปใกล้อีกหน่อยหนึ่ง แหลมที่เป็นข้อศอกนั้นกลายเป็นเกาะเด็ก มีช่องทเลห่างจากเกาะใหญ่ ขึ้นที่เกาะใหญ่มีหาดไม่สู้ยาวนัก เขาก็ต่ำ ๆ แต่วงอ้อม เมื่อเรือเข้าไปถึงเกาะเด็กที่เห็นเป็นแหลมนั้นแล้วลมส่งดีไม่มีเลย เขาทำตะพานออกมาในทเลยาว ขึ้นที่ตะพานเดินไปตามหาดประมาณสักเส้นหนึ่ง ก็ถึงต้นมะขามสองต้นกำลังมีดอกเต็ม ต้นมะขามนี้อยู่ตรงน่าที่น่าผาจาริก แต่ไม่เป็นเขาเลว ๆ เช่นคาดคะเนกันนั้นเลย เป็นเพิงเง้อมออกมาจนถึงหาด ตั้งแต่น่าเพิงลงมาถึงทเลประมาณสักสามสี่วาเท่านั้น ในเพิงเข้าไปจนถึงเขาประมาณสัก ๑๕ วา แล้วมีซอกเป็นถ้ำเข้าไปข้างในอีก เทือกน่าเทวดาที่เกาะม่วยในทเลสาบแต่ใหญ่กว่า ที่จาริกนั้นเป็นน่าผาในเง้อม สูงพ้นจากพื้นดินขึ้นไปประมาณสามวา เป็นน่าศิลาราบเขาปลูกเกยขึ้นไว้ให้ขึ้นไปดู เอาไต้ส่องถ้าถือชูไว้ห่าง ๆ สักสามศอกสี่ศอกแลเห็นตัวหนังสือชัด เป็นสีดำออกแดงเหมือนเขียนด้วยน้ำมันอะไรอย่างหนึ่ง แต่ถ้าเอาไฟเข้าไปใกล้แล้วไม่แลเห็นตัวหนังสือ

ถ้าชูไฟไว้เสี้ยให้ห่าง เอามือจับตัวหนังสือไว้ก่อน แล้วจึ่งเอาไฟเข้าไปใกล้ พิเคราะห์ดูพอแลเห็นว่าศิลาที่มีตัวหนังสือนั้นผิดกับที่ไม่มีตัวหนังสือน้อย ๆ ตัวหนังสือเป็นหนังสืออาหรับโตประมาณ ๓ นิ้ว เขียนติดกันเป็นพืดอย่างหนังสือแขก ตามขวางประทัดสองศอกคืบ ๗ นิ้ว ยาวตามประทัดสามศอกถ้วน ถ้าดูที่พื้นแผ่นดินเวลาเอาไฟส่องไม่เห็นเป็นตัวหนังสือดูเหมือนอะไรเป็นอัน ๆ เป็นแผ่นอยู่ หนังสือนี้ว่ามีผู้อ่านได้บ้างแต่ไม่ใคร่ได้ความ เพราะเป็นคำโบราณแลตลบเลื่อนเสี้ยบ้าง มีเรื่องราวที่เล่า ว่าถูกเจ้าแขกอาหรับผู้หนึ่งไปแต่งงารกับถูกเจ้าเมืองจีน กลับมาถึงที่นี่นกตัวหนึ่งชื่อคล้าย ๆ โรคมาที่เรือแตก เจ้าคนนั้นว่ายน้ำขึ้นมาอาศรัยอยู่ที่นี่ จึ่งได้จารึกไว้มีเรื่องราวที่แต่งไว้เป็นหนังสืออ่านยืดยาว คำบตนี้เรียกว่า คัวจะริตะ เขาแปลว่าหนังสือโบราณ แต่กระบวรสนทนากับคนเถว ๆ ที่ไปคอยรับอยู่ที่นั้น เพราะหวันหมัดตามไปไม่ทันไม่มีล่ามแขกจะพูด ดงพูดมคธกับเจ้าพวกแขกถามถึงคูหาเป็นต้น จึ่งได้ความว่าคัวนี้คือถ้ำ จะริตะนั้นก็คือจารึก สำเร็จรูปเป็น "คูหาจารึก" ตรงทีเดียว แลไม่ได้รู้เค้าเงื่อนมาว่าจะมีถ้ำอื่นต่อไปอีก ต่อเมื่อเดิรดูไปมาพบบันไดขึ้นไปปากช่องอีกแห่งหนึ่ง พระราชโกษา(๑)ซนขึ้นไปพบถ้ำ จึ่งได้ขึ้นไปดูถ้ำนั้น อยู่ข้างขึ้นยากต้องเหนี่ยวเส้นหวายซึ่งผูกขึ้งไว้ สูงประมาณสัก ๒ วา อยู่ข้างซ้ายที่จารึก ถ้ำนั้นเป็นปล่องตรงเข้าไปเหมือนเจาะทาง

---

(๑) พระราชโกษา (หรุ่น วัชโรทัย) เดี๋ยวนี้เป็นพระยาอุทัยธรรม

รถไฟ ต่อถึงปลายจึงผายออกหน่อยหนึ่ง ยาวประมาณสิบสองสิบสามวา ปากถ้ำมีรอยน้ำหยัด ในถ้ำนี้ไม่มีปล่องช่างใน ควันไต้อบหายใจเกือบไม่ออก มีฝรั่งเขียนชื่อไว้หลายคน ได้จาริกอักษร จ. ป. ร. แลศักราชพอเปนรอย ๆ ไว้ที่ผนังสุดถ้ำ เพราะเปนเวลากลางคืนแดะร้อนจัด จึงได้รีบกลับมา ลงมาถึง ๔ ทุ่ม เปนอันขึ้นไปไม่ป่วยการเลย ออกเรือในเวลา ๔ ทุ่มนั้น เพราะทางที่จะไปเมืองไทรกลับไกลออกมาอีก ๓ ชั่วโมง จำจะต้องขึ้นแต่เช้าทันคราวน้ำ แต่ก็เปนเคราะห์ดีที่ได้กลับทันในเวลานั้น เมื่อเรือมาเห็นพยุหยาตราตั้งอยู่ข้างหลังได้กระชั้นเข้ามาแต่ไม่ถูกปลอดไป พระยาไทรบุรีกับพระยามนตรีถ่วงน่าไปคอยรับที่เมืองไทรบุรีแต่เวลาค่ำนี้ เพราะน้ำเรือไฟจะเข้าได้ฉเพาะเข้ามืดเวลาเดียว ถ้าจะรอไปต่อพรุ่งนี้จะถึงให้พร้อมกันไม่ทันเวลา

วันที่ ๑๓ เรือมาทอดที่น่าปากอ่าวเมืองไทรเวลา ๑๐ ทุ่ม ๑๕ มินิต มีคลื่นแคลงอยู่บ้าง เวลาย่ำรุ่งกับ ๒๐ มินิต ลงเรืออุไทยราชกิจเข้าไปในอ่าวเมืองไทร มีทุ่นหุ้มผ้าดำข้างหนึ่งหุ้มผ้าขาวข้างหนึ่งรายตลอดเข้าไปตามร่อง ตั้งแต่เรือไปประมาณครึ่งชั่วโมงถึงที่ปากอ่าว ถัดแหลมบ้อมเก่าเข้าไปทำโรงโปลิศ ฝาขัดแตะถือปูนยาวหลังหนึ่ง อีกหลังหนึ่งฝาขัดแตะถือปูนพื้นสองชั้นเปนที่อยู่ผู้รักษาด่าน อีกหลังหนึ่งฝาขัดแตะถือปูนเหมือนกัน เปนออฟพีศโทรศัพท์ เขามีโทรศัพท์ตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไปจนถึงเมือง ระยะทาง ๕ ไมล์ ลงทุนทำ ๗๐๐ เหรียญ ต่อเข้าไปข้างในทั้งสองฟากน้ำ มีเรือนพวกคนหาปลาสามหมู่ใหญ่ ๆ หมู่หนึ่งหลาย ๆ สิบหลังเรือน ผิดกันกับที่เมื่อมาครั้ง

ก่อน เรือนจะมากขึ้นกว่าเก่าตั้งสามสี่เท่า จนเจ้านายที่มาชั้นหลัง ครั้งกรมหลวงเทวะวงศ์มาชั้นเดิรที่เมืองไทร ก็ยังเห็นว่าแปลกขึ้นมาก มีเรือออกมารับปักษิงข้างท้ายเรือตั้ง ๑๖—๑๗ ลำ ลำหนึ่งคนพาย ประมาณ ๑๕—๑๖ คน แต่ไม่ใช้ฆ้องใช้โห่อย่างธรรมดาเมืองแขก พายเรียบเรียบไปเหมือนอย่างเรือไทย เรือนั้นย่อมตกแต่งหมดจดมีทาสีใหม่เปนต้น คนที่พายก็แต่งตัวมีสื้อเหมือน ๆ กัน มีเรือที่นั่งทรงที่นั่งรองเปนเรือคอนโดเดอเก่งพาย ทำไปจากที่กรุงเทพ ฯ มาในหมู่นั้นด้วย พบเรือเมล์เดิรส่วนลงไปสองลำ ชักธงข้างท้ายสองลำเพราะพระยาไทรเช่าลำหนึ่ง พระยาปลิดเช่าลำหนึ่ง ใช้ในการรับเสด็จ เรือสองลำนี้เดิรผลัดกันวันละลำ สำหรับบรรทุกเข้าสารโคเปดไก่ฟืนและดีบุก ซึ่งเปนสินค้าออกจากเมืองไทรไปเมืองปีนัง ถัดหมู่บ้านที่ปากน้ำขึ้นไป ริมน้ำเปนต้นไม้รกขึ้นไปประมาณสักชั่วโมงหนึ่ง ต่อขึ้นไปจึงเปนท้องนา ริมน้ำเปนส่วนจาก มีเรือที่ลงมารับจอดรายอยู่ตามข้างฝั่งอีกหลายลำ ว่ากำหนดที่จะให้เรือแห่เหล่านี้ออกไปรับถึงที่เรือไฟทอด แต่เมื่อคืนนี้มืดฝนจัดจึงได้พากันถอยหลบขึ้นมา เวลาเช้าลงไปไม่ทัน เรือเหล่านี้พายตามขึ้นมาทันกันกับเรือไฟ ตั้งแต่หมู่ส่วนจากขึ้นมานี้มีบ้านคนราย ๆ ขึ้นไป จนถึงหัวแหลม ซึ่งเปนที่เลี้ยวขึ้นไปถึงเมืองมีโรงสีไฟโรงหนึ่ง น่าโรงมีธงสองชั้นสีเหลี่ยมอยู่ริมน้ำ โรงสีไฟนี้เปนของจีนฮิมเชียดแซ่หิม เปนคนอยู่ในบังคับอังกฤษ ทำสัญญากับเมืองไทร ขอตั้งโรงสีไฟมิให้ผู้ใดตั้งแข่งขึ้นอีกในกำหนด ๒๐ ปี ได้ลงมือทำมาปีหนึ่งแล้ว ตั้งแต่โรงสีนี้ขึ้นไปลำน้ำเปนสองแยก

ที่ในระหว่างน้ำสองแยกนั้นเป็นเมือง เดี๋ยวนี้เป็นตึกสองชั้นอย่างเมืองบีนังเต็มตลอดไป ดูแน่นหนาจนจำเค้าเก่าไม่ได้เลย ตามริมน้ำก็มีถนนตลอด ตั้งแต่โรงสีขึ้นมาตกแต่งผูกธง มีผ้าเขียนตัวหนังสือเวด-คัม ตามถนนก็ปักเสาแขวนธงประฎาก เป็นธงช้างตลอดทั่วไปทุกแห่ง จนน่าต่างตึกร้านผูกผ้าแดงห้อยธงทั่วทุกแห่ง ตะพานน้ำที่ขึ้นทำใหม่เป็นตะพานข้างน่าตะพานข้างใน มีโรงใหญ่เป็นที่เจ้าเมืองกรมการลงมายืนรับ ที่ข้างน่าพวกเจ้าเมืองกรมการแต่งตัวเต็มยศสวมเสื้อเย็ยระบับ พวกจีนแต่งตัวอย่างผู้ดีจีนยืนรายตามถนน มีทหารซิกแถวหนึ่งประมาณ ๕๐—๖๐ คน แตะกลองโน่บัด ซึ่งเป็นกลองสำ-หรับเมือง ลงมาคอยยืนรับอยู่ตรงน่าโรงตะพาน พอเวลาเรือถึงก็ประโคมโน่บัด กลองโน่บัดนี้เป็นยศโบราณอย่างหนึ่ง สำหรับตำแหน่งสุลต่านเมืองไทร ถามดูเมืองอื่นก็ว่าไม่มี อยู่ข้างจะนับถือกันขลังคล้าย ๆ มโหรทึกในกรุงเทพ ฯ เป็นเครื่องประโคมสำหรับเจ้าเมืองคนเดียว เวลาที่เจ้าเมืองตาย ยังไม่ได้ตั้งเจ้าเมืองต้องหยุดโน่บัดประโคมไม่ได้ ต่อเลือกผู้ใดเป็นเจ้าเมืองขึ้นใหม่ให้ประโคมโน่บัดให้ผู้นั้นแล้ว จึงได้ยกศพเจ้าเมืองเก่าได้ แต่เมื่อครั้งพระยาไทรไซนาริต(๑) ตาย ยังไม่ตกลงว่าผู้ใดจะเป็นเจ้าเมือง ประโคมโน่บัดไม่ได้ การที่จะยกศพเป็นการขัดข้อง มีถ้อยคำร้องกันขึ้น ครั้งนั้นพระยา

---

(๑) เป็นบุตรเจ้าพระยาไทร (อหมัด) เป็นพี่ต่างมารดากับพระยาไทร (อับดุลหะมิด)

มนตรีสุริยวงศ์เปนข้าหลวงอยู่ในที่นั้น ได้ตัดสินให้ประโคมโน่บัดให้แก่ข้าหลวงกรุงเทพ ฯ เปนการตกลงกันไปครั้งหนึ่ง พระยาไทรอับดุลหะมิดผู้นี้ได้ประโคมโน่บัด ต่อเมื่อรับตำแหน่งออกมาจากกรุงเทพ ฯ แล้ว ที่น่าบาไลบะซาร์ คือศาลากลางที่ว่าการของเจ้าเมืองมีโรงกลองโน่บัด สำหรับประโคมเวลาเช้าเวลาหนึ่งเย็นเวลาหนึ่งทุกวัน แต่วันศุกร์มีประโคมกลางวันขึ้นอีกเวลาหนึ่ง รับท้องตราต้องมีโน่บัดลงมารับทุกคราว ในการรับเสด็จครั้งก่อนก็มีเหมือนกัน นอกจากนั้นไม่ได้ใช้ที่อื่นเลย ถึงว่าเจ้าเมืองจะไปอยู่แห่งใด คงประโคมอยู่ที่โรงน่าบาไลบะซาร์แห่งเดียว เครื่องประโคมโน่บัดนั้นสำรับหนึ่งคือ โรตันตะรายา หวายหุ้มลักกะหลาดเหลืองยาวประมาณสี่ศอกอันหนึ่ง โน่บัดกลองน่าเดี่ยวตัวกลองเปนไม้หุ้มลักหลาดเหลืองกันกลองกลึงเหมือนเท้าโถ ขึงด้วยหนังแพะ แต่โบราณว่าขึงด้วยหนังศีรษะคนมีไม้ตีสองอันใบหนึ่ง สะระใน (๑) บีคันหนึ่ง นาบีรี แตรเงินคันหนึ่ง คอง ฆ้องขนาดฆ้องไชยฆ้องหนึ่ง คันดัง กลองสองน่าตัวกลองหุ้มด้วยลักหลาดเหลือง มีสายตะพาน ขึงด้วยหนังแพะข้างหนึ่ง หนังเสือข้างหนึ่งมีไม้ตีอันเดียวเหมือนกลองชะนะสองกลองคู่กัน เพลงที่ตีนั้นเสียงแปลกหู แต่นับเนื่องอยู่ในหมวดบีกลองมลายู

ที่ข้างในมารดาพระยาไทรบุรีแลพวกผู้หญิงลงมาคอยรับ เมื่อขึ้นบกทักทายปราไสกรมการทั้งปวงแล้ว ขึ้นรถกับลูกชายใหญ่ ให้

---

(๑) เห็นว่าจะเปนคำเดียวกับที่เขามาเรียกว่า "ปี่ไฉน" นั้นเอง

พระยาไทรกับพระยามนตรีขึ้นมาด้วย ส่วนรถข้างในหวันเต๊ะมารดาพระยาไทร หวันหยา(๑) มารดาพระยาไทรไชนารชิต ตวนอีตำภรรยาพระยายุทธการ เจะดาราภรรยาพระยาสุรพลขึ้นไปในรถด้วย เชาปลูกเปนพลับพลาที่พักไว้ที่มุมถนนแยกตรงท่าขึ้นมาอีกหมู่หนึ่งหลายหลังแต่ไม่ได้ขึ้น เลยตรงมาทางน่าบาไลบะชาร์ ไปที่ตึกอะนะบูเกตที่เดียว ตามทางก็ปักเสาธงช้างแดงมีซุ้มใบไม้ราย ๆ กันตลอดไป ระยะทางถึง ๔ ไมล์ เมื่อถึงที่อะนะบูเกตแล้ว รถอ้อมเข้าไปขึ้นทางข้างใน เมื่อชักธงสแตนดาดขึ้นเสาจึงได้สฤต แล้วออกไปนั่งที่ท้องพระโรง พวกเมืองไทรแลเมืองปลิศมาหา แต่เมืองสตูลตามมาไม่ทัน วันนี้เจ้านายแลข้าราชการที่มาแต่งตัวครึ่งยศติดตรา

เดิมกำหนดว่าเวลาบ่ายจะไปเที่ยว แต่เมื่อถึงเวลาฝนตกมากจึงได้เลยนั่งสนทนาอยู่กับพระยาไทรแลผู้อื่น พระยาไทรบอกขอจะทำวังที่อะนะบูเกตนี้ใหม่ ด้วยที่เดิมเล็กนัก แต่จะขอตัวอย่างว่าอย่างไรจะเปนที่ชอบใจ ได้รับยอมให้กรมสรรพสาตราเขียนแปลนให้

อนึ่งพระยาสุนทรานุรักษ์(๒) ออกมาคอยรับอยู่ที่เมืองไทร ๒๐ วัน มาแล้วได้พูดจาไต่ถามถึงเรื่องหนทางในระหว่างเมืองไทรกับเมืองสงขลา พระยาสุนทราว่าทางในเมืองแขวงเมืองสงขลานี้ท่วมมากกว่า

---

(๑) หวันหยาคนนี้เปนไทย

(๒) พระยาสุนทรานุรักษ์ (ชม ณสงขลา) ผู้รั้งราชการเมืองสงขลา ต่อมาได้เปนพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา

ข้างแขวงเมืองไทร บางตอนถึงหกศอกเจ็ดศอก ด้วยทางเดิรที่ตัดไปนั้น ประสงค์แต่จะให้ตรงอย่างเดียว ถูกที่พรุต่ำประมาณสักร้อยเส้น ตะพานที่ต้องข้ามน้ำอยู่เดี๋ยวนี้ถึง ๗๐ ตะพานกว่า ข้างเมืองไทรก็ต้องมีตะพานมากเหมือนกันแต่ยังชั่วที่น้ำไม่ลู่ท่วมมาก ตะพานที่ทำนี้ชั่วเป็นแต่ตะพานรับเสด็จ พอฤดูน้ำน้ำมาก็พังหมด ใช้ได้แต่เป็นทางข้างเดิรต้องฤดูน้ำ ถ้าจะคิดจัดให้เป็นทางเกวียนเดิรไปมาได้เสมอ ในแขวงส่งขลาจะต้องตัดทางใหม่ ย้ายตอนที่ลงพรุให้ขึ้นไปชายเขา ซึ่งเป็นทางเดิรเด็กมีอยู่แล้ว อ้อมออกไปประมาณร้อยเส้น แลจัดให้มีคนรักษาให้ดีอยู่เสมอ ก็จะเป็นประโยชน์ด้วยกันทั้งสองเมือง พระยาไทรรับจะจัดให้มีคนงารประจำรักษาอยู่ ๕๐ คน ข้างพระยาสุนทรา ก็จะจัดเหมือนกัน แต่ค่าจ้างข้างบันทุกสินค้าซึ่งเดิรอยู่ทุกวันนี้เที่ยวหนึ่งถึงเจ็ดเหรียญ บันทุกได้น้อย ถ้าเป็นเกวียนจะบันทุกได้จุ ทุกวันนี้สินค้าที่เดิรไปมาทางเมืองนี้มีมาก ของที่ออกมาจากเมืองส่งขลาคือโคกระบือเปดไก่ส้มเป็นต้น ที่เข้าไปจากเมืองไทรเป็นสินค้าเกาะหมาก

เวลาเย็นเห็นพระยาไทรอดนอนบอบช้ำเหน็ดเหนื่อยมาก จึงไล่ให้กลับไปพักเสีย ได้ทราบว่าตั้งแต่รู้ข่าวก็ได้ยกมาตั้งจัดการอยู่ที่อะนะบูเกดนี้เดือนหนึ่งมาแล้ว การที่ตกแต่งที่ทางรับรองมากมายใหญ่โตกว่าครั้งเจ้าพระยาไทรรับครั้งก่อน (๑) เวลาเย็นฝนหายได้เดิรเที่ยว

---

(๑) คือครั้งเสด็จกลับจากอินเดียมาขึ้นที่เมืองไทร เสด็จทางสถลมารคไปลงเรือที่เมืองส่งขลา

ดูในบริเวณอะนะบูเกต อยู่ข้างจะเปนโคลนเลอะเทอะบ้างแต่พอเดิรได้ ที่ตำบลนี้ตั้งอยู่ริมถนนซึ่งเปนทางจะไปเมืองสงขลา ณะเพาะอยู่ที่ตรงหัวแง่ลำคลองเมืองไทรเลี้ยวโอบเปนปลายแหลม มีลำคลองเล็กตัดวงรอบในเข้ามาเกือบจะบันจบรอบเปนเกาะ ยังมีดินเปนเอ็นติดอยู่กับที่สวนซึ่งมารดาพระยาไทรซื้อใหม่หน่อยหนึ่ง เดี๋ยวนี้เขาลงมือขุดคลองตัดตั้งแต่คลองเล็กออกไปหาลำคลองใหญ่จะให้ขาดเปนเกาะ แต่คิดจะลงเชื่อนอิฐยังไม่ได้เบิดทำนบ แต่เดิมบริเวณที่อยู่แต่รอบในซึ่งเปนสวนส้ม เดี๋ยวนี้ขยายออกไปข้างนอกอีกรอบจนตกลำแม่น้ำ ตรงตะพานที่ข้ามเข้ามาจากถนน ปลูกเรือนใหญ่หลังหนึ่งเปนที่พักเจ้านายข้าราชการ มีโรงครัวโรงหนึ่งต่างหาก ต่อเข้ามาข้างในตามริมน้ำปลูกเรือนสี่เหลี่ยมมีห้องหลังละสี่ห้องรายกันไปสี่หลัง เรือนสองหลังมีโรงครัวอยู่ในระหว่างกลางโรงหนึ่ง ชักหลังคาตั้งแต่โรงครัวมาบันจบเรือนทั้งสองหลัง เปนทางสำหรับยกของเลี้ยงในเวลาฝนตก ในเรือนสี่เหลี่ยมหลังสุดคือที่สี่นั้นจัดเปนโรงบิดเลี่ยด ต่อไปมีโรงทหารปลูกหันน่าออกข้างนอกสามด้าน ครัวสกัดหลังใหญ่ยาวเหมือนอย่างพระระเบียง ต่อไปมีโรงทหารซิก สำหรับเมือง แถวยาวขวาง แต่ถนนลงไปหาลำแม่น้ำสายหนึ่ง ด้านหลังมีเรือนพระยามนตรีหลังหนึ่ง เรือนพระยาไทรหลังหนึ่ง ต่อออกไปข้ามคลองซึ่งขุดใหม่เปนที่สวนปลูกหญ้าแลปลูกต้นไม้ต่าง ๆ กว้างใหญ่จนจดถึงสวนมารดา ปลูกโรงบังชาวันละคอนแขก มีพลับพลาอย่างพลับพลายาวเปนมุขลดดาดสี่ เว้นแต่ช่อฟ้าเปนช่อฟ้าแขก ด้านสกัดอีกด้านหนึ่งในสวนของมารดาปลูกโรงครัว แลที่พัก

มารดากับพี่น้องผู้หญิง ยกกันออกมาอยู่ที่อะนะบูเกตนั่นหมด เรือนแถวโรงเหล่านั้น รายอยู่รอบเนินเขาซึ่งเป็นตึกที่ไปอยู่ ตัวตึกนั้นเดิมทำไม่มีข้างในข้างน่า มีห้องที่อยู่ชั้นบนแต่สองห้อง ห้องกินเข้าห้องหนึ่ง ห้องรับแขกห้องหนึ่ง ครั้งนั้นปลูกท้องพระโรงฝากระดาน เติมครอบออกไปข้างน่าหลังหนึ่ง กับก่อตึกสามห้องแอบขึ้นไปตามมุขเดิมอีกหลังหนึ่ง ยกตึกเป็นที่ข้างในทั้งสิ้น กั้นรั้วรอบเชิงเขากันส่วนส้มแถวนอกมุดไว้เป็นข้างใน เครื่องตกแต่งก็เป็นของที่จัดซื้อใหม่ เก้าอี้อย่างดีถึงสามสำรับ เครื่องตู้ต่างอันใดเป็นอย่างที่พระนายสรรเพ็ช (๑) สั่งเข้ามาใหม่ ๆ นั้นทั้งสิ้น เรือนเจ้านายข้าราชการก็มีเคี่ยงนอนโต๊ะกินเข้าเหมือนอย่างโฮเตล อาหารเลี้ยงมีกับเข้าฝรั่งจ้างคนครัวคนใช้มาจากโฮเตลเมืองบีนังหลายสิบคนเลี้ยงอย่างดีตลอดไปจนถึงทหาร ดูเป็นที่ชอบใจสรรเสริญกันมาก แต่ครัวของฉันนั้น มารดาพระยาไทรเป็นผู้ทำ เป็นอาหารอย่างแขกแท้ไม่มีกับเข้าฝรั่งกับเข้าไทยเจือปน ตั้งแต่ฉันขึ้นไปอยู่ที่เมืองไทรได้กินกับเข้าไทยกับเข้าฝรั่งมือเดียว เมื่อยังไม่รู้ว่าดีร้ายประการใดเลยยังไม่ลงร่องรอยกันเรียบร้อย แต่เมื่อแรกมาก็กินกับเข้าแขกทั้งเช้าทั้งค่ำแลของว่างด้วยอีกเวลาหนึ่ง อาจจะปฏิญาณได้ว่าไม่ได้กินหมูเลยจนกระทั่งกลับจากเมืองไทร พึ่งได้มีความคิดเห็นว่าอาหารของพวกแขกจะกินได้จริงในครั้งนี้ เพราะที่ได้ไปเห็นมาแต่ก่อน ๆ อยู่ข้างเหลือทนเสียโดยมาก มีดีแต่ที่ตรังกานูกับที่กลัน-

---

(๑) เจ้าหมื่นสรรเพ็ชภักดี (บุศย์ เพ็ญกุล)

ตันก็เปนบางสิ่ง แต่ที่นี่เขาทำดีมีของกินได้เสมอทุกเวลา มีรสชาติแปลกประหลาดกว่าที่ "เคยรับ" มาแต่ก่อน เปนแต่อยู่ข้างจะเนยมากอยู่สักหน่อยหนึ่ง ขนมแดผลไม้แช่อิ่มอยู่ข้างจะพิสดาร ใช้อย่างละมากมากสิ่ง สิ่งละเล็กละน้อยทั้งสิ้น การที่รับรองทั้งปวงเห็นเปนตั้งใจจัดจริง ๆ คิดทั่วถึงทุกอย่างไม่มีสิ่งใดซึ่งจะว่าเปนแต่พอใช้ได้เลย

เดิมได้ข่าวจากพระยาไทรที่เกาะสังกาวีว่า กรมหลวงเทวะวงศ์มาถึงเมืองบีนังแต่เห็นเร็วเกินไปก็ไม่สู้เชื่อ ครั้นเวลาวันนี้ได้หนังสือมิสเตอรนิวเบราเนอ (๑) ว่าเอกติงคอเวอนเนอให้เอดดิกงมีหนังสือมาจะขอให้ไปให้ทันในการเต้นรำวันเกิดกวีนในวันที่ ๒๓ แลเรสิเดนต์เคาน์ซิลเดอจะขอให้ไปดินเนอในวันที่ ๒๑ ได้จดหมายให้บอกว่าจะไปถึงเมืองสิงคโปร์ไม่ทันกำหนดนั้นได้ แต่ที่จะไปเมืองบีนังนั้นได้ทราบกำหนดว่ากรมหลวงจะมาถึงต่อวันที่ ๑๕ น่าจะเปนเวลาเย็นค่ำ ถ้าจะไปถึงในวันที่ ๑๖ จะไม่ได้ฟังการร้ายดีอันใดก่อน จึงได้กำหนดเลื่อนไปเปนวันที่ ๑๗ เพื่อจะให้เปนที่ยินดีแด่พระยาไทรที่เขาได้ตั้งใจจัดการรับรองเปนที่ชอบใจ จึงได้อยู่ต่อไปอีกวันหนึ่งด้วย

---

(๑) เปนที่หลวงทวีปสยามกิจ ตำแหน่งกงซุลสยามที่เมืองเกาะหมาก ต่อมาได้เลื่อนเปนพระ และเปนกงซุลเยเนอราล

สำเนาที่ ๒ ส่งพร้อมกับพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๕

ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งรักษาพระนคร

ด้วยแต่ก่อนได้บอกรายละเอียดมาเพียงวันที่ ๑๓ เดือนพฤษภาคม ถึงเมืองไทร บัดนี้จะขอบอกข้อความตามรายละเอียดต่อไป วันที่ ๑๔ ขึ้นรถกับพระยามนตรีสุริยวงศ์ พระยาสุรพลพิพิธ ไปตามทางที่ขึ้นมาแวะที่บ้านพระยาสุรพลซึ่งอยู่ข้างทางนั้นก่อน ที่บ้านนี้รายามุดา ซึ่งเจ้าพระยาไทรยกให้เป็นบุตรเลี้ยงพระยาสุรพลอยู่ในนั้นด้วย เรือนเป็นสองหมู่ รายามุดา (๑) ได้เจ๊ะราดานหลานเจ๊ะดาราภรรยาพระยาสุรพลเป็นเมีย พาให้ดูบ้านเรือนจนตลอดถึงในที่นอน เรือนที่อยู่นี้เป็นเสาไม้ตั้งบนตาม่อก่ออิฐโปร่งทั้งชั้นบนชั้นล่าง เครื่องตกแต่งก็เป็นอย่างของเก่า ๆ ติดเตียนันต์ข้างแขกอยู่มาก ว่ากันเจ็บกันไข้ การรับแขกในเรือนใช้นั่งกับพื้นอย่างไทย ๆ เล่นถ้วยเล่นบ้านแต่ชามต่าง ๆ แต่เป็นของสำมัญโดยมาก เจ๊ะดาราเป็นคนต้อนรับแขกแข็งแรงกระปรี้

---

(๑) รายามุดา (ตนกูอับดุลอาซิด) น้องร่วมมารดากับพระยาไทร (อับดุลฮามิด) เป็นที่พระเสน่หาของฤทธิ์ รายามุดา ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยา ฯ พระยาสุรพลไม่มีบุตร จึงเอารายามุดาไปเลี้ยงเป็นบุตร

กะเปร่ามาก แล้วขึ้นรถจากบ้านพระยาสุรพล เปลี่ยนพระยาไทรขึ้นแทนพระยาสุรพล ไปที่บาไลบะซาร์ ซึ่งเป็นศาลากลางที่ประชุม เป็นศาลาโถงเสาไม้ยาว ๙ ห้องปลูกคร่อมกำแพงบ้านเจ้าเมือง ออกมาอยู่นอกกำแพง ๗ ห้อง อยู่ในกำแพงสองห้อง มีเฉลียงสามด้าน แต่ด้านน่าเป็นมุขลดพื้นเสมอดินยื่นออกไปอีกสองห้อง ด้านทั้งสองข้างมีพาไลกันสาดต่ออีกชั้นหนึ่ง ในศาลานั้นกั้นฝาเพียงเสมอแนวกำแพง พื้นยกสูงขึ้นกว่าข้างนอกสองศอกเศษ ลาดเพดานมีร่มบายด้วยแพรสีต่าง ๆ ตั้งโต๊ะเก้าอี้ ตอนข้างนอกเบื้องโถงเสาหุ้มผ้าแดง ที่นี่เป็นที่สำหรับรับท้องตราและชำระความใหญ่ ๆ ทางซึ่งจะเข้ามามีซุ้มใบไม้ใหญ่และทหารซิกยืนแถวรับ ที่ข้างบาไลบะซาร์น่ากำแพงมีฐานก่ออิฐถือปูนสำหรับปลูกต้นเทียนในการแต่งงานบ่าวสาวสำหรับใช้ย้อมมือ แต่มิใช่ปลูกอยู่เสมอ เวลามีงานจึงไปปลูกพอเป็นพิธี ต่อออกไปข้างถนนเป็นโรงโน่นบัด รูปร่างคล้าย ๆ โรงทึมเผาศพเป็นแต่มียกพื้นข้างบนเตี้ย ๆ เป็นที่ไว้กลองเครื่องประโคม ชั้นล่างเป็นที่คนอยู่ ต้องรอหวันเต๊ะอยู่หน่อยหนึ่งเพราะยังไม่มาจากโรงครัวที่อะนะบูเกตแล้วจึงพาลงทางศาลากลางในกำแพง ขึ้นเรือนไม้อย่างเดียวกันกับหลังนอก แต่มีฝาเป็นที่สำหรับทำการแต่งงานและการทำบุญต่าง ๆ ลงจากเรือนนั้นพาไปเรือนเจ้าพระยาไทรเป็นตึกหลังไม่สู้ใหญ่ แต่ชำรุดทรุดโทรมมาก พระยาไทรก็ยังอยู่ในที่นั้น ด้วยบ้านทำใหม่ที่เคียงกันกับบ้านนี้ยังไม่แล้วเสร็จคิดจะถ่ายออกไปอยู่บ้านนอกกำแพงก่อน เมื่อทำเรือนนี้แล้วเสร็จจึงจะกลับเข้ามาอยู่ ในเวลานี้ไม่ได้ตกแต่งอันใด รกรื้อมี

แต่เคียงนอนกับเครื่องแต่งเรือนเก่า ๆ ที่ติดอยู่ ตัวพระยาไทรไปทำการ และเสียงดูพวกพ้องอยู่ที่ออฟพีศหลังเล็กซึ่งเป็นเรือนเดิม เรือนนี้เป็นแต่ที่นอนฤๅเป็นเรือนส่วนผู้หญิง เรียกภรรยาให้ขึ้นมาต้อนรับพวกผู้หญิงด้วย หวันเต๊ะมาถึงจึงได้พาลงหลังเรือนเดิรในบ้านไปเรือนหวันเต๊ะซึ่งเป็นเรือนหวันหมัดไฮรันที่เป็นมะหวันมารดาเจ้าพระยาไทรบุรีอยู่ก่อน เมื่อพูดเอ่ยถามถึงที่อยู่เจ้าพระยาไทรขึ้นพากันร้องไห้ทั้งหวันเต๊ะหวันหยา ที่เรือนนี้ได้เห็นเครื่องเรือนแต่งงารบ่าวสาวหลายอย่าง คือปลาตะเพียนตัวใหญ่เกล็ดเงินเกล็ดทองและเครื่องที่สำหรับครอบอาหารซึ่งเป็นบายศรีทำขวัญ รูปร่างคล้ายฝาโคมพระวิญญาณที่ทำกงเล็กแต่ใหญ่กว่ามาก และที่น่าบาไลบะซาร์ได้เห็นหลังคาคานหามที่สำหรับแห่เจ้าบ่าว คล้ายยอดซุ้มระทาอย่างยอดเกี้ยว เครื่องทั้งปวงได้ใช้ในการแต่งงารหนูมะหมัด บุตรพระยายุทธการซึ่งควนอ่ำเป็นมารดากับน้องสาวพระยาไทรมารดาเดียวกัน ในการแต่งงานี้พระยาสุนทราได้รับเชิญมาด้วย เล่าเรื่องราวอยู่ข้างพิสดารเกินกับที่จะลงในหนังสือนี้ ลงทางหลังเรือนมะหวันกลับขึ้นบาไลบะซาร์แล้วลงรถที่น่าบาไลบะซาร์ไปที่ตะพานน้ำ ลงเรือคอนโดเดอพายที่จัดไว้เป็นเรือที่นั่งไปดูหมอจรเข้ ตากจรเข้ขึ้นตรงที่น่าโรงสีไฟตัวหนึ่ง ใต้โรงสีไฟตัวหนึ่งเป็นจรเข้ไม่สู้ใหญ่นัก อยู่ในแปดศอกเก้าศอก เป็นด้วยเกรงจะพลาดพลั้งขาดโปรแกรมไป จึงได้คิดวางตะกางเอามาเข้าอู่ไว้เสียก่อน เวลาลากขึ้นก็ไม่สู้แข็งแรง ตัวแรกนั้นอ่อนมาก ตัวหลังค่อยดีนรนพาล่ายไปได้บ้างเล็กน้อย กลับมาขึ้นที่ตะพานแล้วขึ้นรถไปตามถนนแถวตลาดไปทาง

ริมคลองก่อน แล้วเลี้ยวขึ้นถนนกลางวนไปวนมาดูตึกในหมู่ตลาดนั้น มีถนนยื่นขึ้นไปสองสายถนนขวางสามสาย สองข้างถนนนี้เป็นตึกอย่างเสาชิงช้าฤๅเมืองปีนัง ดูผู้คนคิดแน่นหนาคึกคื้นมากกว่าแต่ก่อนหลายเท่า ตึกที่ยังสร้างใหม่ก็มีมาก คุกทำคล้ายกับที่เมืองระนองแต่เห็นจะย่อมกว่า แล้วกลับทางถนนเดิม ถนนที่จะไปอะนะบูเก็ตนี้ แต่ก่อนมีที่บ้านเรือนแต่ตอนใกล้บาไตบะซาร์ฤๅเป็นหย่อม ๆ เข้าไป เดี๋ยวนี้ตอนข้างซ้ายมือเป็นบ้านเรือนตลอดจนถึงอะนะบูเกต ข้างขวามือเป็นบ้านเรือนออกไปสักครึ่งทาง ต่อไปเป็นทุ่งนา กลับมาถึงอะนะบูเกตเวลาบ่าย ๒ โมง

เวลาเย็นพระยาไทรพาญาติพี่น้องมาหา มีรายามุดาเป็นต้นและผู้อื่น ๆ รวมกันประมาณ ๑๕-๑๖ คน กับจีนลิมเชียกเจ้าของโรงสีไฟหลวงอร่ามสาครเขตร์ปลัดจีนเมืองภูเก็จที่ทำเหมืองดีบุกตำบลกุเต็มกับจีนมีชื่อมาแต่ตำบลกระทู้ที่เมืองภูเก็จอีกคนหนึ่ง ถามจีนลิมเชียกเรื่องโรงสีว่าสีเข้าได้วันละสี่ร้อยมุหนี่ มุหนี่หนึ่งหนัก ๒๒๕ ปอนด์ฤๅ ๖๗๕๐ บาท คิดเป็นเกวียนตามอัตราในกรุงเทพ ฯ เกวียนละ ๒๒ หาบ เป็นเข้า ๕๕๒๒ เกวียน สีทั้งเข้าสารเข้ากล้องส่งไปขายปีนังบ้าง ส่งตรงถึงโกลัมโบบ้าง

หลวงอร่ามสาครเขตร์ทำดีบุกที่กุเต็ม ว่าดีบุกไม่ดีเหมือนที่ภูเก็จทำได้เพียงปีละ ๖ คลอง แต่อากรดีบุกต่ำ เก็บภาราละ ๗ เหรียญค่าตีตรา ๒ เหรียญ เป็น ๙ เหรียญเท่านั้น

ค่ำวันนี้หมายว่าจะดูละคอนบังซาวัน แต่พอจวนได้เวลาฝนก็ตก

ที่น่าพลับพลาเปนแต่ปรำไม่มีที่นั่งจึงต้องเลิก

วันที่ ๑๕ พระยาไทรคิดกะว่าจะให้ไปที่ตำบลละคะซึ่งเปนที่มรหุ่มผั้งศพญาติวงศ์เมืองไทร แต่เกรงอยู่ว่าจะเปนการเหลือเกินไม่สมควรจึงได้หารือพระยามนตรีแต่เมื่อลงมาตรวจการ พระยามนตรีตอบว่าทรงพระกรุณาโปรดเจ้าพระยาไทรมาก เห็นจะเสด็จพระราชดำเนิรดอกจึงได้จัดการเตรียมไว้แต่เมื่อเวลาค่ำนี้ ฝนตกมาถนนตอนนอกไม่ได้ถมศิลาอยู่ข้างจะหนักกันมาก แต่พระยาไทรถือว่าไปได้ไม่ยอมเลิกฤๅเปลี่ยนเปนทางเรือ เวลาเช้า ๔ โมงขึ้นรถไปกับพระยาไทร พระยามนตรี ตามถนนที่ขึ้นมาจนถึงน่าบาไลบะซาร์ แล้วจึงแยกไปตามถนนทุ่งนา มีม้าไปคอยเปลี่ยน ทางตอนนอกถูกฝนชุ่มอยู่ข้างจะฝืดม้าเดิรเหนื่อยอ่อน แต่ก็ไปได้สดวกไม่มีเหตุการณ์อันใด เปนแต่ช้าไปหน่อยหนึ่ง ถนนในเมืองไทรนี้เปนถนนทำไว้แต่ครั้งเจ้าพระยาไทรทั้งนั้น แต่บางถนนได้ตกแต่งถมศิลาใหม่ บางถนนไม่ได้ตกแต่ง ถนนนี้ไม่สู้จะเปนทางคนเดิรและเปนทางน้ำท่วมทั้งร้างมาเสียนานพึ่งจะมาตกแต่งขึ้นมีทางแยกไปบูเก็ตบีนังอีกทางหนึ่ง แต่ทางนั้นไม่ได้ตกแต่งตะพานหักไปไม่ได้ ทางตั้งแต่น่าบาไลบะซาร์มาจนกระทั่งถึงที่มรหุ่ม ๕ ไมล์ รวมเปนทางที่ไปวันนี้ตั้งแต่อะนะบูเก็ตไปเก้าไมล์ด้วยกัน ตามสองข้างทางล้วนแต่เปนที่นาพื้นราบเสมอจนถึงเขา ซึ่งแลเห็นอยู่ไกลลิบ ๆ ที่เปนบูเกตย่อม ๆ ตั้งอยู่ในกลางนาที่นาล้อมรอบ เหมือนหนึ่งทุ่งนาเมืองลพบุรีซึ่งมีเขาสมอคอนตั้งอยู่ฉนั้น ถ้าจะเปรียบกับเมืองข้างบนขึ้นไป ตั้งแต่เมืองกระเมืองระนองลงมาจนถึงเมืองตะกั่วทุ่งเมือง

พังงา พื้นแผ่นดินผิดกันกับที่เมืองไทรมากจึงไม่ใคร่มีที่ทำนาต้องซื้อเข้าที่เมืองอื่นกิน ตั้งแต่ปลิศสตูลลงมาจนถึงเมืองไทรเปนที่ราบไปทั้งนั้น จึงกลับขายเข้าออกต่างประเทศ เรื่องปลูกจากอีกอย่างหนึ่งที่เมืองไทรนี้เห็นปลูกทุกหนทุกแห่ง ตามริมแม่น้ำลำมาบลำคลองลำกระโดงไม่มีที่เว้นว่าง จนจากเปนสินค้าออกจากเมืองบีหนึ่งมาก ๆ ตามแถบหนทางที่มานี้มีจากเกือบตลอดไป ไร่อื่น ๆ มีไร่มันสำโรงเปนต้นมีเล็กน้อย ถนนไปเลียบตามลำคลองหน่อยหนึ่งจึงถึงที่ตะพานข้ามลำคลอง พอข้ามคลองไปก็ถึงที่ฝังศพที่เดียว พิเคราะห์ดูภูมฐานที่ฝังศพไม่ได้เลือกหาที่ดีเหมือนอย่างจีน ถ้าเปนศพราษฎรข้างถนนรนแคมข้างเรือนแห่งใดที่พอน้ำไม่ท่วมก็ฝังลงไปอย่างนั้น ถึงที่ซึ่งเปนปะดุกามรหุ่มที่ฝังศพสุดต่านก็สักแต่ว่าเปนที่ดินสูงพอพ้นจากท้องนา คลองที่เข้ามาก็เปนคลองเล็กแคบ ใช้แห่ศพมาทางเรือทุกคราว ในที่ฝังศพนั้นก่อกำแพงกั้นรอบยาวสัก ๑๕-๑๖ วา กว้างสัก ๖-๗ วาเท่านั้น พื้นที่ในกำแพงกั้นก็เปนพื้นทรายปนดิน ดูเหมือนไม่ได้เกลี่ยปราบอันใดให้เรียบร้อยสูง ๆ ต่ำ ๆ อยู่ตามปรกติ ศพที่ฝังในนั้นมากมายหลายสิบศพ ไม่ได้ไว้ระยะให้ดีให้งามอย่างหนึ่งอย่างใด จับรายไปตามริมผนังด้านรี่เรียงเปนแถวเถว เต็มตลอดแล้วสองแถว แถวกลางฝังมาได้ครึ่งแถว คงยังเหลือที่จะฝังได้อีกอยู่แถวครึ่ง คำซึ่งว่าแถวนี้ใช่จะเรียงเรียบกันเปนแถวเสมอหัวเสมอตีนในแถวหนึ่งนั้น ฝังขนาบคาบเกี่ยวกันสุดแต่พอมีช่องที่หีบศพจะลงได้แล้วเปนฝังได้ ไม้ที่ปักหัวศพตีนศพแลดูระกะกันไป ห่างกันอย่างมากเพียงศอกหนึ่ง เว้นไว้แต่ที่

ศพซึ่งก่ออุฏฐิใหญ่บ้างเล็กบ้างเปนกินที่มาก แต่ไม่มากกว่ากว้างศัก ๕ ศอกยาวศัก ๖ ศอกเศษฤๅ ๗ ศอก หลักที่ปักก็เปนไมเปนพื้นศิลามีอยู่น้อยศพ ไม่เห็นมีคำจารึกบอกชื่อเสียงอันใด เสาศิลาที่จารึกก็เปนจารึกคำโก้หร่านโดยมาก ที่มีชื่ออยู่สี่ห้าศพก็เห็นเขียนด้วยหมึกลงในกระดาษไปบีดไว้ ศพที่มีอยู่ในนั้นกว่า ๕๐ ถามไม่ได้ความว่าเปนศพใครนอกจากคนที่รู้จักศักสามแห่งฤๅสี่แห่งเท่านั้น ศพเจ้าเมืองที่ฝังอยู่ในนั้น ๗ คน รู้ได้สามคนทั้งเจ้าพระยาไทรและพระยาไทรไชนาระชิต นอกนั้นไม่รู้ว่าอยู่แห่งใด การที่จะจดจำว่าศพใครอยู่แห่งใดนั้น เห็นจะตกเปนน่าที่พระที่อยู่ประจำที่ฝังศพจำไว้ด้วยหัวเท่านั้น ท่วงที่เข้าแบบหอพระนาคแต่ก่อน สุดแต่ภูษามาตาบอกว่าของใครก็เปนของผู้นั้น ยังมีเรื่องเล่าต่อกันไปว่าเวลาที่จะขุดดินฝังศพตางที่ไปพบศพอยู่ที่ในใต้ดินก็ขุดเยื้องเฉียดหนึ่งเปนใช้ได้ ศพเจ้าพระยาไทรซึ่งเปนสำคัญในการที่ไปวันนี้เพื่อจะไปเยี่ยมนั้น ฝังอยู่แถวที่สามมีพื้นก่อขึ้นมาพอพ้นดินศักคืบหนึ่ง ตรงหีบศพก่อเปนชั้นสูงขึ้นไปอีกศักหกนิ้วบนหลังชั้นนั้นมีก่อเปนเหมือนอย่างบัวที่ดอกไม้ มีรางอยู่กลางกว้างศักสามสี่นิ้วบรรจุทราย มีโรงเสาไม้ทาน้ำมันหลังคาเหล็กครอบดูพึ่งทำขึ้นใหม่ ๆ ในหลังคานั้นกางมุ้งตามแบบ ในบริเวณที่เปนกุฏิศพนี้กว้างก็อยู่ในสี่ศอกยาวอยู่ในหกศอกเท่านั้น ถัดไปข้างซ้ายของศพเปนหลุมศพพระยาไทรไชนาระชิตมีโรงจากสองเสาครอบ พูนดินต่ำ ๆ มีไม้ปักหัวท้ายแล้วกางมุ้งไว้เท่านั้น ต่อมาข้างขวาเปนศพพระยา

เกไดศวรินทร์ (๑) ศพตนกูอาเดเปนปลายเชือกในแถวนั้น แต่ก็ไม่มีอะไรเหมือนศพพระยาไทรไชนาระชิต ศพหวันหมัดไฮรันที่เปนมารดาเจ้าพระยาไทรแยกไปฝังอยู่ริมกำแพงแถวที่หนึ่งแซกลงไปหว่างใครๆ ตามบุญตามกรรม มีโรงจากล้องเล่าครอบเช่นนั้น ว่าแต่ก่อนเสร็จมหมัดลูกเขยมาทำกุฎิศิลาครอบที่ฝังศพไว้ ครั้นเมื่อเปนความหย่ากันกับตันกูสุเบียที่กรุงเทพ ฯ กลับออกไปรื้อกุฎิศิลาออกไปทิ้งไว้เสียที่ริมคลองศิลานั้นยังทิ้งอยู่เดี๋ยวนี้ แต่ที่ศพนั้นก็ไม่เห็นมีใครแก้ไขเปลี่ยนแปลงอย่างไรเปนรอยรื้อ ๆ อยู่เช่นนั้น มุ้งที่กางนั้นหวันหมัดสามันเปนผู้บอกเองว่าเลิกแล้ว แต่วันไปนี้เห็นมีมุ้งกางเปนมุ้งใหม่ แปลกสีเปนสีเขียว การที่กางมุ้งจะถามหาว่ามีกำหนดกางไปเพียงเท่าใดเลิก ก็ว่าใครมีแก่ใจไปกางให้ก็กางได้ เมื่อฉีกขาดยับเยินไปไม่มีใครไปกางก็เปนอันเลิกไปเท่านั้น การศพของพวกแซกมลายูตรงกันข้ามกับพวกแซกที่ในอินเดีย เจ้าแซกในอินเดียเอาธุระด้วยศพเหลือเกิน แห่งหนึ่งแห่งหนึ่งลงทุนนับด้วยหมื่นชั่งพันชั่ง แต่พวกมลายูนี้ไม่ลงทุนเลยจนชั้นป้ายชื่อฤาอิฐสักสี่ห้าร้อยแผ่นก็ไม่เอาเปนธุระ เกือบจะเรียกว่าเปนฝังทิ้งกันได้ ที่ศพเจ้าพระยาไทรนั้นดูพระยาไทรมีอาไลยอาวรณ์อยู่มาก เมื่อเวลาไปเปิดมุ้งให้เราดูแลเห็นที่ฝังศพก็มีน้ำตาคลอกับตา มีตุ้เล็กๆ ตั้งอยู่ใบหนึ่งผูกกุญแจตรา เมื่อแก้กุญแจเปิดตู้ออกดูมีหีบเงินลายแทงโปร่งผีมือจีน ในนั้นมีตราช้างเผือกและตรามงกุฎลงยาราชาวดีอย่างเก่าที่

---

(๑) เปนน้องเจ้าพระยาไทร

ทูลกระหม่อมประทานสองดวง กับตรามหาสุราภรณ์ดวงหนึ่ง เห็นจะเปนของเก็บอยู่กับบ้าน จัดไปตั้งในเวลามีคนไปดูเปนเกียรติยศคราวหนึ่ง พระยาไทรพูดว่าที่ฝังศพซึ่งทำไว้นี้ยังไม่เปนที่ชอบใจ คิดจะทำใหม่แต่ยังไม่ได้ทำ ฉันเห็นว่าเปนการสมควรอยู่ที่จะแสดงความรักใคร่ในส่วนเจ้าพระยาไทร ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อกรุงเทพ ฯ ให้ปรากฏ เพราะได้มาถึงที่ฝังศพแล้ว จึงได้พูดปรารภมากับพระยาไทรแต่กลางทางว่าจะทำอย่างไรดี เขาจึงขอให้ทำที่ฝังศพนี้ที่เดียวเถิด การที่จะจารึกอย่างไรก็แล้วแต่เราจะจารึกทั้งสิ้น ฉันได้รับจะทำด้วยศิลาขาว แต่ที่จะใหญ่โตไปนั้นไม่ได้ ต้องกว้างสี่ศอกยาวหกศอกเท่าเดิม เพราะเปนที่จำกัด กำชับกำชากันอยู่แต่เรื่องปล่องหายใจที่หลังหีบซึ่งกรอกทรายไว้เท่านั้น ต้องขอให้มีให้ได้ ถ้าไม่มีปล่องนั้นแล้วเปนบาปแล้วออกไปพักที่พลับพลาปลูกไว้รับสองหลัง ตามรอบกำแพงเหล่านั้นก็มีที่ฝังศพอีกหลายหย่อม ๆ หนึ่งกว้างอยู่ใน ๖ วาสี่เหลี่ยม ดูจะฝังได้สักสามสิบสี่สิบคน ไม่รู้ว่าฝังเยียดยัดกันลงไปอย่างไร เห็นไม้ที่ปักนั้นระกะไปเหมือนอย่างจะตอกเข็มทำรากตึก กลับมาตามทางเดิมเปลี่ยนม้าผลัดหนึ่ง เมื่อมาในทุ่งแลเห็นฝนตกที่กอตาลตามากแต่เรามาไม่ถูกมากนัก เมื่อถึงที่กอตาลตาจึงเห็นน้ำนองไปตามถนน การที่ไปวันนี้ไม่สนุกสนานอันใด แต่ได้เห็นบ้านเมืองมากนับว่าเปนการดีอยู่

เวลาบ่ายหวันเต๊ะพาพี่น้องญาติวงศ์ผู้หญิง กับทั้งภรรยาแลบุตรพระยาไทรมาหาพร้อมกันหมด บุตรชายคนใหญ่ของพระยาไทรชื่อ

อิบบรฮิม เรียกกันว่าตนกูลงอายุ ๗ ขวบ มารดาเปนไทยท่วงที่ดีอยู่ นอกนั้นก็ยังมีลูกผู้หญิงแลผู้ชายเล็ก ๆ อีกหลายคน การที่ไปมานั้นเปนอย่างสนิทสนมไม่มีปิดบังซ่อนเร้นเลย

เวลาค่ำไปดูบังซาวันที่พลับพลา ซึ่งได้กล่าวมาวันก่อนแล้ว ผู้ชายนั่งดูที่ปรำน่าพลับพลา ผู้หญิงดูบนพลับพลา หวันเต๊ะแลภรรยาพระยาไทร กับผู้อื่น หลายคนในพวกพี่น้อง มานั่งดูด้วยบนพลับพลา ภรรยานั้นใช้สำหรับเปนล่าม

ละคอนนี้เล่นจัดโรงอย่างฝรั่งมีปิดม่านเปิดม่าน ข้างในก็เปนฉากมีฉากวังแผ่นหนึ่ง คือเขียนรูปอะนะบูเกตนั้นเอง มีจนเล่าธงสำแดนดาดตัวธงก็ขอบแดงในน้ำเงิน มีฉากห้องแผ่นหนึ่ง ฉากป่าแผ่นหนึ่ง แต่ผีมือเขียนอยู่ข้างเต็มที่ ตัวละคอนนั้นเปนคนเมืองปีนังบ้างคนเมืองไทรบ้างเล่นเดียนละคอนอินดู แต่ร้องเปนภาษามลายูพิณพาทย์ใช้อย่างแขกบ้าง ซอจีนบ้าง ซอฝรั่งบ้าง เปนเครื่องสายมาก แต่ตัวผู้ชายใช้กางเกงคับ ๆ เสื้อสั้นสด ๆ ประดับกระจกเปนอย่างแขกนอก มิใช่มลายู ผู้หญิงก็ใช้นุ่งสายปล่อยผม เล่นผู้หญิงผู้ชายปนกัน มีตัวละคอน ๓๐ คน แต่เรื่องที่เล่นนั้นยากที่จะเข้าใจ พวกเมืองไทรเองก็น้อยตัวเข้าใจ แปลแต่ว่าตามของเรายัง "ดักช์" ติดศัพท์เสียมาก ได้แต่เข้าใจพอเปนเดา ๆ เล่นอย่างออปราก็ร้องเสมอไม่มีเจรจา แรกเปิดโรงตัวละคอนออกหมดโรงมาร้องเพลงว่าเปนคำสรรเสริญ นานกว่าจะจบจึงได้จับเรื่อง ในท้องเรื่องนั้นว่ามีเจ้าหนุ่มคนหนึ่งนอนหลับอยู่ มีนางมีบุคคนหนึ่งมาเห็นชอบใจ จึงใช้ให้ผีมาชวนเคียงเจ้านั้นไป

เกี้ยวพาราสีกันจนได้เป็นผัวเมีย เป็นอย่างผู้หญิงเกี้ยวผู้ชาย ฝ่ายบิดาของนางปีกนั้นมีลูกสาว ๗ คน เขาเรียกว่าเย็น คือเยนในเรื่องอาเรเบียนไนต์อยู่บนพ้าดงมานั่งที่เสด็จออก มีผีสองคนยืนประคองข้างรับสั่งให้หาลูกสาวมาทีละคน ลูกสาวจะมาแต่ละคนนั้น ออกมาร้องคำเสี่ยนาน ๆ เกือบ ๆ จะเท่ากันกับระบำสี่บท จนสิ้นโหปว่าถ้าครบ ๗ คนแล้วเห็นจะเกือบรุ่ง แต่ยังชั่วที่ย่อลงเพียงสี่คนถึงนางที่ไปพาเจ้าผู้ชายมาไว้ นางนั่นพาเอาเจ้าคนนั้นขึ้นไปด้วยให้ผีนั่งไว้ ข้างเจ้าผีรักษาองค์ของพระเจ้าเย็น ให้เหมือนสาบมนุษย์จามเสี่ยจริง ๆ เป็นกระบวรเล่นตลกหาตัวพบแล้วก็ผีบังหนีไป พาตัวเจ้านั้นเข้าไปถวายท่านพระเจ้าเย็นกริ้วกราดถึงเงื้อพระแสงจะฆ่า นางพี่น้องเหล่านั้นขอไว้จึงให้เอานางลูกสาวไปตัดปีกปล่อยเสียที่เมืองมนุษย์ แต่ส่วนเจ้าผู้ชายนั้นให้เอาลงในกระจาดยาพิษไปทิ้ง ดูได้เพียงเท่านี้เหนื่อยอ่อนก็กลับเสีย แต่เรื่องราวนั้นว่าต่อไปมีผู้มาช่วยเจ้าผู้ชายไม่ตาย ต่างคนพลัดกันไปในป่า ภายหลังได้พบอยู่ด้วยกัน กระบวรที่เล่นมีผลุดขึ้นผลุดลงจากพื้นโรง และมีเหาะใช้รอกเดียวปราดเดียวปราดเดียว ไม่ออกมาโตงเตงอยู่นานนานเหมือนเรา เวลาพระเจ้าเย็นจะมาลงจากเพดาน เวลาที่ผีชักเชือกเตี่ยง เจ้าผู้ชาย นอน ก็ดิด รอกเตี่ยง ผลักโยนไปโยน มาได้ใช้ลวดเกลี่ยวทั้งนั้น ละคอนนี้ว่าพึ่งมีเล่นขึ้นในเมืองไทรไม่นานนัก มีตั๋วที่สำหรับเล่นอยู่ในหมู่ตลาด มีบอกซ์ชั้นบนสำหรับผู้หญิงดู เรียก ๑๐ เซ็นต์ ชั้นล่างผู้ชายดูเรียก ๕ เซ็นต์

วันที่ ๑๖ วันนี้ไปทางถนนที่จะไปเมืองสงขลา ตั้งแต่อะนะบูเกต

ไปจนถึงบ้านพระยาสุรพลทาง ๔ ไมล์ จำได้ว่าแต่ก่อนเมื่อเดินทางไปสงขลามีบ้านเรือนอยู่แต่ที่ต่ออะนะบูเกตออกไปหน่อยหนึ่ง ข้างหนึ่งเปนทุ่งนาแลไปไกล ข้างหนึ่งเปนนาลงไปจนถึงฝั่งน้ำ แต่ในคราวนี้ฟากถนนข้างซ้ายมือคือที่ริมน้ำไม่มีท้องนาเลย เปนสวนแลบ้านเรือนคนตลอดไป ถึงฟากข้างขวาที่เปนท้องทุ่ง ที่ริมถนนก็ยกนาเปนสวนเสียสำหรับทอเสื่อโดยมาก ถนนนี้โค้งไปตามลำน้ำปลูกต้นประดู่สองข้าง แต่ที่ยังอยู่น้อยตายเสียมาก เพราะกระบือกินแต่แรกปลูก ที่นาเหล่านี้ดูราบเสมอไม่ลุ่ม ๆ ดอน ๆ เขาว่านาตำบลนี้ดีกว่าข้างในเข้าไป เพราะไม่มีเวลาเสียเลยเปนนาราษฎรทั้งสิ้น นาลูกหลานเจ้าเมืองมีอยู่ก็ตอนล่างลงไปไม่ได้ขึ้นมาทำตลอดมา ตะพานที่ข้ามแม่น้ำเปนตะพานไม้เกลี้ยดิน แต่เรียบร้อย ๆ รถโยนเหมือนอย่างเข้าประตูเมื่อมีธรรณีแต่ก่อน ที่ปลายตะพานมีพลับพลาประทับร้อนสำหรับจะเดินทางบก พระยาสุนทราแจ้งว่าพลับพลาในเมืองไทรนี้ทำระยะสั้น ๆ เหมือนอย่างแต่ก่อน เห็นจะเอาร่างรับสั่งเก่าออกมากางตามแบบที่เดียว ระยะทางตั้งแต่อะนะบูเกตมาจะไม่เกิน ๓ ไมล์ ต่อนั้นไปเปนทุ่งนาสองฟากถนน มีบ้านเรือนบ้างหน่อยหนึ่งก็ขึ้นเนินต่ำ ๆ บ้านพระยาสุรพลตั้งอยู่พ้นชายเนินขึ้นไปหน่อยหนึ่ง เปนบ้านสวนอยู่ในหมู่ต้นไม้ครึ้มปลูกต้นมะม่วงมากกำลังออกช่อ และต้นไม้ดอกหอมเช่นจัมปาจัมบีมลิเปนต้น ที่พื้นดินสีแดงมีกรวดเม็ดดำ ๆ คล้ายทุ่งนาคราช ในที่เช่นนี้ทำนาไม่ได้ดินแข็งนัก แต่ว่าปลูกต้นไม้งาม กาแฟชอบที่เช่นนี้มาก พระยาสุรพลเจ๊ะดาราออกมาคอยรับอยู่ที่ประตูบ้าน พาไปที่เรือนกลาง

ส่วนเปนเรือนเสาไม้จริงฝาแผงเก้าห้องหลังเดียว ด้านน่าหุ้มกลองเปนที่รับแขกตอนหนึ่ง ต่อเข้าไปข้างในเปนที่อยู่ กั้นฝายาวสักตามริ้วข้างหนึ่ง นอกนั้นเปิดโถง เครื่องตกแต่งมีพอสมควรดูเปนที่สบาย เพราะเงียบสงัด พักอยู่ครู่หนึ่งไปที่ไล่สัตว์ พระยาสุรพลขี้นนั่งไปท้ายรถไปจนเกือบจะถึงกลางที่สูงของเนิน ทำพลับพลายกมาตั้งไว้สองหลังหลังหนึ่งกว้างศัก ๘ ศอกสี่เหลี่ยม หลังหนึ่งศัก ๕ ศอกสี่เหลี่ยม ตกแต่งดาดเพดานเขวนม่านปูพรมตั้งโต๊ะเก้าอี้ แต่พลับพลานี้ยกจริง ๆ ไม่ได้ยกแต่ชื่อ คือทำคุมแล้วเสร็จจึงเอาคนหามมา ด้วยกลัวว่าสัตว์ในที่นั้นจะตื่นตกใจ เล่าว่าเมื่อเวลายกพลับพลามาก็ได้เห็นหมูป่าสองตัววิ่งไป พลับพลานั้นตั้งอยู่บนถนน ไว้ช่องแต่พอรถเดิรไปกลับได้ ตั้งแต่พลับพลาไป สองข้างถนนหักกิ่งไม้ปักเปนรั้วทึบตลอดราวศักสองเส้น เปิดช่องเปนระยะพอวางชุด น่ารั้วออกมาปักกะริง คือบ่วงหวายชิด ๆ กันตลอด ชุดสำหรับดักหมูป่า กะริงสำหรับดักสัตว์ที่กระโดดเช่นกวางเปนต้น เอาคนเข้าไปต้อนมาแต่ไกลแลเห็นหมูเดิรข้ามถนนตัวหนึ่งสูงใหญ่มาก ผิดกว่าที่เห็นช้างไทรโยค ภายหลังเมื่อตรวจชุดจึงได้ความว่าชุดขาด แล้วเลื่อดำออกมาตัวหนึ่ง ว่ามีหมูอีกตัวหนึ่งแต่ฉันไม่ทันเห็น ตลบไล่ข้างถนนอีกข้างหนึ่งไม่มีอะไรเลย จะว่าเปน “โห่เปล่า” ก็ไม่ได้แท้ เพราะของเขามีตัวออกมาจริง ๆ แต่เรามัวพล่านกันเสียไม่ได้เตรียมตัว แลที่สัตว์มาน้อยไปเห็นว่าจะเปนด้วยเรื่องคนมากเกินขนาดนี้อีกอย่างหนึ่ง เจ๊ะดาราหากับเข้าแขกมาเสียงในที่นั้น แล้วกลับไปที่น่าบ้านพระยาสุรพลจอดรถอยู่บนถนนดูชนกระบือ

ชนโค กระบือที่จะมาชนนั้นแต่งที่เขามีเครื่องทองอังกฤษประดับตลอดทุกตัว ทั้งสองฝ่ายมีกลองสองใบและฆ้องตีนำน่ากระบือชน พวกที่มาด้วยข้างหนึ่งอยู่ใน ๔๐—๕๐ คน ต่างคนโห่ร้องเกรียวกราวมาจนถึงที่สนาม แล้วปล่อยให้ชนกัน พวกกลองขึ้นไปนั่งอยู่บนเนินสูงหน่อยหนึ่ง ในเวลากระบือชนกันตีกลองด้วย กลองนั้นก็คือกลองแขกเรานี่เอง แต่ของเราพิสดารขึ้นเหมือนสำรับผึ่งจุกยา กินอะไรต่ออะไรกับหมากมากขึ้น ชนทั้งกระบือและโคอย่างละหลายคู่ แต่กระบือดูไม่สู้แข็งแรงเหมือนที่ตะกั่วป่า โคชนกันแข็งแรงดีมาก พลับพลายกหลังเล็กกว่าที่กล่าวมาแล้วนั้น ยกกลับมาจะให้ดูชนกระบือมาต่ำไปหน่อยหนึ่ง เห็นว่านั่งบนรถสบายแล้วจึงไม่ได้ไปนั่งพลับพลา

พระยาสุรพลพิพิธดูอาการกิริยาแปลกกว่าแต่ก่อน แต่ก่อนเวลาเฝ้าแหนทำหงอยหงิมไม่ใคร่จะพูด แต่มาคราวนี้ดูไม่เคร่งครัดเหมือนแต่ก่อน วางกิริยาเปนผู้ใหญ่ พูดจาการงารก็ชี้แจงเหตุการณ์ไม่สู้จะต้องถามนัก เวลาเล่นก็พูดเล่นเปนการสนุกสนานเอะอะวิ่งไปวิ่งมา หัวร่อยิ้มแย้มไม่สำรวมเหมือนอย่างแต่ก่อน

วันนี้ได้นัดให้พวกเมืองปลิศเมืองสตูลมาหา เพื่อจะไต่ถามการงาร และพระยาไทรบัดให้พวกจีนมาหาด้วยในเวลาเย็น กลับมาค่ำไปจึงต้องเลื่อนเวลาไปรับต่อกินเข้าแล้ว จีนลูกค้าที่มาหาวันนี้ประมาณยี่สิบคนมีกับตันจีนเปนหัวน่า มีของถวายต่าง ๆ เปนของมีราคามาก ๆ ได้แบ่งรับไว้แต่เล็กน้อยพอสมควร แล้วนำกรมการผู้ใหญ่มาหาอีกแปดคน ในคนหมู่นี้เปนคนอาหรับเกิดที่เมืองไทรสามคน ได้ถามพระยา

ปลิดถึงเรื่องเขตรแดนที่ติดต่อกับเมืองไทร เป็นการถุ้งเถี่ยงกันขึ้นใหม่ด้วยมิสเตอดันลอปจะไปทำแร่ในเมืองปลิศครั้งนี้ พระยาปลิศยืนยันว่าเป็นที่ของเมืองปลิศสืบต่อกันมาช้านาน ได้บังคับคนในแขวงนั้นมาตั้งแต่บิดาจนทุกวันนี้ แต่ข้างฝ่ายเมืองไทร พระยาไทรว่ายังไม่ทราบความชัดเจน จะขอผัดถามพระยาสุรพลดกลงกันเป็นจะต้องออกมาทำแผนที่ การเรื่องนี้เมืองไทรก็ไม่ได้ร้องเอง เป็นส่วนของมิสเตอดันลอปขอร้องให้ตัดสิน เพราะเขาได้อนุญาตที่ตำบลนี้ซึ่งจะทำการ

วันนี้ได้รับหนังสือกรมหลวงเทวะวงศ์ว่ามาถึงเมืองบีนังเวลาบ่าย ๔ โมง ได้พบแอดติงคอเวอนเนอสเตรสเซตเตอลแมนต์ ที่มาอยู่เมืองบีนังและเรสิเดนเคาน์ซิลเดอได้พูดจากันพอเป็นเค้าแล้ว แต่เขานัดให้ไว้พูดต่อพรุ่งนี้ต่อไปจึงยังตามมาที่เมืองไทรไม่ได้

วันที่ ๑๗ วันนี้เป็นวันแต่งตัวครึ่งยศทั่วกันอีกวันหนึ่ง ให้กระบี่ทองคำเพิ่มเครื่องยศพระยาไทร กับถูกกระดุมเพ็ชรเก้าเม็ดสำรับหนึ่งให้ตราพระยาปลิศ จ. ม. พระเสน่ฉรงค์ฤทธิ์ รายามุดา ม. ม. พระฤทธิไกรเกรียงเดช ท. ช. พระพิไสยสิทธิสงคราม ตนกูมหมัด ถูกพระยาเกได หลวงธานินทรนิพัทธ ว. ม. ทั้งสามคน และแจกของต่าง ๆ แก่ผู้ที่ได้รับการงารเวลาที่ไป ตั้งแต่พระยาสุรพลพิพิธเป็นต้นจนถึงสัตวันกรมการให้เงินแจกเป็นรางวัลไพร่ทำการ เมืองไทร ๔๐๐๐ เหรียญ เมืองปลิศเมืองสตูลเมืองละ ๓๐๐ เหรียญ แล้วถ่ายรูปหมู่พร้อมด้วยเจ้านายขุนนางและเจ้าเมืองกรมการสามเมืองสองรูป พวกผู้หญิงมีหวันเต๊ะมารดาพระยาไทรเป็นต้นมาส่ง ร้องไห้แสดงความ

อาไลยหลายคน กลับมาลงเรือเหมือนอย่างเมื่อเวลาขึ้นบก พระยาไทรกับรายามุดาลงมาในเรือด้วย ได้ปฏิญาณตกลงกันว่าจะทำไลต์เฮาส์ที่แหลมป้อมเก่าเพื่อจะให้เป็นประโยชน์แก่การค้าขาย และเป็นที่ระฦกในการที่ได้ไปเมืองไทรครั้งนี้ด้วย ตัวโคมจะส่งออกมาจากกรุงเทพ ฯ เสาพระยาไทรจะทำ

ในเวลาเมื่อขึ้นอยู่ที่เมืองไทรเวลาน้ำลงคลื่นจัดทุกวัน วันนี้กลับลงมาเป็นเวลาจวนน้ำลงก็มีคลื่นโงงเงง รอรับผู้คนจนบ่ายโมงกับ ๑๕ มินิตจึงได้ออกเรือ มาได้ประมาณชั่วโมงเศษเห็นเรือสินทวงศ์ของพระอัษฎงค์แล่นมา ชักธงบอกว่าปรินส์ รอเรือประสงค์จะให้ตามมาเป็นนานก็ไม่เห็นแล่นตามต้องหันกลับลงไปรับ จึงได้ความว่าเรือนั้นสินกำลังลงแล้วจะแล่นไปไหนต่อไปอีกไม่ได้เพราะตยุ๊บรั่ว ออกจากบีนังแต่เช้ามาได้เพียงนี้เท่านั้น จึงได้รับกรมหลวงเทวะวงศ์และคนที่ออกไปด้วยกับพระอัษฎงค์ขึ้นเรืออุบลแล่นต่อไป การที่กรมหลวงเทวะวงศ์ได้ปฏิญาหารือกับแอคติงคอเวอนเนอและเรสิเดนเคาน์ซิลเดอเป็นการตกลงเรียบร้อยตลอดแล้ว ท่านพวกที่มาแต่บีนังแจ้งว่าเวลาวานนี้คลื่นจัดอย่างยิ่ง ซึ่งมาวันนี้ถูกแต่เมื่อออกจากเมืองไทรนิดหน่อยแล้วก็ไม่มีเลย เป็นคราวปลอดห่วง

เรือถึงที่ทอดสมอ ตรงน่าบ้านพระยาระนอง ซึ่งเป็นที่ทอดเรือรบเวลา ๒ ทุ่ม ๑๕ มินิต พระองค์เจ้าสายสินทวงศ์กับผู้ที่มาด้วย พระยา

รัตนเศรษฐี หลวงบริรักษ์โลหวิไสย(๑) หลวงทวีปสยามกิจ จึ่นเด็กชุนลงมารับ เลี่ยนกี๋ภรรยาพระยาระนอง เลี่ยนอุ้ยภรรยาพระยาหลังส่วนกับลูกหลานลงมารับข้างใน นำหนังสือเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอมีนัดกับกงสุลว่า ถ้าเรือมาถึงก่อนพระอาทิตย์ตกจะลงมาเยี่ยมในเรือ ถ้าพระอาทิตย์ตกแล้วจะมาหาที่บ้านต่อเช้าแต่งเต็มยศ พอยิงปืนยามหนึ่งแล้วก็ขึ้นบก ขึ้นที่ตะพานน่าบ้านลงทเล ตะพานนี้เมื่อจะทำต้องไปขออนุญาต เพราะเขาห้ามมิให้ผู้ใดทำนอกจากตะพานของคอเวอนเมนต์ แต่ภายหลังมาเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอได้บอกว่าตะพานนี้จะยอมให้คงอยู่ไม่ให้ต้องรื้อ พอขึ้นตะพานก็เข้าในกำแพงบ้านไม่มีผู้คนดูเลย พระสงฆ์ในเมืองปีนังมานั่งคอยรับอยู่ที่โรงริมกำแพงบ้าน ๑๘ รูป มาแต่วัดปุฏิกอยอันดับ ๕ รูป วัดบาตูฉันจังอธิการ ๑ อันดับ ๑๑ วัดในสมภาร ๑ พระเหล่านี้เลี่ยงสวดแลนุ่งห่มเหมือนพระในกรุงเทพ ฯ จึงได้ถามได้ความว่า พระวัดบาตูฉันจังนั้นเปนพระมาแต่กรุงเทพ ฯ ทั้ง ๑๒ รูป อธิการเปนพระพิธีธรรมอยู่วัดหงส์สำรับเดียวกับพระขวัญ มีผ้ากราบงารร้อยปีแลงารศพลูกชายกลาง กับอไรอีกผืนหนึ่ง พระพวกนี้อยากจะให้ไปวัดมาก มาวิงวอนอยู่หลายครั้ง ทั้งจีนติมเซียกซึ่งเปนหัวน่าทายกที่สร้างวัดนั้น ก็มาถวายพระราชกุศลแลเคดมจะให้ไป

---

(๑) หลวงบริรักษ์โลหวิไสย (คอยู่หงี ฉนระนอง) บุตรพระยาระนอง ต่อมาได้เปนพระยารัตนเศรษฐี ผู้ว่าราชการเมืองระนอง เดี๋ยวนี้เปนพระยาดำรงสุจริต จางวางเมืองระนอง

แต่ได้ยินข่าวว่าพระเมืองบีนังนี้อยู่ข้างเลื่องชื่อมาก ว่าหากินด้วยเชิงเป็นหมอทั้งนั้น เดิมเข้าใจว่าจะเป็นหมอยา ต่อถามซ้ำจึงได้ความว่าเป็นหมอเส่นห์ ไม่แต่พระ คฤหัสถ์คนไทยก็มีอีกมาก เรียกกันว่า "หมอ" ทำการออกน่าออกตาไม่ซ่อนเร้น ว่า "หมอ" ในเมืองบีนังหมดด้วยกันเห็นจะเกือบ ๓๐๐ คน เมื่อมาได้ฟังเรื่องราวที่นี่จึงได้นึกได้ถึง ได้พบคนหนึ่งที่เมืองไทรเมื่อไปไล่สัตว์ที่บ้านพระยาสุรพด เจ้าหมอคนนั้นเป็นแขกแต่พูดไทยได้ มีมนต์สำหรับเชกเรียกเนื้อ ว่าจะปกโขลงไปในที่แห่งใด ๆ ได้ ได้ให้ลองว่ามนต์นั้นดูก็ว่าเป็นภาษาไทย อยู่ในเรื่องสรรเสริญจรเข้ แต่ทำนองนั้นเหมือนตะคอนชาตรีไหว้ครู เมื่อถามถึงการหากินก็บอกว่าหากินด้วยเป็นหมอ เข้าใจว่าเป็นหมอยาเหมือนกัน แต่ครั้นเมื่อถามว่าเป็นหมออย่างไรก็บอกว่าเป็นหมอเส่นห์ อวดต่อไปว่าได้เคยทำให้ผู้นั้น ๆ จนข้าหลวงไทยผู้หนึ่งก็ได้เคยให้ ดูพูดกันหน้าเฉยตาเฉยไม่เป็นการต้องซ่อนเร้นเลย เพราะได้ยินข่าวเช่นนี้จึงไม่ได้ไปที่วัดตามประสงค์ แต่การที่ได้เห็นพระก็เป็นทัศนานุตริยอย่างหนึ่ง จึงได้แจกบัจจัยให้พอสมควร พระยาจรูญ(๑) พระศรีโลหภูมิ(๒) และคนไทยที่อยู่เมืองบีนังกับทั้งที่มาแต่เมืองภูเก็จหลายคนมาคอยรับ พระยาจรูญบ่วยเท้าจึงไม่ได้ลงไปรับในเรือ พระศรีโลหภูมิ

---

(๑) พระยาจรูญราชโภคากร (คอซิมเต็ก ณระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองหลังสวน

(๒) พระศรีโลหภูมิพิทักษ์ (คอซิมชิม ณระนอง) ภายหลังได้เป็นพระยาอัษฎงคตทิศรักษา

นั้นตามมาตั้งแต่เมื่อออกจากเมืองระนอง ที่บนเรือนผู้หญิงพวกภรรยาพระยาระนอง พระยาหลังสวน พระจรูญ และมารดากับภรรยาเด็กชุนทั้งพวกใหญ่มาคอยต้อนรับ เรือนเขาใหญ่โตกว้างขวางตกแต่งประดับประดาด้วยเครื่องฝรั่งบ้างจีนบ้างพรักพร้อมงดงามมาก สิ่งซึ่งเปนแพรผ้าคือมุ้งที่นอนม่าน ตามประตูน่าต่างก็อบกลิ่นฟุ้งไปทั้งเรือน การเลี้ยงก็บริบูรณ์ ทั้งกับเข้าฝรั่งกับเข้าจีนกับเข้าไทย กลางคืนวันนี้ยังหัวค่ำอยู่จึงได้ขึ้นรถกับพระยาระนอง ไปเที่ยวดูบ้านเมืองบางแห่งในที่ใกล้ ๆ สังเกตได้ว่าไฟที่จุดด้วยน้ำมันปีโตรเลียมระยะห่างกว่าบ้านเรามาก แต่เขาจุดสว่างจริง ๆ เท่านั้น จำอะไรไม่ใคร่ได้ เพราะเมื่อครั้งก่อนก็ไม่ได้เที่ยวไปแห่งใดนัก พักอยู่แต่ที่ศาลซึ่งแต่ก่อนใช้เปนเตาน์ฮอลล์ได้เคยไปรับแอดเดรสในที่นั้น กับวัดฝรั่งอีกแห่งหนึ่ง นอกนั้นเลือนหมดทั้งสิ้น ส่วนพระยาระนองนั้นขึ้นชื่อว่าชื่ออะไรเปนภาษาฝรั่งแล้วเปนจำยากอย่างยิ่งทั้งนั้น ทั้งเวลาก็มืดไม่สู้จะเห็นอะไรถนัด เลื่อน ๆ กลับมาบ้าน

วันที่ ๑๘ เวลา ๔ โมงเช้า มิสเตอสกินเนอเรสเดนต์เคาน์ซิลเดอกับเมเยอเซเตอผู้บังคับการทหาร กับมิสเตอเบลผู้บังคับการโปลิศแต่งตัวเต็มยศมาเยี่ยม แสดงความเสียใจในการที่ไม่ได้รับเปนยศ และกวนจะให้ยอมให้รับเปนยศ ได้บอกเลิกเสียและขอเลิกที่จะไปดินเนอในวันเกิดกวีน ด้วยทราบว่าที่เขาเลี้ยงคนอื่นจะไปด้วยก็ไม่ได้ จึงเปนโอกาศที่จะบอกเลิก เมื่อตกลงกันแล้วยังขอจะให้ไปดูทหารที่ผึกหัดในวันเกิดกวีน และจะตามขึ้นไปบนเขารับเลี้ยงกลางวัน เห็นว่าเปนวัน

เดี๋ยวกับที่เขาจะเลี้ยงดินเนอที่บ้านเขาคงจะเปนความลำบากอยู่ จึงได้บอกขอเลิกเสีย ด้วย ได้สนทนากับมิสเตอส์กินเนอด้วยเรื่องเมื่อกระนั้น คือส์กินเนอ คนนี้เปนผู้ที่ได้ มาอยู่ประจำในการ ที่มาเที่ยวใน เมืองสิงค–โปร์บีนังครั้งก่อน เคยไปไหนไปด้วยทุกแห่ง เมื่อกลับไปแล้วให้กรมหลวงเทวะวงศ์ไปเยี่ยมตอบ

ต่อนั้นไปรับผู้ที่มาเยี่ยมเยียน คือพวกเมืองไทรทั้งหมด ตั้งแต่พระยาไทรเปนต้นตลอดจนถึงพวกจีนเมืองภูเก็จ ไม่ใคร่มีเวลาว่าง จนบ่ายจึ่งได้ไปเที่ยว การที่จะกล่าวถึงเรื่องไปเที่ยวในหัวเมืองอังกฤษจะขอกล่าวแต่ย่อ ๆ พิสูดารในที่บางแห่ง เพราะท่านทั้งปวงก็เคยไปเห็นด้วยกันโดยมากแล้ว เวลาเย็นวันนั้นไปที่สวนเชิงเขา ที่น้ำตกซึ่งแต่ก่อนพึ่งจะเริ่มจับทำเล็กน้อย แต่เดี๋ยวนี้ได้ไปเห็นเปนที่สวนสบายอย่างยิ่ง เห็นว่าดีกว่าสวนโบตันนิเกลการ์เดนที่สิงคโปร์หลายอย่าง ที่สวนนี้มีลำธารซึ่งแบ่งน้ำเหลือจากใช้ในท่อให้ตกมาในระหว่างกลาง ที่ค่อยสูงลาดขึ้นไปตามลำดับจนถึงเขารอบข้าง กลางเปนแอ่งสูงขึ้นไปโดยรอบ แลเห็นที่ได้ทั่วถึง ฝ่ายที่สิงคโปร์นั้นนูนกลางแต่ก็ไม่สูงพอที่จะแลเห็นรอบ ด้วยเนินที่สูงนั้นกว้างเกินไป ถึงว่าที่สวนจะกว้างกว่าก็ดูเหมือนแคบ แลเปนที่แพ้กันมากอีกอย่างหนึ่งนั้น คือน้ำที่บีนังเปนน้ำลำธารใสสะอาด ที่สิงคโปร์เปนโคลนแดง ๆ ทั้งนั้น ต้นไม้ไม่ใคร่เห็นมีอะไร กุหลาบสักดอกเดียวก็ไม่มี พรรณไม้ที่มาปลูกว่าเปนอย่างต่าง ๆ ก็ดูไม่สู้มากนัก สวนสราญรมย์เรามีพรรณไม้มากกว่า ไปดีอยู่แต่ที่เรือนกล้วยไม้แลเฟิน มีต้นไม้ที่

เราไม่มีในบางกอกสักห้าหกอย่างเท่านั้น แต่เขาตกแต่งดี ดูจะเอางามแต่พื้นที่มากกว่า ประสงค์ที่จะหาต้นไม้ปลูก เดรัจฉานไปดูที่ถังขังน้ำแลที่น้ำตกข้างบนก็ไม่แปลกปลาดอันใดกว่าแต่ก่อน ทางขึ้นก็เป็นแต่พื้นดินเป็นคั่น ๆ เอาไม้กันอย่างบ้า ๆ เท่านั้น เมื่อขึ้นไปถึงที่น้ำตกถูกฝนต้องกลับลงมาอาศรัยร่มไม้ เพราะจะหาที่อันใดซึ่งมีเครื่องมุงในสวนนั้นไม่มีเลย เว้นแต่ที่เขียนหนังสือไว้ที่น่าตึกว่าออฟพีศหลังเล็กหลังหนึ่งอยู่ไกลออกไป นอกนั้นก็เป็นแต่เครื่องมุงอย่างโปร่ง ๆ สำหรับเรือนกล้วยไม้เท่านั้น ฝนตกร่ำเรื่องไปจนไม่ได้เดินเหินไปไหนมากนักต้องกลับ

วันที่ ๑๙ จะไปคอเวอนเมนต์ออฟพีศ แต่ยังไม่ถึงเวลาที่นัดผู้หญิงไปอยู่ที่ห้างรอบินซัน จึงได้ตามไปดูที่ห้างนั้นสักครู่หนึ่ง พอถึงเวลากำหนดไปที่ออฟพีศ ออฟพีศนี้คือที่ทำใหม่ใกล้ตะพานโพเบี่ยนยาวเป็นกงฉากดูเป็นสง่างามดีอยู่ แต่ดูเหมือนถ้ากลับด้านหลังเป็นด้านน่าเสียจะงามกว่า เรสิเดนต์เคาน์ซิลเดอก็เห็นด้วยเช่นนั้น เดี๋ยวนี้หันน่าออกถนนริมทเลด้านหนึ่ง ออกถนนที่ขึ้นมาจากท่าด้านหนึ่ง ในนั้นมีออฟพีศคอเวอนเนอเป็นออฟพีศว่าง แล้วไปดูออฟพีศเรสิเดนต์เคาน์ซิลเลอ เขาให้ดูแผนที่โปรวินศ์เวลเลสลี่ ซึ่งจะได้ไปในวันไปเที่ยวเมืองไทร แล้วไปดูปับลิกเวิกดิปาศเมนต์ มีคนนั่งทำแบบต่าง ๆ มากกว่า ๓๐ คน ว่าเวลานี้ปับลิกเวิกมาก แล้วไปดูห้องโทรเลข เห็นมีแต่เครื่องโทรเลขเสียเป็นกอง แล้วลงไปชั้นล่างดูห้องไว้เงินซึ่งกั้นกรงเหล็กสกัดไว้ ให้ทหารรักษาอยู่นอกกรง แล้ว

ไปดูที่ตีตราสแตมป์ในหนังสือสำคัญสัญญาต่าง ๆ ใช้เครื่องวัดด้วยมือคลึงชาดเสร็จในตัว เขาว่าประโยชน์ค่าตีตรานี้เป็นที่สองรองภาษีผี่น ออฟพีศ์อื่น ๆ ยังจะทำติดต่อไปอีก ที่นี่ยังตั้งค้างไว้ ด้านหุ้มกลองด้านหนึ่งไม่ได้ถือปูน

ขึ้นรถไปกับมิสเตอร์สกินเนอดูเตาน์ฮอลล์ที่ทำใหม่ภายหลังที่มาคราวก่อน เตาน์ฮอลล์นี้อยู่ริมประตูบ้านที่ไปอยู่ที่เดียว เป็นปลายสนามหญ้าสำหรับเมือง ได้ขึ้นไปดูชั้นบนเห็นมีฉากโรงละคอนแลระย้าแก้วกับเก้าอี้เป็นอันมาก ดูกว้างขวางกว่าเตาน์ฮอลล์เก่า ออกจากเตาฮอลล์ไปดูเคาเวอนเมนต์เฮาส์ ซึ่งทำใหม่ใกล้ไปข้างเขาห่างจากนี่ ๔ ไมล์ เขาว่าซึ่งไปทำที่นั้นเพราะประสงค์จะให้ได้สนามแข่งม้าอยู่น่าบ้าน แลใกล้โรงทหารที่เรียกว่าสิปายไลน์ด้วย ที่ซึ่งทำบ้านนั้นเป็นสวนมะพร้าว ตัดต้นมพร้าวลงแต่เฉพาะที่เป็นตัวติกติกนั้นพึ่งแล้วใหม่ ๆ ถนนทางที่จะเข้าบ้านก็ยังกำลังทำ ที่ดินในบ้านยังไม่ได้ทำอะไรเลย ติกไม่สู้ใหญ่นัก ด้านน่ามีเฉลียงโถงมีห้องรับแขกใหญ่ ต่อเข้าไปข้างในเป็นหลังยาวกั้นห้องสองข้าง มีห้องอยู่ได้สักข้างละสามห้อง ด้านหลังเป็นเฉลียงโถงหันไปหาเขาตั้งกล้องใหญ่ สำหรับดูชิคแนลบนเขา เครื่องตกแต่งก็ยังเบาบางเพราะเป็นแรกมาอยู่ มีห้องเล็กเป็นออฟพีศ์สำหรับบ้าน เมื่อไปถึงเขานำแผนที่ซึ่งคิดกะจะทำทางรถไฟ ตั้งแต่เมืองบีนังลงไปถึงสิงคโปร์บรรจบกับทางซึ่งมีอยู่แล้วเดี๋ยวนี้ ที่ไตเผงแลที่กวาลาตุมปอร์ ทางจะออกจากบีนังนี้ประสงค์จะข้ามแดนเมืองไทรในที่กุเต็มออกไปต่อแดน

เประที่คดองสะดามา "พัด" ในเรื่องนี้ที่จะให้ตกลงเปนพื้น เวลาที่ไปนั้น พบกับตันเรือรบวิลันดาคนหนึ่งกับกงซุลวิลันดา แดมิสเตอร์เบิชมายิสเตร์ต์ผู้ใหญ่กับเมีย สองคนข้างหลังนี้อยู่ในเรือนนั้นด้วยเสียงน้ำชา (ซึ่งดูเปนการใหญ่ยากอย่างยิ่งของฝรั่งอย่างหนึ่ง) แล้วขึ้นรถตามไปพบกระบวรข้างในกลับมาจากสวนเชิงเขา ขากลับแวะที่สวนแห่งหนึ่งเปนปับลิกการ์เดน มีสวิตซแบกแรดเวอยู่ในนั้น เวลาที่ไปกำลังพลบว่างคนได้ขึ้นลองเล่น ถูกชอบเปนที่สุด ในพื้นสวนนั้นเปนแต่เรื่องปลูกหญ้า ต้นไม้เกือบจะบอกว่าไม่มีอะไรได้นอกจากต้นตั้นทมชะบา กับดอกเหลืองๆที่เรียกว่าบานบุรี เปนแต่วางท่าดีหน่อยหนึ่งเท่านั้น

วันที่ ๒๐ ลงเรืออุไทยราชกิจที่น่าบ้าน พระยาไทรป่วยเปนไข้ตะครั่นตะครอมาตั้งแต่เมืองไทรแล้ว แต่ว่าไม่รับเลยจนมาถึงนี่ก็ยังต้อมาทุกวันไม่ได้ขาด ที่บ้านมีสองแห่ง คือบ้านเดิมของเจ้าพระยาไทรแห่งหนึ่ง ซื้อบ้านพระยาเกไดศวรินทร์อีกแห่งหนึ่งก็ไม่ไปอยู่มาเช่าโฮเต็ลอยู่ในที่ใกล้ วันนี้เปนวันจะไปกวาลามุดา มาเตรียมตามเสด็จ แต่ตัวร้อนจัดมากต้องไล่กันเปนหลายครั้งจึงได้ยอมไปพระยาสุรพลมาลงเรือไปด้วยแทน แล่นตรงไปประมาณสักสองชั่วโมงถึงปากอ่าว มีเรือพายลำละ ๑๖—๑๗ คนขึ้นไปหา ๓๐ คน ปักธงช้างท้ายเรือออกมารับสิบสองลำ มีกรุยขาวกรุยดำตามร่องเรือเข้าได้โดยสดวก ที่ริมทเลแลริมคลองทั้งสองฟากน้ำคือฝ่ายเราแดฝ่ายอังกฤษมีต้นมะพร้าวเต็มตลอด แลมีบ้านเรือนผู้คนไล่เลี่ยเสมอ

กัน ต่อเข้าไปข้างในฟากข้างกวาลามุดา มีต้มมะพร้าวติดเนื่องกัน เข้าไปจนถึงหมู่บ้านใหญ่ ฝ่ายอังกฤษมีที่ว่างเปนหย่อม ๆ ที่ตรงท่าขึ้นบ้านกวาลามุดาข้ามมีโรงเลื่อยหลายโรง สำหรับรับไม้ข้างฝ่ายเมืองไทรไปเลื่อย ในเวลานั้นน้ำเหนือหลากมา ตะพานที่ทำไว้รับเกือบจะจมน้ำที่เดียว ที่ตะพานนั้นทำมีหลังคาตกแต่งด้วยต้นไม้ใบไม้แดงงาม ตามทางก็รายเสาปักธงตลอด ใช้ธงช้างทั้งสิ้น มีทหารซิกรับ ๒๔ คน จีนลูกค้าแต่งตัวอย่างผู้ดีคอยรับประมาณ ๑๒ คน ถนนนั้นเปนสองแยก แยกหนึ่งไปบ้านพระยาเกไดแล้วไปถึงตำบลมะระโบ ซึ่งเปนเมืองเก่าของเมืองไทรตั้งอยู่ในลำน้ำอันหนึ่งชื่ออย่างเดียวกัน ทาง ๕ ไมล์ ถนนแยกข้างขวามือไปลงคลองซึ่งขวางอยู่ในระหว่างแม่น้ำมะระโบกับแม่น้ำกวาลามุดา เรียกว่าสุไงตรุส เรือเดิรไปมาได้ แต่ปากคลองนี้อ้อมคดไปออกเหนือหมู่บ้านขึ้นไป ปลายถนนนี้จึงได้ตกคลอง ตามริมข้างถนนเปนตึกตลาดทั้งสองแยก แน่นหนากว่าตลาดจีนเมืองตานีมาก ลงเรือที่ตะพานข้ามคลองไปขึ้นที่พักซึ่งทำไว้สำหรับเจ้านายออกมาตรวจการ ในเวลาข้ามน้ำนี้มีพยุจัดมืดมัวฝนตกมาก เมื่อไปขึ้นที่พักนั้นแล้วจึงไม่ได้ไปเที่ยวข้างไหนต่อไปได้ พระยาสุรพลนำอับดุลรามันซึ่งเปนกรมการรักษาตำบลนี้มาแต่ครั้งเจ้าพระยาไทรมาหา แลได้สนทนากับพระยาสุรพลด้วยเรื่องที่ตำบลนี้ เขาว่าที่นาตำบลกวาลามุดาเปนที่ดีกว่าตำบลไปรซึ่งเรียกว่าโปรวินศ์เวลเลสลี่ บูเกตมาเรียมซึ่งอยู่ติดต่อกันไป แลเห็นเหมือนตั้งอยู่ที่ปากคลองนั้น มีคนอยู่ประมาณ ๓๐๐๐ เศษ ว่าที่แผ่นดินดีนัก

เดี๋ยวนี้ราคาซื้อขายกันถึงไร่ละ ๑๐๐—๒๐๐ เหรียญ เปนส่วนเปนนากุหนุงยะไรอีกตำบลหนึ่ง เมื่อแลดูเหมือนตั้งอยู่ริมฝั่งน้ำ ก็ว่าเปนที่มีฝรั่งขอร้องจ้องจดมาหลายครั้ง แต่เจ้าพระยาไทรไม่ยอมให้ ที่กวาลามุดานี้เปนที่ทำอิฐดี อิฐที่ทำเมืองบีนังแต่ที่ไปรสู้ไม่ได้ อิฐที่ใช้การก่อสร้างที่บีนังใช้ที่นี่มาก เมืองไทรเก็บภาษีเปนตัวอิฐ การก่อสร้างทั้งปวงใช้อิฐภาษีทั้งสิ้น นอกนั้นก็มีไม้ออกจากแม่น้ำมรโบมาก คนที่กวาลามุดาส่วนมากกว่าคนที่กอลาส์ตาร์แต่ที่อื่น ๆ ตลอดจนถึงที่ไปร เหตุว่าภาษีในเมืองไทรเก็บน้อยกว่าฝ่ายอังกฤษ แต่คนที่กอลาส์ตาร์ต้องเกณฑ์ใช้การซ้ำอีกด้วย จึ่งเปนการหนักกว่าคนในเขตรแดนอังกฤษ แต่คนที่กวาลามุดาเสียภาษีน้อยเท่าที่กอลาส์ตาร์ แต่ไม่ต้องเกณฑ์ทำการอันใดนอกจากเกณฑ์ลาดตระเวน ฤๅเกณฑ์ให้เปนกำลังแก่อับดุลรามันเดือนละ ๓๐ คน จึ่งเปนอันเบากว่าที่คนในเขตรแดนอังกฤษ เพราะฉนั้นคนที่กวาลามุดาจึ่งแน่นหนามากกว่าคนในที่ของอังกฤษ ผลประโยชน์ที่อับดุลรามันได้ คืออะเส่ตัมบังเรียกค่าคนข้ามแดนจะเปนคนละสองเซ็นต์ฤๅสามเซ็นต์จำไม่ได้ถนัด อะเส่ตัมบังนี้เรียกทั้งสองฝ่าย คืออังกฤษก็เรียกด้วยเหมือนกัน ค่าเรือจ้างต่างหาก แต่ได้ค่าภาษีปลาได้ค่าคนจ่าย ส่วนโปลิศที่รักษาการแลคนตีกระเชียงเรือลาดตระเวนมีเงินเดือนต่างหาก ช่องที่จะมีเสียงได้อยู่ในตำบลกวาลามุดานี้อย่างเดียว แต่เรื่องว่าความ ถ้าว่าความเปนยุติธรรมอยู่แล้ว การอื่น ๆ ก็เปนไม่ต้องกลัวอันใด สินค้าที่ลงตามลำน้ำกวาลามุดาก็มีมาก ด้วยปลายน้ำขึ้นไปถึงเขตรเมืองรามัน

ที่ตำบลหนึ่งเรียกว่าแม่น้างกระดาเบา เปนทางร่วมแดนส่งขดาดานี้ รามันเประต่อเมืองไทร โจรผู้ร้ายชุมอย่างยิ่ง ผู้ร้ายลักกระบือเปนพื้น โคกระบือเดิรทางนั้นต้องเสียภาษีทุก ๆ เมือง เดียวนี้ได้จัดโปลิศขึ้นไปรักษาตำบลปะไตไปรอีกแห่งหนึ่ง เปนบ้านตำบลใหญ่ เพราะเปนที่รับสินค้ามาแต่เมืองดานี้ คือยางไม้ดีบุกหวายเปนต้น

ที่เรือนที่พักนี้ตกแต่งอย่างรับฝรั่งได้ ขนเครื่องฟอนิเชอเก้าอี้มาจากเมืองไทร จัดโต๊ะที่เลี้ยงเจ้านายชั้นบน ที่เลี้ยงขุนนางชั้นต่าง ได้ให้พระยาสุรพดนั่งโต๊ะด้วย เลี้ยงแล้วเวลาบ่าย ๓ โมง ลงเรือไปออกปากคลองตรุดขึ้นที่บันไดศิลาฝั่งข้างอังกฤษเรียกว่าปะระมาดัง บันดาหะริมโรงฝากระดานเปนที่เก็บค่าธรรมเนียม แลที่โปลิศอยู่สองหลัง มีคนขาวยืนดูอยู่สองคน พวกมลายูล้อมมุงอยู่เปนอันมาก ในที่นั้นมีคนแก่มายืนอยู่ด้วยคนหนึ่ง ถามก็ไม่ได้ความว่าเปนผู้ใด ด้วยพระยาสุรพดไม่ได้ลงเรือมาด้วย รายามุดาซึ่งมารับทางบกก็พึ่งมาถึงด้วยหนทางฝนตกมาลำบาก ต่อขึ้นรถแล้วจึ่งทราบว่าผู้นั้นเปนพ่อตาพระยาสุรพด เปนปังอุดูนายอำเภอแลผู้ควบคุมคนหมวดหนึ่งในแขวงโปรวินศ์แวลเลสลีนั้น เอารายามุดาขึ้นรถมาด้วย รายามุดาคนนี้ไว้กิริยายังเปนเด็ก การงารอันใดก็ยังไม่ได้ทำ แต่เปนคนพูดจาตรง ๆ พูดอังกฤษพอไปได้ สนทนากันไม่ต้องมีล่าม ดูอัธยาศรัยเปนคนดีน่าเอ็นดูมากอยู่

ทางที่มาในแดนอังกฤษถนนกว้างเพียงสามวาไว้หญ้างอกขึ้นสองข้าง เหลือที่ตรงกลางอยู่ในศักเจ็ดศอกแปดศอกถมศิลาแขง ที่ใช้

ทางแคบเพราะที่เหล่านี้ใช้รถสองล้อทั้งสิ้น รถเช่นนี้มีหลายคัน ตามข้างทางที่มาก็เป็นสวนมพร้าวฟากข้างริมทเล ฟากข้างในเป็นทุ่งนา บ้านเรือนคนรายไปในหมู่สวนมพร้าว นาน ๆ ก็ไปเจอบ้านหมู่ใหญ่ เป็นตลาดหลังคาจากแถวยาวบ้าง เป็นตึกแถวบ้าง ถ้าเป็นที่ตำบลหมู่บ้านใหญ่เช่นนี้ก็มีโรงโปลิศประจำอยู่เป็นโรงฝากระดานทาสี่ หลังเดียวบ้างสองหลังบ้างตามตำบลใหญ่ตำบลเล็ก แลมีโรงเรียนฝากระ-ดานสามห้องฤๅห้าห้องราย ๆ ไป วันนี้พบสักห้าโรงหกโรง คอเวอน-เมนต์ออกเงินให้ทำเป็นกำหนดโรงละ ๑๒๐๐ เหรียญ แลเสียเงินเดือนให้ครูสอนหนังสือมลายูอย่างเดียว แต่มิศเตอรสกินเนอว่าเห็นแพงไป แลทำขึ้นก็ไม่ใคร่จะถูกใจของครูแลถูกศิษย์ที่มาเรียน ว่าเดี๋ยวนี้จะคิดถดราคาให้น้อยลงแลให้ทำเองตามชอบใจ ดูบ้านเมืองเขาอยู่ข้างแน่นหนามาก มีจีนน้อยมลายูมาก ทางที่มานี้บัดลงไปข้างชายทเล ต้องเปลี่ยนม้าพักหนึ่ง ต่อมาข้างปลายผ่านเข้าไปในกลางสวนมพร้าว เพราะที่จะลงใกล้ทเล ด้วยสวนมพร้าวมีอยู่ข้างริมทเล เมื่อจวนจะถึงท่าทางเลี้ยบลงไปแลเห็นทเลที่เดียว เดิมที่เรสิเดนต์เคาซิลเลอแนะนำจะให้ไปลงที่ท่าบัตเตอเวอค แต่เห็นจะเป็นเพราะเข้าใจกันว่ามีตะพาน เรือก็ไปจอดรับอยู่ที่ตะพาน รถก็พาไปที่ตะพาน ก็เข้าใจว่าเป็นบัตเตอเวอค ต่อภายหลังจึ่งได้ทราบว่าท่านั้นเรียกบากันตวนกะจิ มีโรงแถวบ้างตึกบ้างเป็นตลาด ที่ตะพานเป็นตะพานเหล็กมีหลังคาดูเรียบร้อยดีแต่เก่าคร่ำผุแล้ว ตั้งแต่ฝนตกแล้วไม่หยุดเลยมาจนตลอดทางรื้อน้อยรื้อใหญ่ รถม้าเดี๋ยวซึ่งตามมาภายหลังก็ไม่ทัน เมื่อลงจากรถมี ๕ คน ทั้งพระ-

ยาเทเวศร์ซึ่งนั่งมาบนที่สารถี แต่โปลิศเขาก็มีอัยยาศรัยดีช่วยไล่คนแหวกช่องให้ แต่มันช่างโจทย์กันเสียจริง ๆ ว่าคนไหน แหม่มฝรั่งสองคนกระซิบทายกันจนเราได้ยิน ตกลงเปนเบ็ดหมวกให้ พอลงไปถึงเรือรถข้างหลังจึงได้มา พระยาชลยุทธเปนผู้พาเรือกลับมาทางทเลว่าคลื่นใหญ่อย่างยิ่ง เรือสิบสองกระเชียงซึ่งตากมาถึงเสาเพดานหัก ถ้าเราไปช้าสักนิดหนึ่งคงจะถูกพยุเมื่อเข้าปากอ่าว กลับมาถึงบ้านเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ

วันนี้ผู้หญิงไปดูแต่งงารที่บ้านจีนแห่ง ๑ แล้วเวลาค่ำไปห้างจีนซึ่งติดอยู่กับห้างโกวานของพระยารัตนเศรษฐี ดูที่ห้างโกวานก่อน เพราะเปนที่ที่ได้ยินชื่อเสียงอยู่เสมอไม่ขาด การที่เลี่ยงมาไปห้างเล็กกลางคืนนี้ เพราะกลางวันมีพวกแขกดูมากนัก แลพวกจีนเหล่านี้เปนพวกพ้องฤๅอยู่ในความเกื้อหนุนของพระยารัตนเศรษฐีทั้งนั้น เจือเปนการรับเสด็จมากกว่าเปนการไปซื้อของ แต่ไปห้างจีนดูสนุกกว่าห้างฝรั่งมาก เพราะมีเรื่องชั้นเกเรเกนังหาเก่าหาดีไม่ได้

ที่ ๑๓ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้ ม.ร.ว. ศุภวัฒย์ เกษมสันต์ เข้าเฝ้าฯ ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน

พระราชหัตถเลขา

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

คราว ร.ศ. ๑๑๗

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

อ่าวเมืองนครศรีธรรมราช

วันที่ ๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗[๓๑]

ถึงท่านกลาง กรมหลวงเทวะวงศ์

ด้วยระยะทางที่ฉันได้ออกมาครั้งนี้ ได้ออกจากเมืองสมุทปราการเวลาค่ำมืดดื่นแดดมอ่อน ๆ วันที่ ๒๔ เวลาย่ำค่ำถึงเกาะพงันทอดที่อ่าวธารเสด็จคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเวลาเช้า ฉันไปดูลำธารที่พบใหม่โดยเรือกระเชียงเรือไฟเล็กลาก อ่าวนี้ถัดอ่าวเสด็จไปหน่อยหนึ่ง ต้องขึ้นเดินบกไปทาง ๒๐ เส้นจึงได้ถึงน้ำตก เดินขึ้นไปได้ตามริมลำธารอีก ๘ เส้น น้ำไม่สู้จะมากนัก แต่ยังดีกว่าธารประพาสหน่อยหนึ่ง จึงได้ให้ชื่อว่า ธารประเวศ จารึก จ, ป, ร, แลชื่อธารแล้วกลับมาขึ้นธารเสด็จ อาบน้ำที่น้ำตกชั้นล่าง เวลาบ่ายฝนตกหนัก ค่าที่ทำไว้ไม่พอที่จะบังฝนได้ จึงต้องกินเข้าทั้งกำดังฝน เปียกบ้างแห้งบ้าง แล้วกลับมาลงเรือ เวลาค่ำออกเรือจากที่นั้น

วันที่ ๒๖ เวลาบ่ายถึงเมืองสงขลา เวลาบ่ายพระยาเสนีณรงค์ฤทธิ์ รายามุดาเมืองไทร กับตนกูมหมัดบุตรพระยายุทธการโกศดพระยาปลิต มาคอยรับอยู่พร้อมด้วยข้าหลวงแลผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองสงขลาเมืองพัทลุง เวลาเย็นได้ขึ้นไปนมัสการพระเจดีย์แลดูศาลาซึ่งได้สร้างไว้ที่เขาตังกวน เขาตัดทางลงมาถึงริมทเล ขึ้นที่แหลมทราย ตรงไปเขาตังกวนแลแยกอ้อมเขาไปถึงเมืองอีกทางหนึ่ง แม่เล็กได้ไปเที่ยวตลาดในเวลาเย็นวันนั้นโดยทางบกใช้รถม้า

วันที่ ๒๗ ได้ลงเรือกระเชียงไปขึ้นที่เมือง ดูออฟฟิศที่ว่าการเมือง แลศาลามณฑล ศาลอำเภอ ซึ่งได้ตั้งในที่จวนเก่า ได้ฟังอ่านคำพิพากษาแล้วจึงไปพักที่ ๆ อยู่ข้าหลวงเทศาภิบาล (๑) เวลาบ่ายไปดูถนนตลาด แลวัดมัชฌิมาวาสซึ่งพระรัตนมุนี (๒) เจ้าคณะมณฑลพึ่งมาถึงแลจะจำพรรษาอยู่วัดดอนแย้ มาคอยรับอยู่ในที่นั้นด้วย แล้วขึ้นรถไปดูถนนรอบกำแพงเมือง ซึ่งได้ทำขึ้นภายหลังฉนักฉบับจากยาวา ปลูกต้นไม้ริมทางแล้วเสร็จพอใช้ได้ยังไม่สู้แข็ง เวลาเย็นมีพยุฝน ต้องพักอยู่ที่บ้านพระยาวิเชียรคีรี (๓) จนส่งบแล้วจึงได้กลับลงเรือ การทั้งปวง

---

(๑) พระยาสุขุมนัยวินิต (คือเจ้าพระยายมราช ปั้น สุขุม) เปนข้าหลวงเทศาภิบาล

(๒) พระรัตนมุนี (แก้ว) วัดประยุรวงศ์ ต่อมาได้เปนที่พระเทพมุนี แล้วเลื่อนเปนพระธรรมเจดีย์มาอยู่วัดพระเชตุพน

(๓) พระยาวิเชียรคีรี (ชม ณสงขลา)

ในเมืองสงขลาแลเห็นปรากฏได้ว่าจำเริญดีขึ้นทุกสิ่ง

วันที่ ๒๔ ได้ขึ้นม้าไปส่วนพระยาวิเชียรคิรีที่น่าเขาเทวดา(๑) ระยะทาง ๒๐๐ เส้น ทางนี้เป็นต้นทางที่จะไปเมืองไทร เปนทางที่ยังเรียบร้อยดี ไปแยกถัดคลองลำโรงไปหน่อยหนึ่ง ทางข้างขวาไปเมืองไทร แต่ว่าทางนี้มีที่พรุหล่ม ซึ่งตัดถนนข้ามไปแต่เดิม ทางจึงได้เลี่ยงอยู่ตอนหนึ่ง แยกข้างซ้ายเปนทางที่ไปส่วนพระยาวิเชียรคิรี ปลายถนนนี้หมดอยู่เพียงน่าส่วน ต่อไปก็เปนทางเดิรไปเมืองแขกมลายูฝั่งตวันออก ในที่ส่วนนี้ปลูกมพร้าวแลเปนที่หองซุ้ยฝั่งศพแลอัฐิ พักอยู่จนเวลาบ่ายจึงได้กลับ เวลาค่ำออกเรือ

วันที่ ๒๕ เวลาเช้า ถึงที่ทอดน่าเมืองกลันตัน พระยากลันตันรายามุดา พระรัษฎาธิบดีบุตร ลงมา ได้ให้สัญญาบัตรพระยากลันตันเปนพระยาเดชานุชิตจางวาง รายามุดาเปนพระยาพิพิธภักดี พระยากลันตัน พระรัษฎาธิบดีบุตรเปนพระโยธีปฏิยุทธรายามุดา(๒) แล้วได้ขึ้นไปเมืองกลันตัน คราวนี้ที่ปากน้ำเบิดช่องใหม่ ระยะทางใกล้ขึ้นกว่าแต่ก่อน การรับรองที่เมืองกลันตัน จัดเรียบร้อยแข็งแรง

---

(๑) ส่วนนี้เรียกกันว่า "ส่วนศูน" แต่เจ้าของขนานนามว่า ส่วนวัฒณีวัน

(๒) การที่ทรงตั้งเปนจางวาง พวกมลายูถือว่าทรงตั้งเปนสุลต่าน เจ้าเมืองเปนแต่รายา จึงพอใจเปนจางวาง แต่คงว่าราชการเมืองอยู่นั่นเอง เปนประเพณีเช่นนี้มาถึง ๓ ชั่วคน

ดีย่งขึ้นไปกว่าแต่ก่อน ใช้เรือจอดแทนกรุยร่องน้ำ ปักธงขาวตั้งแต่ปากน้ำขึ้นไปตลอดจนถึงเมือง ถึง ๒๐๐ ตำเศษ เรือแห่แตตามก็มาก เปนจำนวนเรือเกณฑ์ถึงพันลำ ปลูกพลับพลากลางสนาม ในระหว่างด้านหลังพลับพลากับจวนเจ้าเมืองตั้งร้านขายผ้า ๔ แถวประมาณสัก ๒๐ ร้าน มีร้านของกินสายนอกอีกข้างละแถว ตั้งเปนอย่างร้านบาซามลายู ฤๅชวา มีหลังคาแลปรำร่มตลอด ทางปูด้วยผ้า ญาติพี่น้องทั้งหญิง ชาย ดู สมัครสมานพรักพร้อมกันต้อนรับเลี้ยงดูสนิทสนม เหมือนอย่างหัวเมืองไทย ๆ เวลาบ่ายกลับลงมา มีพยุแลฝนตั้งเมื่อจวนจะถึงปากอ่าว จึงได้ขึ้นพักอยู่บนที่พักซึ่งพระยากลันตันลงมาคอยรับอยู่ที่ปากน้ำนั้น จนฝนหายจึงได้กลับลงมาเรือ ออกเรือเวลาค่ำ

วันที่ ๓๐ เวลาเช้าถึงเมืองตรังกานู พระยาตรังกานูป่วยเปนเหน็บชาข้อเปลี้ยไป จึงให้ตนกูบัดซาแลตนกูอื่น ๆ ซึ่งเข้าไปกรุงเทพฯ ลงมารับในเรือ พระราชนิ์ขึ้นก่อนในเวลาเช้า เพื่อจะไม่ให้แดดร้อน เพราะถูกขึ้นด้วย พระยาตรังกานูรับที่ประตูเรือน เมื่อเลี้ยงน้ำชาแล้วจะไปเที่ยวตลาด ก็ให้พี่น้องบุตรภรรยาซึ่งไม่เคยออกนอกบ้านเลยนั้นตามไปด้วยจนตลอดเวลากลับ ฉันขึ้นต่อเวลา ๔ โมงเช้า มีเรือทอดต่อติดกันตลอดลำน้ำทั้ง ๒ ข้าง ตั้งแต่ปากอ่าวจนถึงน่าเมืองแลเรือตามเปนอันมาก พระยาตรังกานูให้บุตรชายคนใหญ่อายุ ๑๐ ขวบ กับญาติพี่น้องทั้งสิ้นลงมาคอยรับอยู่ที่ท่าน้ำ พระยาตรังกานูคอยรับอยู่ที่พื้นดินน่าบาไล (หอนั่ง) ดูอาการรูปร่างอ้วนพีบริบูรณ์แต่ปลกเปลี้ย

เดิรพื้นราบต้องถือไม้เท้าไปไม่ได้ไกล ต้องพยุงเข้าบ่าสองข้าง ก้าวขึ้นสูงไม่ได้เลย ต้องเข้าปีกดันขึ้นไป ได้ไต่ถามดูลักษณอาการทำนองกรมพระราชวังบวรวิไชย แต่เห็นจะยังไม่แก่ถึงกรมพระราชวัง คงจะมีเวลาหาย เพราะป่วยอยู่ครั้งนี้ ๒ เดือนพึ่งจะคลายขึ้น เมื่อนั่งที่บาไลในที่ประชุมคนหลายร้อยคนครู่หนึ่งแล้ว จึงได้ไปยังเรือนที่อยู่ซึ่งย้ายเข้าไปอยู่ริมกำแพงเมือง เรือนนี้พึ่งทำขึ้นใหม่หลังนอกเปนตึกลักษณเรียนกรุงเทพ ฯ แต่ข้างในเข้าไปยังเปนเรือนฝากระดานอย่างมลายู การตกแต่งเปนอย่างกรุงเทพ ฯ มีแขวนรูปภาพรูปถ่าย และในห้องนอนมีเตียง คริกครันขึ้นมาก การเลี้ยงก็มีเครื่องโต๊ะอย่างใหม่ ๆ ตลอดจนการแต่งเนื้อแต่งตัวเปนชั้นใหม่ชั้นเก่า พวกหนุ่ม ๆ เปนอย่างกรุงเทพ ฯ พวกแก่ ๆ คงแต่งตัวอยู่ตามเดิม แต่ออกมารับพร้อมกันหมดทั้งแก่ทั้งหนุ่มผิดกว่าแต่ก่อน เมื่อแต่ก่อนนั้นคนแก่ ๆ ไม่ใคร่ออก เมื่อเลี้ยงดูกันตามเคยแล้วก็กลับลงมาในเวลาเที่ยง พระยาตรังกานูมีความปราถนาจะเข้าไปกรุงเทพ ฯ เปนอย่างยิ่ง โดยจริงเพราะเคยสนุกและเปนที่ไว้ใจเสียแล้ว ถ้าจะเทียบกับเมื่อคราวกลับจากยาวาและครั้งนี้ ก็ผิดไกลกันเปนอันมาก ครั้งนี้ดูสนิทสนมไม่ผิดกันกับเมื่องกลันตัน

เวลาบ่ายออกจากเมืองตรังกานูมาทอดที่เกาะริดัง เวลาเย็นขึ้นหาด ครั้นเวลา ๔ ทุ่มออกเรือจากเกาะริดัง

วันที่ ๑ เดือนกรกฎาคม เวลาเที่ยงถึงบางนราแขวงเมืองสายบุรี หลวงพรหมภักดี ข้าหลวง พระยาหนอง ก พระยาสาย พระ

พิพิธภักดี ผู้ช่วยเมืองตานี พระโยธานุประดิษฐ ผู้ช่วยเมืองยะหริ่ง กับข้าหลวงประจำเมืองแขกลงมาหาในเรือ เวลาบ่ายขึ้นบก เขาตั้งพลับพลาไว้เหมือนหมู่บ้าน พระยายะหริ่ง พระยายะลา พระยาระแงะ หลวงจันคณานุรักษ์เมืองตานีคอยรับอยู่ในที่นั้น ที่ตำบลบางนราเป็นภาคภูมิดีมาก เมื่อเข้าช่องปากน้ำไปนิดเดียวก็ถึงลำน้ำใหญ่ ซึ่งขึ้นไปได้ถึงเมืองกลันตันเมืองระแงะ หมู่บ้านใหญ่ที่ตรงปากช่องมีเรือนแลสวนมะพร้าว จำนวนคนในที่นั้นถึงพันเศษ ต่อขึ้นไปข้างเหนือน้ำก็มีบ้านเรือนรายไป มีต้นมพร้าวมาก พระยาสายและพวกเมืองสายได้ตั้งโรงจักรทำแป้งมันสำโรงในที่นี้ มีเรือเมล์สิงคโปร์มาทอดอยู่ลำหนึ่ง รับบันทุกเบ็ดไก่โคปลามพร้าว และเรือใบขนาดใหญ่ ๆ หลายลำ สินค้าออกจากที่นี่มาก สังเกตดูว่าไชยภูมิดีกว่าตำบลตุลุบัน ซึ่งพระยาสายลงมาตั้งอยู่เป็นเมืองใหม่นั้น เวลาค่ำออกเรือจากบางนรา

วันที่ ๒ เวลาเที่ยงจึงมาจอดในที่นี้ บันดาคนที่มาทั้งปวงมีความสุขสบายดี กำหนดจะได้ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชในเวลาพรุ่งนี้ ค้างอยู่ ๔ คืนแล้วจึงจะได้ไปเมืองหลังสวนและเมืองชุมพร จะกลับถึงกรุงเทพ ฯ ตามกำหนดเดิม ขอให้เธอนำข่าวทั้งนี้ แจ้งให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายน่าฝ่ายในทราบด้วย

สยามินทร์

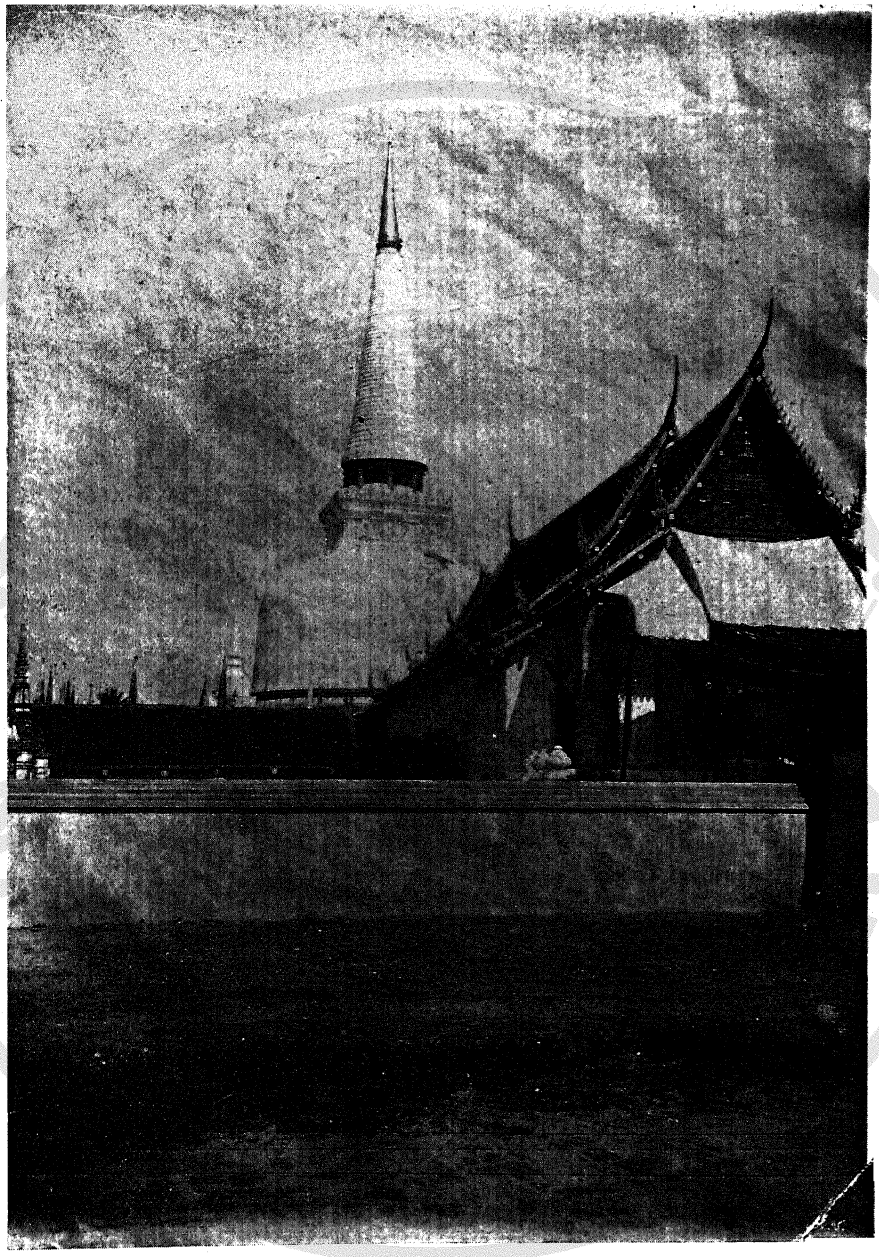

พระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๒

เมื่องหลังส่วน

วันที่ ๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ถึง ท่านกลางและกรมหลวงเทวะวงศ์

ด้วยตั้งแต่ที่ได้จดหมายเข้าไปครั้งก่อนจากปากอ่าวเมืองนครศรีธรรมราชแล้วนั้น ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๓ กรกฎาคม ได้ลงเรือกระเชียงไปเข้าทางปากกะพูน ปากนี้อยู่เหนือปากพญา เรือเข้าทอดได้ใกล้กว่าและไปในลำคลองซึ่งมีน้ำลึก ไม่ไกลเหมือนทางปากพญา ขึ้นที่บ้านกะพูนเดิรไปโดยถนนซึ่งพระยาสุขุมนัย วินิตตัดใหม่ไปบรรจบถนนสายโทรเลข ซึ่งได้ตกแต่งขึ้นกว้างขวางเรียบร้อย ถ้าไปขึ้นท่าแพในเข้าไป ตรงทางสายโทรเลขทางสั้นเข้าไปอีก ๕๐ เส้น ฉันได้ขึ้นที่บ้านปากกะพูนทาง ๒๗๐ เส้น ถึงที่พักต้นประดู่น่าเมือง ตั้งแต่ขึ้นบกไปก็ได้เห็นแปลกไปกว่าแต่ก่อน ถนนหนทางและเรือนร้านริมถนนซึ่งได้ร้อยเรียงเข้าไปบางแห่ง ตลาดท่าวังก็ดูสนุกสนานขึ้น ตพานข้ามคลองเปนตพานทำใหม่ของถาวร ได้พักอยู่ที่ใต้ต้นประดู่ซึ่งตกแต่งเปนพลับพลาเวลาบ่ายได้เข้าไปนมัสการพระมหาธาตุ มีการเวียนเทียนสมโภชถวายพุ่มและถวายเทียนร้อยถวายไตรพระครูฐานานุกรม ๓๐ รูป แล้วสวดมนต์มีตะคอนของราษฎรเรียรายกัน จุดดอกไม้เพลิง รุ่งขึ้นวัน

ที่ ๔ มีโนราห์ที่พลับพลาและฟังพระสงฆ์สวดภาณยักษ์ซึ่งเป็นพิธีสำหรับเมือง สวดทำนองเดียวกันกับที่กรุงเทพ ฯ แปลกกันแต่ที่มีที่ลงเล็กน้อยน่าฟังดี ฉันสั่งให้ห่มผ้าพระมหาธาตุ พวกราษฎรพากันมีใจยินดีด้วย ตั้งกระบวรแห่แต่ตลาดท่าวังผ่านน่าพลับพลา ผ้าที่ห่มนั้นเป็นผ้าแดง ๗๐ พับเพลาะต่อกัน และทำเป็นหัวมังกรต่อข้างต้นผ้า ผืนผ้านั้นคลี่ยาว ผู้ที่ช่วยแห่ถือคลี่ไปบนศีรษะ เป็นธรรมเนียมเขาต้องแห่เช่นนี้ทุกปี เวลาบ่ายฉันเข้าไปในเมืองฟังชำระความ ศาลเมืองซึ่งตั้งอยู่ที่โรงพิธีเก่าในจวน (ฤาในวัง) และนมัสการพระพุทธสิหิงค์ แล้วไปวัด ตั้งพระมหาม่วงเปรียญ ๔ ประโยคซึ่งแปลงเป็นธรรมยุติกา เป็นพระศิริธรรมมุนีราชาคณะ(๑)พระครูเทพมุนีน่าที่รักษาพระมหาธาตุเป็นพระครูเทพมุนีศรีสุวรรณฤาภิบาล นิตยภัตร ๖ บาท พระ ๒ รูปนี้ มีคุณวุฒิต่างกัน พระศิริธรรมมุนี เป็นผู้รู้ยิ่งกว่าผู้อื่น เป็นที่ปฤกษาหารือของพระรัตนมุนีเจ้าคณะมณฑล และพระสงฆ์กรมการราษฎรทั้งสิ้นได้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดท่าโพธิ์ มีนักเรียนมากร้องขับสรภัญญซึ่งเธอแต่งขึ้นเอง มีอัธยาศรัยเรียบร้อยดีมาก พระครูเทพมุนี (ปาน) เป็นพระธรรมยุติกาชั้นเก่าในเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งธรรมยุติกาทุกวันนี้ไม่รับเข้าพวก แต่มีคุณวิเศษในการที่ตั้งใจปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุมีความสามารถเป็นอัศจรรย์ เปิดเรี่ยรายตลอดทุกหัวเมืองในแหลมมลายู

---

(๑) ต่อมาได้เลื่อนที่เป็นพระเทพกวี พระธรรมโกษาจารย์ เดี๋ยวนี้เป็นพระรัตนธัชมุนี

พระพุทธสิหิงค์ เมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

มลายูจนเมืองแขกและเมืองสิงคโปร์ บีนัง ทำการมา ๔ ปี ได้เงินกว่า ๔๐๐๐๐ บาท ราษฎรที่ไม่มีเงินก็มาทำด้วยกำลังแรง มีคนที่มาทำการอยู่เสมอถึงพันเศษ ตั้งแต่รับเลื่อยไม้โซดกปูนทำการเบ็ดเสร็จไม่ได้เลี่ยค่าจ้างเลย มีแต่ได้กินอาหาร ๓ เวลา อาหารนั้นก็ไม่ได้ลงทุนซื้อ คนที่มาทำงารฤๅที่มีใจศรัทธาเข้าเรี่ยรายหาของส่งตามแต่จะมีอันใด พระครูนั้นตั้งกงษ์ไว้สำหรับรับ และมีผู้มารับช่วยทำครัวเลี้ยงคนได้ถึงวันละพันเศษทั้งพระสงฆ์ตามแต่ผู้ใดจะมากิน งารที่ในเขตรพระมหาธาตุได้ปฏิสังขรณ์แล้วไปเปนอันมาก คือกำแพงชั้นนอกพระระเบียงพาไลรอบพระเจดีย์ที่เรียกว่าทับกระเษตร วิหารธรรมศาลา วิหารพระม้า วิหารเขียน บีดทองพระพุทธรูปแล้วไปเปนอันมาก พื้นลานวัดแผ้วถางเตียนโล่งตลอด เมื่อรู้ว่าฉันจะมานี้ ทำพลับพลารับเปนตรีมุขเครื่องไม้จริงมุงกระเบื้อง ช่อฟ้าน่าบรรณ์ประดับกระจก เมื่อได้เห็นการที่ทำและได้เห็นคนที่มีใจเอื้อมใส่มาทำงาร และความนับถือเชื่อฟังพระครูเทพมุนี ก็เปนที่น่าพิศวงไม่มีพระรูปใดรูปหนึ่งจะทำได้เหมือนในกรุงเทพ ฯ แต่ไม่มีอาการที่อวดคุณวิเศษในทางเวทมนต์อย่างหนึ่งอย่างใดเลย ผู้ที่มาทำการก็ทำด้วยความตั้งใจจะเอาบุญและด้วยความพอใจในความคิดกะการงาร และบังคับบัญชาของพระครู ที่เปนข้อสำคัญนั้น ไม่ปรากฏว่าพระครูนั้นคิดเพื่อประโยชน์ตนเลยเปนคนแขงงารอย่างยิ่ง เมื่อตั้งตำแหน่งแล้วได้ยกเครื่องบนทับกระเษตรด้านตวันตก ซึ่งทำด้วยเงินที่พระราชินีส่งออกมาให้ทำการในพระมหาธาตุแต่ก่อนนั้น แล้วไปดูที่เก็บเสบียงอาหารและครัวที่เลี้ยงคนมีโรง

ถึง ๗–๘ โรง เต็มไปด้วยเข้าปลาพริกกะปิและผลไม้ ของซึ่งจะใช้ในการครัว บรรดาเครื่องบริโภคซึ่งจะหาได้ในเมืองนครย่อมมีอยู่ในนั้นทั้งสิ้น มีเข้าที่ประจำอยู่ถึงร้อยเกวียน เวลาค่ำกลับมาพลับพลาดูละคอนซึ่งเล่นอย่างละคอนกรุงเทพ ฯ แต่ร้องกัดพิณพาทย์กัดดังกร่อย ๆ ทั้งสิ้น เขาเรียกกันว่าละคอนวิก เล่น ๒ โรงออกแข่ง ๆ กัน เหมือนอย่างที่ในกรุงเทพ ฯ เพราะเจ้าของเป็นภรรยาพระศิริธรรมบริรักษ์ทั้ง ๒ คน (๑)

วันที่ ๕ เวลาเช้าขึ้นช้างไปสวนมังคุด ทางประมาณ ๒๘๐ เส้น ที่สวนนั้นน่าที่จะเรียกว่า ป่ามังคุด เพราะการที่ทำนั้นถางที่แล้วปลูกมังคุดทั้งไว้ เมื่อถึงรดูก็ไปเก็บ ไม่ได้รักษา สวนเช่นนี้มีมากจนตลอดถึงชายเขา มีทางเฉพาะช้างเดิร ต้นไม้ร่มชิดล้วนแต่มังคุดทั้งสิ้น สูง ๗) วาก็มี แต่เป็นเวลาที่มีผลอ่อน เวลาบ่ายกลับมีละคอนวิกอีกโรงหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๖ เวลาบ่ายเข้าไปดูศรางซึ่งตั้งไว้ในป้อมมุมเมืองตวันออกเฉียงเหนือ แล้วไปตามถนนในกำแพง ซึ่งฉายเชิงเทินลงมา กำแพงด้านนี้ชำรุดรื้อลงมาเหลือไว้แต่ต่ำ ๆ ทางยาวตามกำแพงเมือง ๕๐ เส้น เป็นถนนกว้างใหญ่และแข็งพอใช้ได้ แล้วไปแวะดูพระมหาธาตุเจดูการซึ่งได้คิดว่าจะปฏิสังขรณ์ แล้วกลับมาแวะที่บ่าเลมาะนอกเมือง

---

(๑) ชื่อพิณคน ๑ ชื่อทรัพย์คน ๑ พระศิริธรรมบริรักษ์ (ถัด ณนคร) สามีถึงแก่กรรมแล้วในเวลานั้น

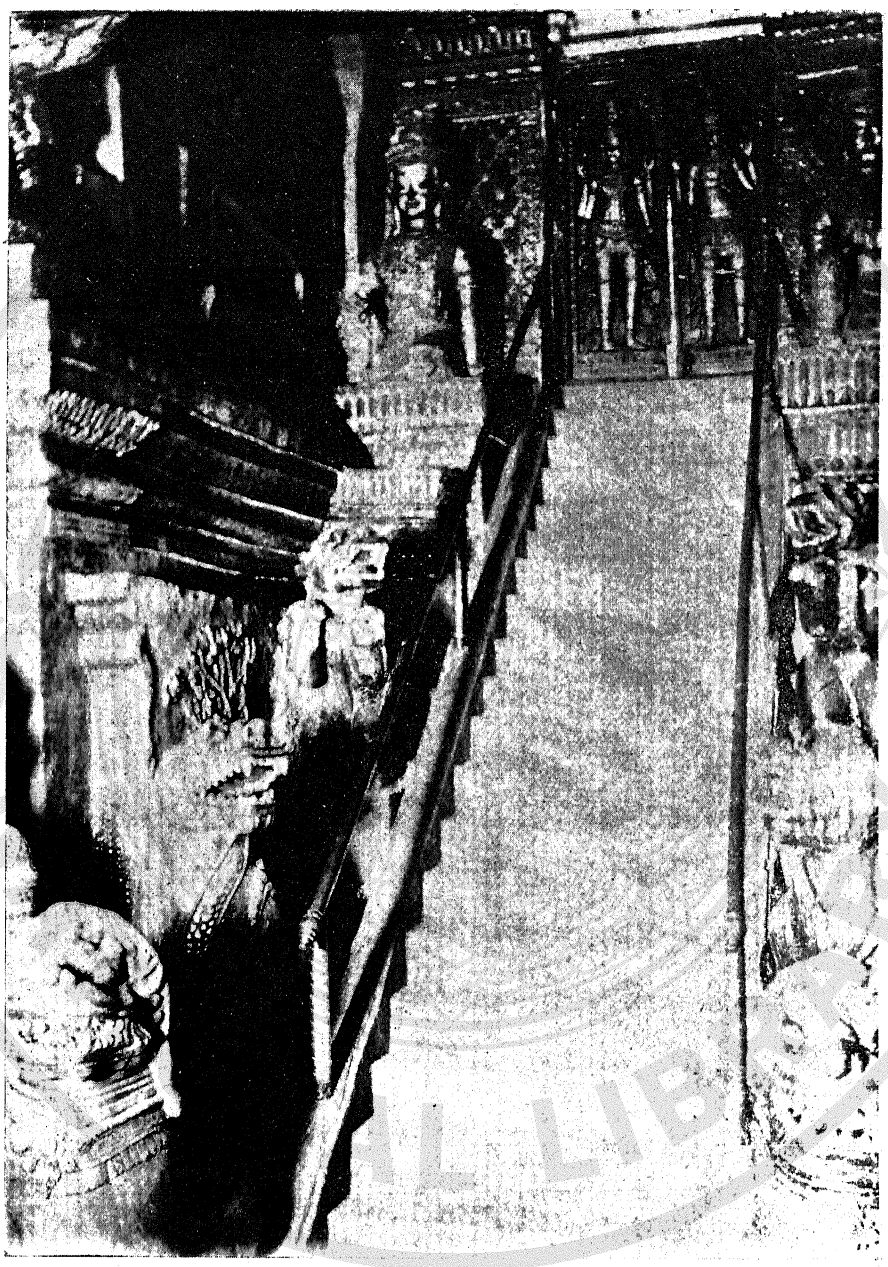

ทางขึ้นชั้นทักษิณพระธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

ซึ่งเปนที่งามดีโดยธรรมดาเอง ได้ให้ชื่อตำบลนั้นไว้ว่า สวนราชฤๅดี สำหรับเปนที่ประพาสต่อไปภายน่า กลับมาลงเรือที่ท่าแพ ออกมาถึงเรือมหาจักรีเวลา ๒ ทุ่ม ฉันได้คิดจะปฏิสังขรณ์พระเจดีย์แลวิหารสามจอม แลพระเจดีย์รายรอบพระมหาธาตุ ซึ่งเปนของเก่า ๑๒๖ องค์ เปน ๓ ขนาดฤๅ ๓ องค์เถา เจ้านายข้างน่าข้างในได้รับปฏิสังขรณ์คนละเถา พระราชินีได้สร้างศาลาแลบ่อน้ำที่ดงรักแห่ง ๑

เมืองนครศรีธรรมราช เปนไชยภูมิดีมาก พิเคราะห์ดูน่าที่จะจัดการอิริเกชั่นได้ ไม่เหมือนกันแท้แลไม่เท่าถึง แต่ทำนองเมืองอียิปต์ถ้ามีอินเยอเนียออกมาจัดการเห็นจะได้ประโยชน์มากขึ้น เวลา ๔ ทุ่มออกเรือ เวลาเช้าถึงเกาะพงัน ขึ้นไปสถักศักราชเดิมที่ จ, ป, ร, ที่ ๑ แล้วออกเรือมาถึงเมืองหลังสวน เวลาทุ่มครึ่ง

วันที่ ๗ เวลาเช้าออกเรือไปทอดที่เกาะลังกาจิ๋ว ขึ้นดูรังนกที่ถ้ำน้ำบีที่ล่าไปกว่าทุกปี ลูกนกยังอ่อนอยู่ ได้สถัก จ, ป, ร, ไว้แห่งหนึ่ง มีศักราชสองแถวคือ ๑๐๘ แล ๑๑๗ แล้วออกเรือมาถึงเมืองหลังสวน เวลาบ่ายลงเรือกระเช้ยงเรือไฟลาก มาขึ้นที่บางยี่โรขึ้นช้างมาที่บ้านพระยาจรูญพักอยู่ในที่นี้ น้ำเหนือพึ่งจะหลากลงมาผลไม้ยังอ่อนอยู่ทั้งสิ้น แม่เด็กหน้าบวมที่ได้ตาลงมา แต่ไม่เปนอะไรมาก คนทั้งปวงเปนปรกติเรียบร้อยทั้งสิ้น

พระราชหัตถเลขา

เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู

ศราว ร, ศ, ๑๒๐

ประกาศ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การที่จะเสด็จพระราชดำเนิรประพาสเมืองสิงคโปร์ ในการส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งจะเสด็จกลับไปเล่าเรียนวิชาณประเทศเยอรมนีนั้น กำหนดจะได้เสด็จพระราชดำเนิรจากกรุงเทพมหานคร ณวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ประมาณเวลากว่าจะเสด็จกลับคืนกรุงเทพมหานคร ราวสัก ๑๕ ราตรี การเสด็จพระราชดำเนิรครั้งนี้นับว่าหลายวันอยู่ แต่เมื่องที่จะเสด็จพระราชดำเนิรประพาสนั้น ถึงเปนเมืองนอกพระราชอาณาเขตรก็ดี แต่ก็ได้มีสายโทรเลขติดต่อกับกรุงเทพมหานครแล้ว ถ้ามีเหตุการณ์อันใดอันหนึ่งซึ่งเปนการสำคัญอันเปนพระราชกิจ ฤๅต้องเปนพระราชธุระอยู่นั้น ก็อาจจะกราบบังคมทูลพระกรุณา และรับพระราชทานกระแสพระบรมราชโองการได้ ตลอดเวลาในไม่ช้านัก

แต่กระนั้นแล้ว ยังมีพระบรมราชประสงค์อีกว่าจะไม่ให้ราชการ

(แบบที่ ๑) ตัวอย่างเครื่องยนต์เบนซินขนาดเล็ก ๕ แรงม้า

แผ่นดิน ซึ่งเคยทรงเป็นพระราชธุระอยู่เป็นนิจนั้น ต้องคั่งค้างลำเร็จช้าเวลาไป เพราะเหตุที่ไม่ได้ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้ได้เลย และทรงพระราชดำริห์เห็นว่า การเสด็จพระราชดำเนิรคราวนี้ ถึงเป็นการที่เสด็จประพาสน้อยวันก็ดี บางทีจะมีราชการแผ่นดินอยู่บ้าง บางอย่างที่ต้องทูลฉลอง เพื่อได้มีพระราชดำรัสสั่งเป็นสิทธิ์ขาดไปโดยฉับพลัน และการอันนั้นไม่พอที่จะต้องมีโทรเลขไปกราบบังคมทูลพระกรุณาให้เนิ่นช้าไป ไม่ทันท่วงทีของการที่จำเป็นจะกระทำให้สำเร็จแล้วไปได้ดังนี้

จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอำนาจในพระราชกิจที่จะรักษาพระนครในระหว่างเวลาเสด็จพระราชดำเนิร ดั่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอครั้งนี้ ไว้แก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ และให้ทรงเป็นประธานในที่ประชุมทั้งสองอย่างดังที่จะได้กล่าวต่อไป และให้ทรงบังคับบัญชาการทั้งปวงสิทธิ์ขาดทั่วไปพร้อมด้วยที่ประชุมทั้งสองอย่าง คืออย่าง ๑ ที่ประชุมผู้ดำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพ ฯ นั้นมีที่ปฤกษา ๒ คือ

๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์

๒ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดวงศ์

อย่าง ๒ ที่ประชุมเสนาบดีนั้น มีเสนาบดีผู้ที่อยู่รักษาพระนครรวมทั้งผู้เป็นประธานด้วยเป็น ๕ กับปลัดทูลฉลองผู้แทนเสนาบดีตาม

เสด็จพระราชดำเนิร ๕ รวม ๑๐ คือ(๑)

๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ และเปนประธานในที่ประชุม

๒ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล

๓ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

๔ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

๕ เจ้าพระยาเทเวศร์รวงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ

---

(๑) เสนาบดีซึ่งไปตามเสด็จ ๕ นั้นคือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิยากร เสนาบดีกระทรวงวัง ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลัง ๑ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ๑ ปลัดทูลฉลองผู้แทนเสนาบดีนั้น พระยาบำเรอภักดิ์ (เจิม อมาตยกุล) ภายหลังเปนพระยาเพ็ชรพิชัย พระยาเทพอรชุน (เจ็ก จารุจินดา) พระยาจักรปาณี (ลออ ไกรฤกษ์) เดี๋ยวนี้เปนเจ้าพระยามหิธร และพระยาศรีสุนทรโวหาร (กมล สาลักษณ) ซึ่งต่อมาได้เปนพระยาศรีภูริปรีชา เปนเลขานุการ

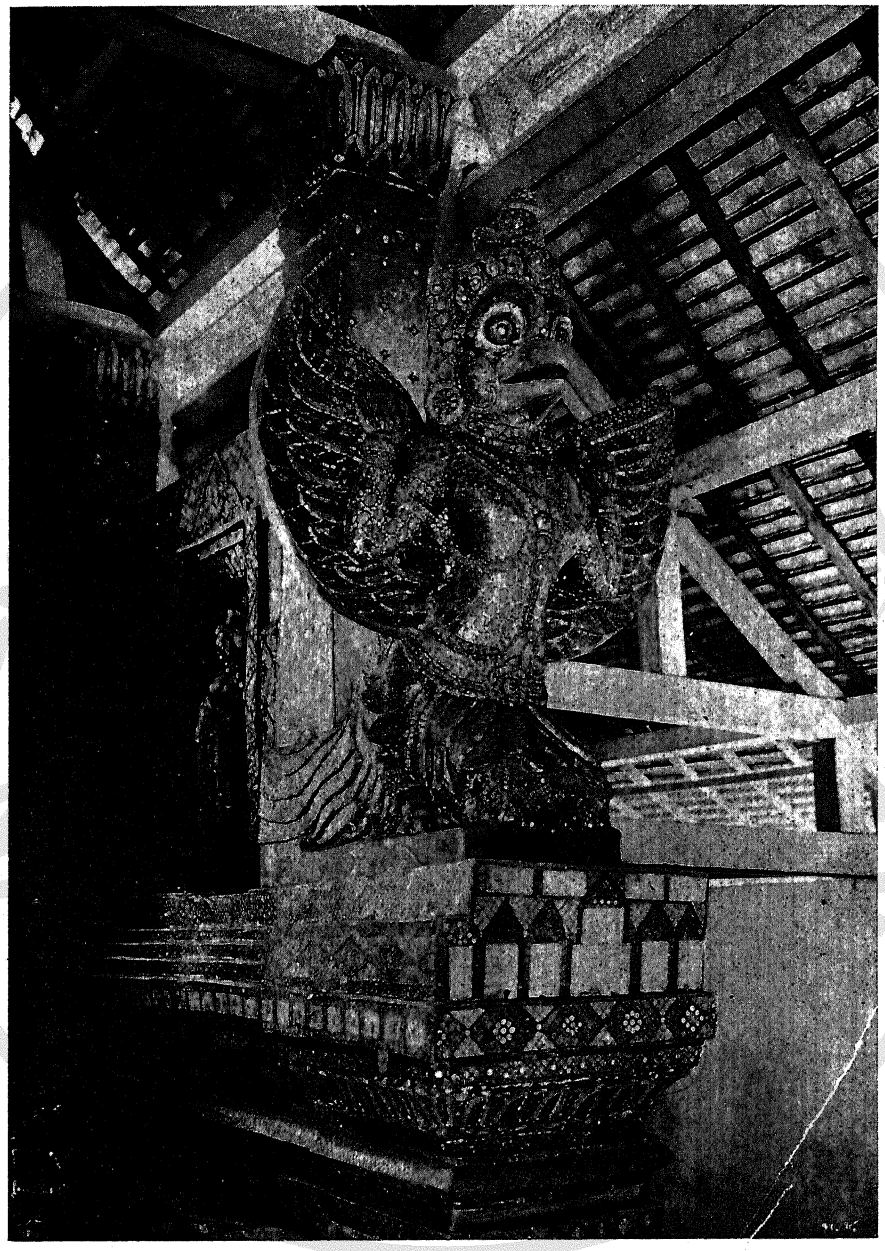

รูปครุฑโปราณ ที่พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช (รูปทรงถ่าย)

๖ หม่อมเจ้าบียภักดีนาถ ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

๗ พระยาสุรศักดิ์วิวัฒน์ศักดิ์ ผู้รักษาราชการแทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

๘ พระยาบำเรอภักดิ์ ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวงวัง

๙ พระยาเทพอรชุน ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวงกลาโหม

๑๐ พระยาจักรปาณี ปลัดทูลฉลอง แทนเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

และให้พระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ เป็นสภาเลขานุการสำหรับที่ประชุมทั้งสองอย่างนี้ด้วย แล้วให้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวังเป็นนิจทุกวันไปตามเวลาที่สมควรจะกำหนดไว้

ถ้ามีการอันใดเช่นกล่าวมาข้างต้นนี้เกิดขึ้น ซึ่งควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้รีบกราบบังคมทูลไปโดยทางโทรเลข

แต่ถ้าการอันใดอันหนึ่งซึ่งเป็นการร้อนเร็วก็ดี หรือเป็นกิจไม่สำคัญพอที่จะถึงต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาก็ดี เมื่อการนั้นเป็นกิจซึ่งเคยพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย โดยไม่เคยต้องปฤกษาเสนาบดีแล้ว ก็ให้พร้อมกับที่ประชุมผู้ลำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพ ฯ คาดการเทียบเคียงกับพระราชนิยม และแบบอย่างที่เคย และควรแก่เหตุนั้นบังคับบัญชาไปให้สำเร็จ แล้วจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาออกไปภายหลัง

เมื่อการนั้นเปนกิจที่เคยโปรดเกล้า ฯ ให้เสนาบดีประชุมกัน ก็ให้พร้อมกับที่ประชุมเสนาบดีบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการ สุดแต่ให้การที่ควรจะให้สำเร็จทุกอย่างทั้งปวงนั้น สำเร็จทั่วไปให้ทันการทันเวลาอันควร อย่าให้คั่งค้างขวางขัดอยู่ เสียเวลาไปโดยใช่เหตุ

และให้ข้าราชการทุกตำแหน่ง พึงบังคับบัญชาให้เข้าใจแน่นอนตามพระราชกำหนดกฎหมายและกระทำตามทุกสิ่งทุกประการเทอญ

ประกาศมาแต่พระที่นั่งจักรี มหาปราสาทในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพ ฯ ณวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ เปนวันที่ ๑๒๑๕๓ ฤาปีที่ ๓๔ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

ทอดที่เมืองประจันตคิรีเขตร์

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ร. ศ. ๑๒๐ [๓๔]

ถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

ขอบอกรายงารการที่ฉันได้ออกมาทางทเลเพื่อจะส่งชายบริพัตรไปยุโรป ถึงเมืองสิงคโปร์อันเปนที่สุดทางตามเคยต่อไปดังนี้

วันที่ ๒๐ เวลาเช้าโมงเศษ ได้ขึ้นรถไฟปากน้ำ ลงมาถึงเมืองสมุทปราการเวลา ๒ โมงเศษ ลงเรือสุริยมณฑลออกจากที่จอดเกือบจะในทันใดนั้น มาถึงเรือมหาจักรีทอดอยู่นอกสันดอน เวลาเรือสุริยออกปากอ่าวมามีคลื่นเรือแคลง ในการที่จะถ่ายลำก็ไม่สู้เปนการง่าย เพราะฉนั้นจึ่งกินเวลามาก กว่าจะได้ใช้จักรเรือมหาจักรีราวเที่ยง แต่ที่จริงเมื่อขึ้นเรือมหาจักรีแล้วก็ไม่สู้รู้สึกว่ามีคลื่น เปนแต่เรือสุริยแคลงเองมาก ลมเหนืออยู่ข้างจะดงจัด เรือเดรประมาณ ๑๓ นอต

วันที่ ๒๑ คลื่นมากขึ้นโดยลำดับ จนเวลาประมาณเที่ยงคืน เพลาขี้เสาท้ายเชือกที่โยงขาด ตัวเพลานั้นแกว่งกระทบเรือที่แขวน ๒ ข้างดังอยู่เสมอ การที่จะกลับโยงในเวลาลมจัดอยู่ข้างลำบาก ส่วนในเก๋งบรรดาสิ่งของที่ตั้งไว้บนตู้โต๊ะพลัดตก ที่อยู่ในตู้ก็กระทบบานตู้เปิดหก

เก้าอี้ยาวก็วิ่งไปวิ่งมาในห้อง โต๊ะเก้าอี้ล้ม บรรดาของทั้งปวงต้องคว่ำกองลงไว้หมดทั้งสิ้น โยงแตะจี้มสิ่งซึ่งควรโยงแตะจี้ม

วันที่ ๒๒ มีคลื่นต่อมาจนเวลากลางคืน เรือได้เดิรช้าลง เพราะเหตุว่าถ้าเดิรไปเท่าที่มาก็จะถึงโ[illegible]ในเวลากลางคืน

วันที่ ๒๓ เวลาเช้ามืดจอดที่ศิลาแดงนอกท่าเมืองสิงคโปร์ กงซุลของเราลงมา ๔ โมงเช้าได้ออกเรือไปทอดในอ่าว เวลา ๕ โมงถึงที่เรือรบอังกฤษสุดตุ และเจ้าเมืองลงมาเกือบจะในทันใดนั้น นอกนั้นอีกคือผู้ที่มา คือเจ้าพระยาไทร พระยารัษฎานุประดิษฐ์ จีนตันบูเลียด (๑)

เวลาบ่าย ๔ โมง ขึ้นไปเยี่ยมตอบเจ้าเมือง ๆ เลี้ยงน้ำชาแล้วไปที่ฮาริกันเฮาส์ (๒) พบเจ้าพระยาไทร แล้วขึ้นรถไปผ่านสวนโบเตนนิกเกอดการ์เดนและถนนอื่น ๆ เวลาทุ่ม ๑ กลับลงมาเรือ

วันที่ ๒๔ วันนี้เป็นวันบรรทุกถ่าน จึงได้ขึ้นบกเวลาเช้า ๓ โมง พักอยู่ฮาริกันเฮาส์ เวลาบ่ายโมง ๑ ไปกินเข้าที่บ้านเจ้าเมือง เวลาค่ำมีการเลี้ยงเจ้าเมืองที่ฮาริกันเฮาส์ เวลา ๕ ทุ่มกลับมาลงเรือ

วันที่ ๒๕ การบรรทุกถ่านไม่เสร็จ จำจะต้องขึ้นอยู่บนบกในเวลา

---

(๑) พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (คอซิมบี ณรนอง) จีนตันบูเลียด หลานพระยาอนุกูลสยามกิจ (ตันกิมเจ๋ง) เดี๋ยวนี้ เป็นพระอนุกูลสยามกิจ

(๒) ฮาริกันเฮาส์นี้ทรงซื้อไว้เป็นที่ประทับแต่เมื่อ ร, ศ, ๑๑๒ แต่ภายหลังมาโปรดให้ขายต่อไปเป็นของผู้อื่น

กลางวันอีก และเปนวันที่เรือเมล์จะออก จึงได้ขึ้นบกเวลา ๓ โมงเช้า ตรงไปนิวฮาเบอ ผู้จัดการเยอรมันดอยต์กัมปน์ได้รับพาให้ขึ้นไปดูเรือ และได้พบแอดมิราลเยอรมันซึ่งเข้าไปกรุงเทพ ฯ เปนผู้โดยสารไปในเรือนั้นด้วย ดูห้องหับสบายดีกว่าที่เคยเห็นมาแต่ก่อน เวลาเช้า ๔ โมง ชายบริพัตร พระยาชลยุทธ นายเตี้ยม (๑) กับเด็กนักเรียนซึ่งจะไปยุโรป (เว้นแต่ชายทิศากร (๒) ป่วยเปนไข้มิได้มาในเรือ ไปไม่ได้) และเจ้าพระยาไทร มิสเตอนิวเบรานน์เนอกงชุดเยเนราลเมืองบีนังดา และได้ออกเรือในเวลานั้น ฉันกลับมาพักที่ฮาริกันเฮาส์

เวลาบ่าย ๔ โมง ไปนั่งเล่นที่ขังน้ำจนเวลาบ่าย ๕ โมงจึงกลับมาพบพระราชินีที่อาตมอ ซึ่งมิสซิสแอนเดอซัน (๓) เลี้ยงน้ำชา แล้วฉันเดินกลับไปฮาริกันเฮาส์

เวลา ๒ ทุ่มเลี้ยงที่บ้านเจ้าเมือง มีผู้หญิงแต่พระราชินีได้ขอตัวเพราะเมาคลื่นมากไม่สบาย เจ้าเมืองดื่มให้พรฉัน ๆ ดื่มให้เจ้าแผ่นดินอังกฤษ เวลา ๕ ทุ่มเศษกลับมาลงเรือ เมื่อผู้ที่มารับส่งได้ลากลับไปแล้ว ได้ออกเรือในเวลา ๒ ยามเศษหน่อยหนึ่ง

---

(๑) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (โต บุนนาค) เดี๋ยวนี้เปนพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์

(๒) หม่อมเจ้าในกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

(๓) อาตมอเปนบ้านของมิศเตอรแอนเดอซัน พระพิเทศพานิชกงสุลเยเนราลสยามที่เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๒๖ แต่คืนนี้มาจนวันนี้มีคลื่น แต่ไม่สู้มากเหมือนขามา

วันที่ ๒๗ ในเวลาสายวันนี้คลื่นสงบลงโดยลำดับ จนเวลาค่ำไม่มีเลย

วันที่ ๒๘ เวลา ๕ โมงเช้าเรือถึงแสะทอดที่นี่ ได้พบเรือไมดามาคอยอยู่ ได้รับหนังสือกรุงเทพ ฯ

ในการที่มาครั้งนี้ ตั้งแต่วันแรกออกมา ไข้มีล่าได้จับเปนแก่คนในเรือ ทั้งผู้ดีแตะคนเรือประมาณสัก ๗๐ คน แต่สังเกตว่าหายเร็ว ถึงที่เปนอย่างแรงก็ไม่สู้ช้าผิดกับที่เปนอย่างน้อย อีกอย่างหนึ่งก็คลื่นดูเปนที่ลำบากแก่คนที่มามากทั้งไปทั้งมา นอกจากนั้นเปนสุขสบายดี

สยามินทร์

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

ทอดที่เกาะช้าง

วันที่ ๒ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๐

ถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

สืบต่อแต่รายงารซึ่งได้บอกครั้งก่อน วันที่ ๒๘ เดิมคิดจะไปที่น้ำพุเกาะปอ แต่เปนเวลาที่แห้ง ในรดูนี้แล้งน้ำอยู่ข้างจะแห้งมากกดอดที่อื่น ๆ เวลาเย็นไปขึ้นที่หาดบ่อน้ำจืดในเกาะน้ำก็แห้งเหมือนกัน ขึ้นไปเพื่อจะเดิรเท่านั้น

วันที่ ๑ มีนาคม ออกเรือแต่ดึกมาทอดอ่าวสน์เพื่อจะไปคลองพร้าวก็มืดค่ำ เวลาบ่ายย้ายทอดที่น่าคลองมยมแต่น้ำแห้งจึงไปขึ้นที่ด่าน ตั้งแต่ห้ามต้มสุราเถื่อน คนจรย้ายลงไปตั้งที่เกาะกูดเสียมาก แต่คนมีถิ่นฐานคงอยู่ ได้เตรียมไปแล้วว่าคงจะได้รับคำร้องเรื่องห้ามไม่ให้ต้มเหล้า ก็มีผู้มาบ่นออดแอดจริง ๆ ซึ่งเตรียมได้นั้น เพราะเคยได้รับคำร้องเช่นนั้นเสมอ เคยอนุญาตให้ต้มกินกันแต่ในเกาะ ก็ไม่ได้จริงคงต้องไปจำหน่ายฝั่ง เพราะใกล้ข้ามไปข้ามมาง่าย เมื่อเดิรไปดูในหมู่บ้าน มีเตากระทะสำหรับต้มกลั่นเกือบจะทุกเรือนทุกโรงตลอดทาง เหลือที่จะกินกันให้หมดในเกาะ เดียวนี้อยู่ด้วยเลี้ยงสุกรและปลูกต้นผลไม้ มะพร้าวงามไม่มีด้วงเลย

วันที่ ๒ ได้ให้กรมหลวงดำรงขึ้นไปตรวจราชการเมืองตราด เดิมคิดว่าจะไปเอง แต่เห็นว่าระยะทางไกล อยากจะพักผ่อนให้สบาย จึงได้เตรียมไว้ต่อเวลาเย็นจะขึ้นที่น้ำพุคลองมยม

ไข้มีล่ำในเรือนี้ไม่ได้ถอยน้อยลงรายตัวผู้เปนไป มีแต่จำนวนจะคงอยู่ฤๅมากขึ้น ฉันออกรำคาญ เพราะอยู่ในจอแจกันมากดังนี้ นอกจากไข้อันนี้ ก็ไม่มีไข้เจ็บอย่างอื่นเปนปรกติดีอยู่

สยามินทร์

หอสมุดแห่งชาติ
๒๖ ก.ค. ๒๕๑๙
กรมศิลปากร